

संस्कृत संस्कृत नियमावली

मुनि विवरण विषय

સંકલિત સંસ્કૃત નિયમાવલી

પ્રેરક-આદ્ય સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યભગવંત શ્રામદ્વિજય
ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજા
પરમ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર સ્વ. શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર મ.
વર્તમાન સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી આચાર્યભગવંત
શ્રી. વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ. ના પ્રશિષ્ય
મુનિવર શ્રી દિવ્યરત્ન વિ. મ. સા.

સંશોધક

વિદ્વાન મુનિવર શ્રી અભયશેખર વિ. મ.

નિશ્રા

પૂજ્ય મુનિશ્રી દિવ્યરત્ન વિજયજી મ.
પૂજ્ય મુનિશ્રી અજિતશેખર વિજયજી મ.
પૂજ્ય મુનિશ્રી વિમલબોધિ વિજયજી મ.

પ્રકાશક

શ્રી નમિનાથ જૈન સ્વ. સંઘ
નમિનાથ જૈન મંદિર
જૈન મંદિર રોડ, (રાજાજી સ્ટ્રીટ)
કાકીનાડા - ૫૩૩ ૦૦૧ (A.P)

Copies - 1000 (Edition: 2)

Rs. 25.00

Composed By:
Hansa Compugraphics
Bangalore - 560 001.
☎ 260655

Printed By:
Trishul Offsets,
Bangalore - 560 020.
☎ 363786/260655

બીજી આવૃત્તિ અંગે :-

પહેલી આવૃત્તિમાં નજરે ચઢેલી કેટલીક ભૂતોનું પરિમાર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. બાકી રહી ગયેલી ભૂતો માટે મિચ્છામિ દુક્કડમ. ધ્યાન દોરવા સૌને વિનંતી.

સંવત ૨૦૪૮નું કાકીનાડા નગરમાં ચોમાસું આરાધનામય રહ્યું. એના શિખરરૂપે કાકીનાડામાં પ્રથમ વાર ઉપધાન તપની સુંદરતમ આરાધના થઈ. આ સુકૃતોની અનુમોદના હેતુ કાકીનાડા શ્રી સઘે જ્ઞાનખાતાની રકમનો સદવ્યય કરી આ પુસ્તકના પુનઃ પ્રકાશનનો લાભ લીધો છે. તેથી તેઓ ધન્યવાદપાત્ર છે.

- મુનિ અજિતશેખર વિજય

બીજી આવૃત્તિ -

વીર સંવત ૨૫૧૯. સંવત ૨૦૪૯

-: પ્રાપ્તિસ્થાન :-

શ્રી કુમારપાલ વી. શાહ	શ્રી ચંદ્રકાંત એસ. સંઘવી
c/o દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ	(અધ્યાપક)
૩૬, કલિકુંડ સોસાયટી,	કનસાનો પાડો
મફલીપુર ચાર રસ્તા,	પાટણ - ૩૮૪૨૬૫
ધોલકા - ૩૮૭૮૧૦	ઉ. ગુ.

आशिर्वचनम्

નારાં વચાનાં ગાન નવન અને મોડેમોડું પ્રકારે છે. એ ગાન શ્રીજીના મન છે અને શ્રીજી સંતેજન પદ્મન ભાષામાં રચાયેલા છે. તેના શ્રીજીઓના માટે એ ભાષા ગણી શકાય. સંતેજના ભાષા ગણવા માટે પ્રાચીન શિવદેવ-શમસુદાસીપૂજારી ભાગ્યભે. ભાગ્યભે નાદિ ભૂતી શકતા માટે ભાગ્યભેના સંતેજને એ બધું રચાયેલા છે. એ ભાગ્યભેના પદે અને માટે એના ભાષા ભાષા વાચકોમાં ભાષાભે ભાષાભે ગાલી રચા બધાં રૂપે પદ્મિયા એકિયા અને એકીની રૂપ આલેખવામાં આવેલા છે, જેના અભાસના અંગે ભાષામાં અને કોઈક કથામાં સરવાળા રહેતા

২৯৫
 এই ক্ষেত্রে অনুগ্রহ করে জানা যাক যে বাংলাদেশ সরকার কর্তৃক
 নতুন কোন আইন বা, অন্য প্রয়োজনীয় আইন বা বিধি প্রণয়ন
 ক্ষমতা বিচার বিভাগের এই অনুষ্ঠানকে দেওয়া হয়নি।
 তাই আইন প্রণয়ন বিভাগের আইন প্রণয়ন ক্ষমতা
 বিচার বিভাগের আইন প্রণয়ন ক্ষমতা
 বিচার বিভাগের আইন প্রণয়ন ক্ষমতা

दि.सं. २०५५, मंगलवार १६ ए. ५.
जेंगलोर

- ନିମ୍ନ ଗୁଣାବଳୀରୁ

[illegible]

(1) નામનાં રૂપ બેલુ પદ્ધતિથી નહિ, પરંતુ આવી રીતે ગણવાનાં, - પહેલાં ૧૯૧
 આ વિભક્તિનાં રૂપ બોલવાનાં, દા.ત- રામઃ રામૌ રામાઃ, રામઃ રામૌ રામાન્। ૯૧। ૧૩ થી
 સંખ્યાદેશ ૧૦ સુધી માત્ર બેલુવચનનાં રૂપ, દા.ત- રામેણ રામ્ય, રામાન્ રામસ્ય, રામે હે રામ। ૫૮।
 માત્ર દ્વિ-વચનનાં, દા.ત- રામાભિમાચ્છ | ૫૯ થી માત્ર } ૩ રામૈઃ
 " " બહુવચનનાં } ૪ રામેષ્ઃ
 રામ્યો, ૩૫ } ૫ રામાણામ્
 " " } ૬ રામેષુ

દ્વિ-વ- બ-વ- સંબોધનવ્યં
 ૩૫ નહિ બોલવા. માત્ર
 સમગ્ર રસાયન કે બોનાં
 ૩૫ પ્રથમા પ્રમાણે.

આ રીતે બોલનાં
 વિભક્તિનાં રૂપ
 બેલુ

[illegible][illegible]

પ્રાસ્તાવિકા કિંચિત્
एकोऽपि शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे कामधुग्भवति

આ પંક્તિ શબ્દપ્રયોગની મહત્તા દર્શાવે છે. તીર્થંકરની વાણી ઉપ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેમાં વાણીના દોષોથી રહિતતા પણ એક ગુણ છે. સુસંસ્કૃત શબ્દોની આ મહત્તા છે. જેમ અપશબ્દો અશાંતિના બીજ વાવી ભરબાદીના કારણ બને છે, તેમ સુવચન પણ જો સુસંસ્કૃત ન હોય, તો આંધી સર્જી શકે છે. 'અધીયતા' ના સ્થાને 'અંધીયતા' શબ્દ સર્જેલો ઇતિહાસ સુવિદિત છે. તેથી શબ્દોને સભ્ય સંસ્કારિત બનાવવા વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે. વ્યાકરણને યાદ કરીએ એટલે સંસ્કૃત વ્યાકરણના બે મહાન પ્રણેતા યાદ આવ્યા વિના ન રહે. વર્તમાનમાં શ્રી વાણીનિ અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજે બનાવેલા વ્યાકરણો જ પ્રાયઃ પઠન-પાઠનમાં છે. આ બંને મહાપુરુષોએ વ્યાકરણના નિયમોનું સૂત્રબદ્ધ સંકલન કરી સંસ્કૃતભાષાને સાયન્ટીફીક ભાષા (SCIENTIFIC LANGUAGE) - કોમ્પ્યુટર ભાષા (COMPUTER LANGUAGE) બનાવી દીધી છે. ગણિતના નિરપવાદ સિદ્ધાન્તોના આધારે વર્તતું કોમ્પ્યુટર સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી પ્રોપર ભાષા (proper language) ગણે છે. ભગવાનની આજ્ઞામુજબ જીવન વ્યતીત કરતાં સાધુ-સાધ્વીઓને દિવસભરમાં ૧૫ કલાકનો સ્વાધ્યાય કરવાનો છે. સંસ્કૃતભાષામાં નિબદ્ધ સુવિજ્ઞાન સાહિત્યના અધ્યયન વિના તે શક્ય નથી. આમ સંસ્કૃતભાષા બધાએ જ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અને તેથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે.

વર્તમાનકાલીન જીવોના આયુષ્ય અને મેધાની અત્યંત જોઈપ.પૂ. ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ આદે.શ્રી.વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વર મ.ના શિષ્યરત્ન લઘુબદ્ધ સંપ્રાપ્તસમાધિ સ્વ. પં.પૂ. પદ્મવિજય ગણિવરે 'ઐદંયુગીન જીવો કેવી રીતે શીઘ્ર-સરળ તાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન મેળવે?' એવી કરુણાભાવનાથી પ્રેરાઈ ઉપરોક્ત મહાવ્યાકરણોમાંથી ચૂંટી ચૂંટી મહત્ત્વના નિયમોની રૂપરેખા દોરી. અને પછીતો સિદ્ધાન્તમહોદધિ આદે.શ્રી.વિ.પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયમાં એ સંકલનના આધારે અધ્યયનનો શિરસ્તો ચાલુ થયો. અન્ય સમુદાયો પણ આકર્ષાયા. વારંવાર એ નિયમાવલીની માંગણી થતી.

આ બધી વાતોને ધ્યાનમાં લઈ પ.પૂ. સુવિશાળ ગરછનાયક આચાર્યવર્યશ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા અને કૃપાથી પ.પૂ. અધ્યાત્મયોગી આચાર્ય દેવેશ શ્રી.વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય પૂ. વિદ્વદ્વર્યશ્રી કલાપ્રભ વિજય.મ.ના શિષ્યરત્ન વર્ધમાન તપસ્વી શ્રી દિવ્યરત્ન વિજય મહારાજે ખંતથી એ નિયમાવલી નું સંકલન કર્યું. પૂ.ન્યાયકુશાગ્રધી મારા ગુરુવર્યશ્રી અભયશેખર વિજય મહારાજે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી આમૂલ્યૂલ નિરીક્ષણ કર્યું હોવાથી આ સંકલનની ઉપાદેયતામાં જબર વધારો થયો છે.

સંસ્કૃતવ્યાકરણની આ કોઈ ટેક્સ બુક (Text Book) કે રેફરન્સ બુક (Reference Book) નથી. પરંતુ નિયમસંકલનનો એક અલ્પ પ્રયાસ માત્ર છે. તેથી સુધારા વધારા અંગેના સૂચનો આવકાર્ય છે. સંસ્કૃત અભ્યાસુવર્ગ નિયમોની નોટ બનાવવાની કડાકૂટમાંથી બચે, અને એટલો સમય નિયમ યાદ રાખવામાં અને રૂપોનો પાઠ કરવામાં ફાળવી શકે, એજ શુભ ઉદ્દેશ છે. પરિપૂર્ણ થાય તેવી અભિલાષા છે.

આ ગ્રન્થસંર્જનમાં આર્થિક સહકાર દાતાઓ તથા Free paperદેનાર મહાનુભાવો ધન્યવાદપાત્ર છે. તેઓ બધાનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર કરેલ છે. અનેક મુનિવરોનો અનેકવિધ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. એ ક્ષણ અવિસ્મરણીય છે.

Hansa Compugraphics ના પાર્ટનરશ્રી અશ્વિનભાઈ, કલ્પેશ, તથા તેજસ અને Indo Vijay Offset ના વિજયભાઈએ શીઘ્ર-સુંદર કોમ્પ્યુટર ટાઈપ કમ્પોઝીંગ (computer type composing) અને પ્રિન્ટીંગ (printing) કરી આપ્યું છે. તેઓ પણ ધન્યવાદ પાત્ર છે.

અતિ સહુ કોઈ સંસ્કૃતભાષાના માધ્યમથી શાસ્ત્ર અધ્યયન દ્વારા સંસ્કૃત જીવન જીવી શ્રેયઃ પામે તેવી શુભેચ્છા.

BANGALORE 11th MAY 1989

મુ. અશ્વિતશેખર વિ.

વિષયાનુક્રમ

૧) વાર્ણ વિચાર	1	૨૫) શ્વસ્તન, સામાન્યભવિ, ક્રિયાતિ.	
૨) શબ્દ તથા રૂપના પ્રકાર	2	આશીર્વાદાર્થના નિયમો	52
૩) કાળના છ-અર્થના ચાર ભેદ	3	૨૬)પરોક્ષ ભૂતકાળના નિયમો	54
૪) ગણ-ગણકાર્ય સ્વરૂપ-	4	૨૭)અઘતન ભૂતકાળના નિયમો	60
૫) ૧,૪,૬, તથા ૧૦માં ગણના નિયમો	5	૨૮)સંખ્યાવાચક શબ્દો	70
૬) ચારકાળના પ્રત્યય-તથા નિયમો	6	૨૯) સંખ્યાપૂરક શબ્દો	72
૭) સ્વર સંધિ	7	૩૦) અનિયમિતનામના રૂપો	74
૮) સંધિ ન થવાના સ્થાન/છોડવાનામુ ક્ષ	9	૩૧) સ્વામિત્વદર્શક પ્રત્યયો	83
૯) વ્યંજન સંધિ	10	૩૨) યિવ-પ્રત્યય	84
૧૦)વિસર્ગ સંધિ	13	૩૩) અધિકતા-શ્લેષના દર્શકવિશેષણ	85
૧૧) વિભક્તિની સમજૂતિ	15	૩૪) પ્રેરકરૂપના નિયમો	87
૧૨) વાક્યરચનાનાં નિયમો	16	૩૫) ઈચ્છાદર્શક (સનન્ત)	91
૧૩) કર્મણિ પ્રયોગના નિયમો	21	૩૬) યદ્ પ્રત્યય	94
૧૪) વ્યંજનાન્તનામોના નિયમો/પ્રત્યય	24	૩૭) સમાસ પ્રકારણ	96
૧૫) હેતુર્થ વગેરે ક્રુદન્તના નિયમો	29	૩૮) ક્લુપ સમાસ	97
૧૬) પહેલી ભુક્તા અનિયમિત ધાતુઓ	33	૩૯) તત્પુરુષ (૧) વિભક્તિ	101
૧૭) બીજી ભુક્તા ગણોના ચારકાળના નિયમો	35	(૨) નજ તત્પુરુષ (૩) કર્મધારય	107-8
૧૮) ૫-૮ ગણના નિયમ-	37	(૪) દ્વિગુતત્પુરુષ (૫) પ્રાદિ. તત્પુરુષ	112-3
૧૯) નવમો/સાતમો ગણ	37	(૬) ગતિ તત્પુરુષ (૭) ઉપપદ તત્પુરુષ	114-5
૨૦) બીજા ગણના નિયમો	38	૪૦) તત્પુ.ના ઉત્તરપદમાં ફેરફાર	116
૨૧)ત્રીજો ગણ	43	૪૧) તત્પુ. માંલિંગ વિધાન	117
૨૨) સેટ, વેટ, અનિટ કારિકાઓ	45	૪૨) બહુશ્રીહિ સમાસ	118
૨૩) શ્વસ્તન ભવિ આદિ ચારકાળના પ્રત્યયો	47	૪૩) અવ્યયીભાવ સમાસ	122
૨૪) છ કાળના સામાન્ય નિયમો	49	૪૪) કર્મવ્યતિહાર સમાસ	123
		૪૫) સુધ્યુક્ષમાસ/પુષોદરાદિ સમાસ	123
		૪૬) ક્રુદન્ત પ્રત્યયોના નિયમો	124
		૪૭) તક્ષિત પ્રકારણ	126

સંજ્ઞા

એ.=એક, વ.=વચન વર્ત.=વર્તમાનકાળ બી.=બીજો, તૃ.=તૃતીય ભસ્ત.=ભસ્તન ભૂતકાળ અઘ.=અઘતન ભૂતકાળ સામા.=સામાન્ય ભવિ.=ભવિષ્યકાળ.પુ.=પુરુષ, વિભ.=વિભક્તિ તત્પુ.=તત્પુરુષ દ્વિ.=દ્વિવચન, બહુ.=બહુવચન પ.=પર. =પરસ્મૈપદ આ.=આત્મેપદ

શ્રી નંદીકર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

કુલ વાર્ણ → 46 તેમાંથી.... ◦ ← અનુસ્વાર દા. ત. અં ।

સ્વર → 13

: ← વિસર્ગ દા. ત. અઃ ।

વ્યંજન → 33 = 46

વ્યંજનનું વર્ગીકરણ → (૧) ◦ ૧૩ અઘોષ વ્યંજન. (૨) ◦ ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજન

◦ ૨૦ ઘોષ વ્યંજન. ◦ ૩ ઉઘ્માક્ષર

= 33

◦ ૪ અંતઃસ્થ (અર્ધસ્વર)

◦ ૧ મહાપ્રાણ

= ૩૩

	ઉઘ્માક્ષર		અનુનાસિક			અંતઃસ્થ. મહાપ્રાણ	
			૨૫ સ્પર્શવ્યંજન				
કંઠ્ય →		ક્	ખ	ગ્	ઘ	ઙ	હ
તાલવ્ય →	શ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ય
મૂર્ધન્ય →	ષ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર
દંત્ય →	સ્	ત	થ	દ	ધ	ન	લ
ઓઠ્ય →		પ	ફ	બ	ભ	મ	વ
	13 અઘોષ		20 ક્ષે છે			20 ઘોષવાન	

◦ ૫ અનુનાસિક અને ૪ અંતઃસ્થ વ્યંજન સિવાયના ૨૪ વ્યંજન ધ્રુવ ક્ષેવાય

◦ ઉપરોક્ત ૯, ૩ ઉઘ્માક્ષર અને હ સિવાયના વ્યંજન ૨૦ ક્ષેવાય.

સ્વર વિચાર સ્વર → ૧૩ તેમાંથી....

■ હ્રસ્વ સ્વર ૫

■ દીર્ઘ સાદા સ્વર = ૪

■ દીર્ઘ સન્ધ્યક્ષર = ૪

○ હ્રસ્વ સ્વર → અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ = ૫

○ દીર્ઘ સ્વર → સાદા → આ, ई, ऊ, ઋ, (લૃ) ૪

→ સન્ધ્યક્ષર → એ, એ, ઓ, ઔ = ૪

અ કે આ + ઇ કે ई = ए
 અ કે આ + ए = ऐ
 અ કે આ + उ કે ऊ = ओ
 અ કે આ + ओ = औ

આ ચાર સ્વર આ રીતે સંધિથી
 બનતા હોવાથી

'સન્ધ્યક્ષર'

કહેવાય છે.

શબ્દના બે અંશ → ૧. પ્રકૃતિ

૨. પ્રત્યય

૧. પ્રકૃતિ

ધાતુ ← → નામ

૨. પ્રત્યય

ધાતુ ← → નામ

✧ ધાતુ → જે મૂળ શબ્દો ક્રિયાને જણાવે તે. દા.ત. 'પચ્' 'વદ્' 'નમ્' વગેરે...

✧ નામ → જે મૂળ શબ્દ વસ્તુને જણાવે તે. દા.ત. 'ગૃહ' 'બાલ' 'નૃપ' વગેરે...

✧ રૂપ → મૂળ શબ્દો પરથી જે શબ્દો વાક્ય પ્રયોગમાં બોલાય તેને રૂપ કહે.

રૂપ બે પ્રકારે → ૧ ધાતુ + પ્રત્યય = ધાતુનું રૂપ દા.ત. વદતિ ।

૨ નામ + પ્રત્યય = નામનું રૂપ દા.ત. જિનઃ ।

૧ ધાતુ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે ધાતુનું રૂપ કહેવાય.

દા.ત. 'પચતિ' 'વદતિ' ઇત્યાદિ.....

૨ નામ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે નામનું રૂપ કહેવાય.

દા.ત. 'જિનઃ' 'માલા' ઇત્યાદિ.....

સંયુક્ત વ્યંજનો = જોડાક્ષરો

- ક્ + ષ = ક્ષ. ● પ્ + ર = પ્ર. ● દ્ + ય = ઘ
- ઙ્ + ગ = ઙ્ગ. ● શ્ + ચ = શ્ચ. ● દ્ + દ્ = દ્ધ
- જ્ + જ્ = જ્જ. ● ર્ + ષ = ર્ષ. ● ત્ + ર = ત્ર.
- દ્ + ધ્ = દ્ધ. ● ક્ + ત્ = ક્ત/ક્ત. ● દ્ + ગ્ = દ્ગ
- હ્ + ર = હ્ર. ● હ્ + લ = હ્લ. ● હ્ + ય = હ્ય
- હ્ + ન = હ્ન. ● હ્ + વ = હ્વ. ● હ્ + મ = હ્મ
- સ્ + ર = સ્ર. ● સ્ + ત્ + ર્ = સ્ત્ર. ● હ્ + ણ = હ્ર્ણ

ક્રિયાપદના રૂપો છ કાળમાં અને ચાર અર્થમાં થાય છે.

અર્થાત્... ધાતુને પ્રત્યય લાગીને થતા રૂપો દસ પ્રકારના છે.

કાળના છ ભેદ → વર્તમાન કાળ, ભૂતકાળ ત્રણ પ્રકારે, ભવિષ્યકાળ બે પ્રકારે.

○ વર્તમાન કાળ → વર્તમાનની ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે વર્તમાનકાળનું રૂપ.

દા.ત. સ ગચ્છતિ = તે જાય છે.

○ ભૂતકાળ - (૧) હસ્તનભૂતકાળ (૨) અદ્યતનભૂતકાળ (૩) પરોક્ષભૂતકાળ.

(૧) ભૂતકાળમાં થયેલી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે હસ્તનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. સો અગચ્છત્ = તે ગયો.

(૨) ૨૪ કલાકમાં થઈ ગયેલ ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે અદ્યતનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. સો અગમત્ = તે ગઈકાલે ગયો.

(૩) A ઐતિહાસિક વાત જણાવતા, B આણગમતી વાતને સાવ ઉડાડી દેવા માટે

બોલાતા અત્યંત જૂઠા અને C અભાન અવસ્થામાં બોલાતા-- વાક્યોમાં

પરોક્ષના રૂપો વપરાય છે. દા.ત. a રામો રાજા બભૂવ = રામ રાજા થયો.

b એકે બીજા પર આક્ષેપ કરતાં કહ્યું તે કાનપુરમાં ચોરી કરી ત્યારે એ વાતને ઉડાડવા બીજે કહે હું કાનપુર ગયો જ નથી. અહીં 'પરોક્ષકાળનો પ્રયોગ થાય.

અર્થાત્..... અહીં કાનપુર ન જગામ

C નિદ્રાર્થી અહીં વિલલાપ = નિદ્રામાં મેં વિલાપ કર્યો

* ત્રણે ભૂતકાળના સ્થાને અદ્યતનભૂતકાળ નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

* પરોક્ષ અને અદ્યતનભૂત ના સ્થાને હસ્તનભૂત નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

○ ભવિષ્યકાળ - ૧. સ્વસ્તનભવિષ્યકાળ ૨. સામાન્યભવિષ્યકાળ.

૧. બીજે દિવસે થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે સ્વસ્તનભવિષ્યકાળનું રૂપ.

દા.ત. સ રવો જયપુરં ગન્તા = તે આવતી કાલે જયપુર જશે.

૨. કોઈ પણ ભવિષ્યમાં થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે સામાન્યભવિ નું રૂપ.

દા.ત. સ નાગપુરં ગમિષ્યતિ = તે નાગપુર જશે.

* સ્વસ્તનભવિષ્યના સ્થાને સામાન્યભવિષ્યનો પ્રયોગ પણ થાય છે.

અર્થના ચાર પ્રકાર - ૧ આજ્ઞાર્થ. ૨ વિધ્યર્થ.

૩ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ. ૪ આશીર્વાદાર્થ.

૧. આજ્ઞાર્થ - કોઈને આજ્ઞા કરવા કે પોતાની ઈચ્છા જણાવવી વગેરે અર્થમાં આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે. જેમકે પિતા પુત્રને આજ્ઞા કરે કે 'ઘડો લઈ આવ' ત્યારે ઘટમાનય એવો પ્રયોગ થાય. મારે સામાયિક કરવું છે. (કરવાની ઈચ્છા છે) તો 'અહં સામાયિકં કરવાણિ' એવો પ્રયોગ થાય.

૨ વિધ્યર્થ - આમ કરવું જોઈએ ઈત્યાદિ વિધિ જાણાવવાના અર્થમાં કે સંભાવના વગેરે અર્થમાં આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે.

દા.ત. (૧) શ્રાવકે ઉભયટંક પ્રતિક્રમાણ કરવું જોઈએ. = 'શ્રાવક ઉભયકાલ પ્રતિક્રમણં કુર્યાત્' । (૨) તેનો આજે આવવા સંભવ છે. = 'સો અઘ આગચ્છેત્' ।

૩. ક્રિયાતિપત્યર્થ - પ્રથમ ક્રિયા પર બીજી ક્રિયા આધાર રાખતી હોય ત્યારે આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે.

આ ક્રિયાતિપત્યર્થને સંકેતાર્થ પણ કહે છે. તેમજ આના રૂપો ત્રણે કાળની સંભાવનામાં વપરાય છે. દા.ત. જો તે ભાણ્યો હોત તો પાસ થાત.

= 'અપઠિષ્યત્ તર્હિ ઉત્તીર્ણો અમવિષ્યત્' ।

૪. આશીર્વાદર્થ - કોઈને આશીર્વાદ આપવા ઈત્યાદિ અર્થમાં આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે.

દા.ત. તારું કલ્યાણ થાઓ = 'તવ કલ્યાણં ભૂયાત્' ।

ઉપરોક્ત છ કાળ અને ચાર અર્થમાંથી બે કાળ અને બે અર્થ ગણકાર્ય સહિત છે. (વર્તમાનકાળ, હસ્તનકાળ, આજાર્થ, વિધ્યર્થ)

અને...શેષ ચાર કાળ અને બે અર્થ ગણકાર્ય રહિત છે. (અદ્યતનભૂતકાળ, પરોક્ષભૂત ૦, શ્વસ્તન/સામાન્યભવિષ્ય ૦ ક્રિયાતિપત્યર્થ/આશીર્વાદર્થ)

* ગણ એટલે શું ? એક સરખા રૂપવાળા ધાતુના સમુદાયને ગણ કહે છે. સંસ્કૃતમાં તમામ ધાતુને દસ ગણમાં વિભાજિત કરેલા છે.

ગણકાર્ય એટલે શું ? તે તે ગણના વિકરાણ પ્રત્યય લાગતા ધાતુમાં થતા ફેરફારને ગણકાર્ય કહે છે.

પ્રથમ ભુકમાં - ગણકાર્ય સહિતના કાળ / અર્થનો સમાવેશ છે. તેથી ચાર (૧, ૪, ૬, ૧૦) ગણના ધાતુઓના બે કાળ (વર્તમાન / હસ્તન) ના અને બે અર્થના (આજાર્થ / વિધ્યર્થ) રૂપો આવશે.

દ્વિતીય ભુકમાં - ગણકાર્ય રહિતના કાળ/અર્થનો સમાવેશ છે. તેથી છ (૨, ૩, ૫, ૭, ૮, ૯) ગણના ધાતુઓના ઉપરોક્ત બે કાળ અને બે અર્થના રૂપો તેમજ દશ (૧થી ૧૦) ગણના શેષ ચાર (અદ્યતન/પરોક્ષભૂતકાળ અને શ્વસ્તન / સામાન્ય ભવિષ્ય)કાળના અને બે (ક્રિયાતિપત્યર્થ/આશીર્વાદર્થ) અર્થના રૂપો આવશે.

ધાતુ + ગણની નિશાની = અંગ.

અંગ + કાળનો કે અર્થનો પ્રત્યય = રૂપ બને.

ઠસ ગણની નિશાનીઓ

નિશાની એટલે વિકરણ પ્રત્યય.

<u>ગણ</u> ↓	<u>નિશાની</u> ↓	<u>ગણ</u> ↓	<u>નિશાની</u> ↓
૧ →	અ વિકારક	૬ →	અ
૨ →	૦	૭ →	ન,ન્ ધાતુની વચ્ચે આવે.
૩ →	૦ દ્વિરુક્તિ.	૮ →	ઉ
૪ →	ય	૯ →	ના,ની,ન્
૫ →	નુ	૧૦ →	અય વિકારક.

૧ લા, ૪ થા, ૬ કા અને ૧૦ માં ગણની નિશાનીમાં અતેઅ હોવાથી તે અ કારાંત અંગવાળા કહેવાય છે. તેના રૂપો કરવા સરલ છે. તેથી આ ચાર ગણને પ્રથમ બુકમાં લીધા છે.

વિકારક → જે ગણની નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં ફેરફાર થાય તે નિશાની વિકારક કહેવાય અને ન થાય તે અવિકારક કહેવાય છે.

ધાતુને ગણની વિકારક નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં યથાસંભવ ફેરફાર થાય તે ફેરફાર બે પ્રકારના થાય → ગુણ કે વૃદ્ધિ.

* * * * * ગુણ વૃદ્ધિ દર્શક કોષ્ટક * * * * *

સ્વર →	અ	ઇ	ઉ,ઝ	ઋ,ૠ	લૃ,લૄ
ગુણ →	અ	ए	ओ	अर्	अल्
વૃદ્ધિ →	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

૧. ચોથા અને છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગે ત્યારે ધાતુના સ્વરમાં લેશ માત્ર ફેરફાર થતો નથી.

દા.ત. *નૃત્* → નૃત્ + ય + તિ = નૃત્યતિ. = તે નાચે છે. (ગણ ચોથો)

સૃજ્ → સૃજ્ + અ + તિ = સૃજતિ = તે સર્જે છે. (ગણ છઠો)

૨. પહેલા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. *ની* → ની + અ = ને + અ = નય (અંગ) નયતિ (રૂપ)

ભૂ → ભૂ + અ = ભો + અ = ભવ (અંગ) ભવતિ (રૂપ)

* બુધ્ → બુધ્ + અ = બોધ્ + અ = બોધ (અંગ) બોધતિ (૩૫).

૩. દશમા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાનીઅય લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય. તેમજ ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. * 'દૃ' → દૃ + અય = દ્ + આર્ + અય = દારય (અંગ) દારયતિ (૩૫)

* ઘુષ્ → ઘુષ્ + અય = ઘુ + ઓ + ષ્ + અય = ઘોષય (અંગ) ઘોષયતિ (૩૫)

અપવાદ કથ્, ગળ્, રચ્, પ્રથ્, સ્પૃહ્, મૃગ્ આ છ ધાતુઓ દસમાં ગણના હોવા છતાં ધાતુના સ્વરમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય નહિં.

દા.ત. * કથ્ → કથ્ + અય = કથય (અંગ) કથયતિ (૩૫)

પાણ... કાથયતિ ૩૫ ન થાય.

ક્રિયાપદના ૩૫૦ બનાવવા માટેના પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે.

૧. પરસ્મૈપદી પ્રત્યય.

૨. આત્મનેપદી પ્રત્યય

ચાર કાળના પ્રત્યય

પરસ્મૈપદી

આત્મનેપદી

૧ વર્તમાનકાળ

	એકં	દ્વિ	બહુવચન		એકં	દ્વિ	બહુ
પ્રથમ પુરુષ →	મિ	વસ્	મસ્		એ	વહે	મહે
દ્વિતીય પુરુષ →	સિ	થસ્	થ		સે	ઇથે	ધ્વે
તૃતીય પુરુષ →	તિ	તસ્	અન્તિ		તે	ઇતે	અન્તે

૨. અસ્તનભૂતકાળ

પ્રથમ પુરુષ →	અમ્	વ	મ		ઇ	વહિ	મહિ
દ્વિતીય પુરુષ →	સ્	તમ્	ત		થા:	ઇથામ્	ધ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	ત	તામ્	અન્		ત	ઇતામ્	અન્ત

૩. આજ્ઞાર્થ

પ્રથમ પુરુષ →	આનિ	આવ	આમ		એ	આવહે	આમહે
દ્વિતીય પુરુષ →	ઠ	તમ્	ત		સ્વ	ઇથામ્	ધ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	તુ	તામ્	અન્		તામ્	ઇતામ્	અન્તામ્

૪. વિધ્યર્થ

પ્રથમ પુરુષ →	ઈયમ્	ઈવ	ઈમ	ઈય	ઈવહિ	ઈમહિ
દ્વિતીય પુરુષ →	ઈસ	ઈતમ્	ઈત	થાઃ	ઈયાથામ્	ઈધ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	ઈત્	ઈતામ્	ઈયુઃ	ઈત	ઈયાતામ્	ઈરન્

૧. મ થી અને વ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલા અંગના અંત્ય અ નો આ થાય છે. અને અ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલાં અ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. * 'ગમ્(ગચ્છ)' → ગચ્છ + મિ = ગચ્છામિ ।

ગચ્છ + અમ્ = અગચ્છ્ + અમ્ = અગચ્છમ્ ।

૨. ઇસ્તન, અદ્યતન અને ક્રિયાતિપત્યર્થના પ્રત્યયો લાગતા વ્યંજનાદિ ધાતુની પહેલાં અ નો આગમ થાય છે. અને સ્વરાદિ ધાતુમાં આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત.	<u>ઇસ્તનભુતકાળ</u>	<u>અદ્યતનભુતકાળ</u>	<u>ક્રિયાતિપત્યર્થ</u>
	↓	↓	↓
ગન્ →	અગચ્છત્.	અગમત્.	અગમિષ્યત્.

ઉપસર્ગવાળા ધાતુમાં ઉપસર્ગ અને ધાતુની વચ્ચે આ કાર્ય થાય છે.

દા.ત. ૦ અવ + ગમ્ = અવાગચ્છત્ ।

સ્વર સંધિ

૬ ← અવગ્રહ નિશાની

૧. અ કે આ + અ કે આ = આ

- અ + અ = આ. દા.ત. અત્ર + અશોકઃ = અત્રાશોકઃ ।
- અ + આ = આ. દા.ત. જિન + આજ્ઞા = જિનાજ્ઞા ।
- આ + અ = આ. દા.ત. શાલા + અત્ર = શાલાત્ર ।
- આ + આ = આ. દા.ત. આજ્ઞા + આદરઃ = આજ્ઞાદરઃ ।

કેટલીક વાર.... પાછળનો સ્વર 'અ' સૂચવવા એક અવગ્રહ અને 'આ' સૂચવવા બે અવગ્રહ મૂકાય છે. દા.ત. • અત્રાઽશોકઃ । • જિનાઽઽજ્ઞા ।

૨. અ કે આ + હ્રસ્વ / દીર્ઘ ઇ, ઉ, ઋ, લૃ
= બંને સ્વરના સ્થાને પછીના સ્વરનો ગુણ થાય.

એટલે કે... અ કે આ + ઇ કે ई = ए

અ કે આ + ઊ કે ऊ = ओ

અ કે આ + ઋ કે ऋ = अर्

અ કે આ + ૠ કે ૠ = अल

દા.ત. • અત્ર + ઇતિ = અત્રેતિ । • દિન + ईशः = दिनेशः ।

• માલા + इच्छति = मालेच्छति । • રમા + ईशः = रमेशः ।

• સૂર્ય + उदयः = सूर्योदयः । • મહા + ऋषिः = महर्षिः ।

• વૃક્ષ + ऊर्ध्वम् = वृक्षोर्ध्वम् । • સિદ્ધ + ऋषिः = सिद्धर्षिः ।

• ક્રીડા + उन्नति = क्रीडोन्नतिः ।

૩. અ કે આ + એ કે ऐ = ऐ (બંને સ્વર મળીને)

અ કે આ + એ = ऐ

અ કે આ + એ = ऐ

દા.ત. • અત્ર + एव = अत्रैव । • સદા + एव = सदैव ।

• અત્ર + ऐरावतः = अत्रैरावतः । • માલા + ऐच्छत् = मालेच्छत् ।

૪. આ કે આ + ઓ કે औ = औ (બંને સ્વર મળીને)

દા.ત. • જિન + ओघः = जिनौघः । • બિમ્બ + ओष्ठः = बिम्बौष्ठः ।

• ગદ + औषधिः = गदौषधिः ।

૫. ઉચ્ચ કે દીર્ઘ ઇ, ઊ, ઋ, ૠ + સજાતીય સ્વર = પોતપોતાનો દીર્ઘસ્વર

દા.ત. • નદી + ईशः = नदीशः । • વારિ + इति = वारीति ।

• મધુ + उदकम् = मधूदकम् । • કર્તૃ + ऋते = कर्तृते ।

૬. ઉચ્ચ કે દીર્ઘ ઇ, ઊ, ઋ, ૠ + વિજાતીય સ્વર

= ક્રમશઃ ય, ર, લ, વ + વિજાતીય સ્વર.

દા.ત. • નદી + અત્ર = नद् + य् + अत्र = नद्यत्र ।

• મધુ + इति = मध् + व् + इति = मध्विति ।

• પિતૃ + આજ્ઞા = पित् + र् + आज्ञा = पित्राज्ञा ।

૭. એ, ઇ, ઓ, ઔ, + કોઈપણ સ્વર

= ક્રમશઃ અય, આય, અવ, આવ + કોઈપણ સ્વર

- દા.ત. • મન્યતે + આત્માનમ્ = મન્યત્ + અય્ + આત્માનમ્ = મન્યતયાત્માનમ્।
 • અશ્વૌ + ઉત્પતતઃ = અશ્વ + આવ્ + ઉત્પતતઃ = અશ્વાવુત્પતતઃ।

ઉપરોક્ત અય્ અવ્ વગેરેના ય્ વ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

અને..... ત્યારે ફરીથી સંધિ થાય નહિં.

- દા.ત. • તસ્મૈ + ઇતિ = તસ્માયિતિ = તસ્મા ઇતિ ।
 • રામે + ઇતિ = રામયિતિ = રામ ઇતિ ।
 • અશ્વૌ + ઉત્પતતઃ = અશ્વાવુત્પતતઃ = અશ્વા ઉત્પતતઃ ।
 • મન્યતે + આત્માનમ્ = મન્યતયાત્માનમ્ = મન્યત આત્માનમ્ ।

નીચેના સ્થાનોમાં સંધિ થાય નહિં.

૧. કોઈપણ નામ કે ધાતુના દ્વિવચનને અંતે રહેલ દીર્ઘ 'ઈ' 'ઋ' કે 'એ' પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિ થાય નહિં

દા.ત. • ગિરી + આરોહન્તિ = ગિરીઆરોહન્તિ ।

• કન્યે + અમૂ = કન્યેઅમૂ ।

૨. પદના અંતે એ કે ઓ + અ આવે તો સંધિ થાય નહિં. પરંતુ પાછળના અ નો લોપ થાય છે. અને ક્યારેક અવગ્રહ ચિન્હ મૂકાય છે. એનો ઉચ્ચાર થતો નથી.

દા.ત. • વને + અશ્વો અસ્તિ = વનેઽશ્વોઽસ્તિ ।

૩. અમી કે અમૂ + કોઈ પણ સ્વર
 = સંધિ થાય નહિં

દા.ત. • અમી + અશ્વાઃ
 = અમીઅશ્વાઃ ।

૪. અથી લુ સુધીના સ્વર + ઇસ્ય ઋ

= વિકલ્પે સંધિ થાય. અને જ્યારે વિકલ્પે સંધિ થાય નહિં ત્યારે પૂર્વનો

દીર્ઘસ્વર ઇસ્ય થાય. દા.ત. • પિતા + ઋષિઃ = પિતાર્ષિઃ અથવા પિતઋષિઃ ।

સંધિ છૂટી પાડવા માટેના કેટલાક મુખ્યઓ.

૧. અ કારાંત શબ્દ પછી રેફ (') હોય તો ત્યાં અ કે આ નો ઋ સાથે સંધિ હોવાનો સંભવ છે.

દા.ત. • સિદ્ધર્ષિઃ સિદ્ધ + ઋષિઃ।

• મહર્ષિઃ મહા + ઋષિઃ ।

૨. સંયુક્ત વ્યંજનના અન્તે 'યુ, વુ, ર્' હોય તો તેની જગ્યાએ અનુક્રમે 'ઇ, ડ, ઋ' સ્વરની સંભાવના સમજવી. અને સંયુક્ત વ્યંજન ઉપર જે સ્વર હોય તેને પછીનો સ્વર સમજવો. દા.ત. 'અપ્યત્ર' → અપિ + અત્ર ।

• 'ધાત્રત્ર' → ધાતૃ + અત્ર । • 'મધ્વિતિ' → મધુ + ઇતિ ।

૩. a સંભવિત સંધિ સ્થાને 'અ' પછી 'ય' હોય તો 'એ'

'અ' પછી 'વ' હોય તો 'ઓ'

'આ' પછી 'ય' હોય તો 'એ'

'આ' પછી 'વ' હોય તો 'ઔ' સમજવા.

અને 'ય', 'વ' પર જે સ્વર હોય તે પાછળનો સ્વર એમજ રહે.

દા.ત. Δ મન્યતયાત્માનમ્ = મન્યતે આત્માનમ્ ।

b સામાન્યથી બે સ્વરની સંધિ થયેલ ન હોય તો વિસર્ગનો લોપ થયેલ સમજવો. અથવા તો 'એ, ઓ' ની જગ્યાએ 'અ' અને 'એ, ઔ' ની જગ્યાએ 'આ' થયેલ સમજવો. દા.ત. Δ રામ ઇચ્છતિ = રામઃ ઇચ્છતિ ।

અથવા... રામે ઇચ્છતિ । Δ મન્ય ઇતિ = મન્યે ઇતિ ।

વ્યંજન સંધિ ° સ્પર્શ વ્યંજન ૨૫ - ૫ અનુનાસિક = (૨૦)

° ૨૦ + ૩ ઉષ્માક્ષર + હ = (૨૪) (ચુટ)

1. ૨૦ + અઘોષ

દા.ત. Δ અદ્ + તિ

= સ્વવર્ગનો પ્રથમ વ્યંજન + અઘોષ.] = અત્ + તિ = અત્તિ ।

2

૨૦ + ઘોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર

= સ્વ વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન + ઘોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર

દા.ત. Δ ઉત્ + ગમ = ઉદ્ગમ । Δ વનાત્ + આગચ્છતિ = વનાદાગચ્છતિ ।

પાણે પ્રત્યયનો સ્વર હોય તો આ સંધિ ન થાય. પાણ સ્વર વ્યંજનમાં ભળી જાય.

દા. ત. Δ મરુત્ + આ = મરુતા થાય. પાણ મરુદા ન થાય કેમકે 'આ' સ્વર પ્રત્યયનો છે.

3. ૨૦ + પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

= સ્વવર્ગનો અનુનાસિક

અથવા સ્વવર્ગનો ત્રીજો

વ્યંજન થાય

+ પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

દા.ત. Δ ઇતદ્ + મુરારિ = ઇતન્મુરારિ ।

જો... પ્રત્યયનો અનુનાસિક હોય તો પૂર્વનો નિત્ય અનુનાસિક થાય છે.

ઢા.ત. ◉ વાગ્ + મય = વાઙ્મય । ◉ ચિત્ + મય = ચિન્મય ।

4. ર૦ + હ હોય તો હ ના સ્થાને પૂર્વના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય.

ઢા.ત. ◉ ઉદ્ + હાર = ઉદ્ધાર । ◉ વાગ્ + હસ્તૌ = વાઘસ્તૌ ।

5. ર૦ + શબ્દની આદિમાં શ્ + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક
= ર૦ + વિકલ્પે ળ્ + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક

ઢા.ત. ◉ અવદત્ + શઠઃ = અવદત્છઠઃ ।

અને ...નિયમ ૧૪ થી અવદચ્છઠઃ ।

6. પદાન્તે ન્ + ચ્ છ્ ડ્ ઠ્ ત્ થ્ + અધુદ્
= અનુસ્વાર અને.] + ચ્ છ્ ડ્ ઠ્ ત્ થ્ + અધુદ્
અનુક્રમે શ્ ષ્ સ્] (ધુદ્ સિવાયના વ્યંજન અને સ્વર) <

ઢા.ત. ◉ નરાન્ + ચ્ = નરાંશ્ચ । ◉ નરાન્ + ટીકતે = નરાંષ્ટીકતે ।

◉ બિડાલાન્ + તાડયતિ = બિડાલાંસ્તાડયતિ ।

7. એક જ પદમાં ન્ + ઉભાક્ષર ર્ કે હ
= અનુસ્વાર + ઉભાક્ષર ર્ કે હ

ઢા.ત. ◉ વિદ્વાન્ + સ્ + ઔ = વિદ્વાંસૌ ।

◉ હન્ + સિ = હંસિ । ◉ રન્ રમ્યતે = રંમ્યતે ।

8 ન્ + લ્ ઢા.ત. ◉ અસ્મિન્ + લોકે
= સાનુનાસિક લ્ + લ્] = ઑસ્મિલ્લોકે ।

9 પદાન્તે હ્રસ્વસ્વર પર ઙ્ ણ્ ન્ + કોઈ પાણ સ્વર
= ઙ્ ણ્ ન્ ભેવડાય + કોઈ પાણ સ્વર

ઢા.ત. ◉ ભગવન્ + ઇતિ = ભગવન્નિતિ । પાણ જો દીર્ઘસ્વર પર ઙ્ ણ્ ન્
હોય, તો આ નિયમ ન લાગે. # ભગવાન્ + અત્ર = ભગવાનત્ર

10. ઋ ર્ કે ષ્ પછી અપદાન્ત ન્ આવે તો ન્ નો ણ્ થાય છે. બેની વચ્ચે
કંઠ્ય, ઓઠ્ય ય્, વ્, હ કે સ્વર આવે તો પાણ ન્ નો ણ્ થાય છે.

ઢા.ત. ◉ ઋન = ઋણ । ◉ પ્ર + નમતિ = પ્રણમતિ ।

◉ રામ + ઇન = (રામેન) રામેણ । ◉ પૂર્વાહ્ન = પૂર્વાહ્ન ।

પરંતુ નરાન્ માં નરાણ્ ન થાય કેમકે ન્ પદાંત છે.

અપવાદ - જો ન્ ની પાછળ તરત દંત્યવ્યંજન હોય તો ન્ નો ણ્ ન થાય.

દા.ત. ◊ 'રમન્તે' આ સ્થાને 'રમણ્તે' ન થાય, કેમકે ન્ પછી દંત્ય ત છે.

11. મ્ + સ્પર્શવ્યંજન

= અનુસ્વાર કે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક + સ્પર્શ વ્યંજન.

દા.ત. ◊ ગ્રામ્ + ગચ્છતિ = ગ્રામં ગચ્છતિ અથવા ગ્રામઙ્ગચ્છતિ ।

◊ સમ્ + બન્ધઃ = સંબન્ધઃ અથવા સમ્બન્ધઃ ।

12. મ્ + ય્ વ્ લ્

= અનુસ્વાર કે

સાનુનાસિક

ય્ વ્ લ્

+

ય્ વ્ લ્

દા.ત. ◊ સમ્ + યચ્છતિ

= સંયચ્છતિ

અથવા તો

સય્યચ્છતિ ।

13. મ્ + ર્ ઉખાક્ષર કે હ

= અવશ્ય + ર્ ઉખાક્ષર કે હ

અનુસ્વાર

દા.ત. ◊ ગ્રામ્ + રક્ષતિ

= ગ્રામં રક્ષતિ ।

◊ વનમ્ + સરતિ = વનં સરતિ ।

◊ બાલમ્ + હસતિ = બાલં હસતિ ।

14. તાલવ્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો તાલવ્ય થાય.

મૂર્ધન્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો મૂર્ધન્ય થાય.

દા.ત. ◊ તત્ + ટીકા = તટ્ટીકા । ◊ માર્ષ્ + તિ = માર્ષ્ટિ ।

દા.ત. ◊ તત્ + ચ = તચ્ચ । ◊ તદ્ + જ્ઞાત્વા = તજ્ઞાત્વા ।

◊ અવદત્ + છઠઃ = અવદચ્છઠઃ ।

15. દંત્ય + લ

= લ્ + લ

દા.ત. ◊ ભગવત્ + લીલા

= ભગવત્લીલા ।

16. હ્રસ્વસ્વર, મા અવ્યય કે ઉપસર્ગનો આ + છ

= હ્રસ્વસ્વર, મા અવ્યય કે ઉપસર્ગનો આ + ચ્

દા.ત. ◊ અવ + છિદ્યન્તે = અવચ્છિદ્યન્તે । ◊ પરિ + છેદઃ = પરિચ્છેદઃ

◊ મા + છિન્દ્રિ = માચ્છિન્દ્રિ । ◊ આ + છિદ્યન્તે = આચ્છિદ્યન્તે ।

17. દીર્ઘસ્વર + છ

= દીર્ઘસ્વર + ચ્ વિકલ્પે થાય

દા.ત. ◊ લક્ષ્મી + છાયા

= લક્ષ્મીચ્છાયા / લક્ષ્મીછાયા ।

18. અ આ સિવાયના સ્વર કંઠ્ય કે ર્ + સ્

= અ આ સિવાયના સ્વર કંઠ્ય કે ર્ + ષ્

દા.ત. ◊ વાક્ + સુ = વાક્ષુ । ◊ રામે + સુ = રામેષુ ।

19. પદાન્ત સ્નો વિસર્ગ થાય છે. ઇ.ત. • શનૈસ્ શનૈસ્ = શનૈઃ શનૈઃ ।

20. પદાન્ત સ્કે ર્ + અધોષ કે શૂન્ય] ઇ.ત. • પુનર્ + પુનર્
= વિસર્ગ + અધોષ કે શૂન્ય = પુનઃ પુનઃ

21. ર્ + ર્ કેદ્ + દ્ આવે તો પૂર્વનો ર્ કે દ્ લોપાય અને તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઇ.ત. • પુનર્ + રથેન = પુનારથેન ।

• લિદ્ + ઢિ = લીઢિ । • હરિઃ રક્ષતિ = હરિર્ + રક્ષતિ = હરીરક્ષતિ ।

22. સમ્, પરિ, ઉપ + કૃ] • સમ્ + ક્રિયતે = સંસ્ક્રિયતે ।
= સમ્, પરિ, ઉપ + સ્કૃ] • પરિ + કારઃ પરિષ્કારઃ
• ઉપ + કારઃ ઉપસ્કારઃ ।

આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડતો નથી. ઇ.ત. • ઉપકારઃ ।

23. ચ્ કે જ્ + ૨૪માંનો ધોષ વ્યંજન] ઇ.ત. • વાચ્ + ધ્યામ્
= ગ્ + ૨૪ માંનો ધોષ વ્યંજન = વાગ્ધ્યામ્ ।

24. ચ્ કે જ્ + અધોષ વ્યંજન] ઇ.ત. * વાચ્ + સુ
= ક્ + અધોષ વ્યંજન = વાક્ષુ ।

25. નામના પદના અંતે અનેક વ્યંજન આવે તો પ્રથમ વ્યંજન રહે બાકીના વ્યંજન લોપાય અને પ્રથમ વ્યંજનના સ્થાને સ્વર્ગનો પ્રથમ કે તૃતીય વ્યંજન થાય છે.
ઇ.ત. * મરુત્ + સ્ = મરુત્ કે મરુદ્ ।

26. ઉદ્ + સ્થા] ઇ.ત. * ઉદ્ + સ્થાય = ઉદ્ + થાય
= ઉદ્ + થા] = નિયમ પહેલાથી ઉત્થાય ।

27. એક જ પદમાં ર્ + ક્ ખ્ કે પ્ ફ્
= ષ્ + ક્ ખ્ કે પ્ ફ્

ઇ.ત. * નિર્ + કાશઃ = નિષ્કાશઃ । * નિર્ + યતિ = નિષ્કયતિ ।
* નિર્ + પદ્યતે = નિષ્પદ્યતે । * નિર્ + ફલમ્ = નિષ્ફલમ્ ।

વિસર્ગ સંધિ

૧. અ + વિસર્ગ + અ કે ધોષ] ઇ.ત. * નરઃ + અટતિ
= બંને મળીને ઓ + અ કે ધોષ] = નરોડટતિ ।

* નરઃ + ગચ્છતિ = નરો ગચ્છતિ ।

૨. અ + વિસર્ગ + અ સિવાયનો સ્વર] ઇ.ત. * નરઃ + ઇચ્છતિ
= અ + વિસર્ગ નો લોપ + અ સિવાયનો સ્વર] = નર ઇચ્છતિ ।

3. आ + विसर्ग + स्वर के धोष व्यंजन

= आ + विसर्ग लोप + स्वर के धोष व्यंजन

६।त. ☆ नराः अटन्ति = नरा अटन्ति ।

☆ नराः इच्छन्ति = नरा इच्छन्ति ।

☆ नराः गच्छन्ति = नरा गच्छन्ति ।

NOTE :- र के भूर्धन्य ष ना स्थाने विसर्ग थयेल होय तो उपरोक्त त्रय नियम न लागे। परंतु र के ष भां स्वर भली जाय.

६।त. ☆ पुनः आगच्छति = पुनरागच्छति ।

४. अ आ सिवायनो स्वर + विसर्ग + स्वर के धोष व्यंजन

= अ आ सिवायनो स्वर + र + स्वर के धोष व्यंजन

६।त. ☆ हरिः + गच्छति = हरिगच्छति ।

☆ हरिः + अटति = हरिरटति ।

५. विसर्ग + च छ द ठ त थ

६।त. ↘

= श + च छ } ☆ रामः + चलति = रामश्चलति ।

ष + द ठ } ☆ रामः + टीकते = रामष्टीकते ।

। सू + त थ } ☆ रामः + तरति = रामस्तरति ।

६ विसर्ग + श ष सू

६।त. ☆ बालः + शम्प्यति

= विकल्पे श ष सू } = बालश्शाम्यति / बालः शाम्यति ।

श ष सू +

☆ बालः + ष्ठिवति = बालष्ठिवति / बालः ष्ठिवति ।

☆ बालः + सृजति = बालस्सृजति / बालः सृजतिः ।

७ विसर्ग + श ष सू + अधोष व्यंजन

= विकल्पे लोप + श ष सू + अधोष व्यंजन

अथवा श ष सू } ६।त. ☆ निः + स्पृहः = निःस्पृहः ।

☆ निस्पृहः । ☆ निस्स्पृहः ।

८ वाक्यभां सः भोः, एषः + व्यंजन } ६।त. ☆ सः + गच्छति

= विसर्गनोलोप + व्यंजन } = स गच्छति ।

☆ भोः + जनाः = भो जनाः । ☆ एषः + रमते = एष रमते ।

९ विसर्गनो लोप थयापछी संधि थाय नही

६।त. ☆ रामः इच्छति = राम इच्छति ।

વિભક્તિની સમજૂતી

પ્રથમા વિભક્તિ ક્ત્વિને લાગે.
 દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને લાગે.
 તૃતીયા વિભક્તિ કરણને લાગે.
 ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને લાગે.
 પંચમી વિભક્તિ અપાદાનને લાગે.
 છઠી વિભક્તિ સંબંધને લાગે.
 સપ્તમી વિભક્તિ અધિકરણને લાગે.
 અને... અંતની વિભક્તિ સંબોધનમાં લાગે.

કોણ ક્ષે છે ? = ક: કરોતિ ? ગુજરાતી પ્રત્યય

૧. ક:	કોણ ?	રમેશ:		
૨. કિમ્	શું ?	ઘટમ્	ને	(શૂન્ય)
૩. કેન	શેનાથી ?	હસ્તેન	થી	(વડે, દ્વારા)
૪. કસ્મૈ	શા-માટે ? (કોના માટે ?)	ગૃહાય	માટે	(વાસ્તે, સારુ, ખાતર.)
૫. કસ્માત્	શેમાંથી ?	મૃત્પિંડાત્	માંથી	(પાસેથી, ઉપરથી, નેલીધે.)
૬. કસ્ય	કોનું ?	દેવસ્ય	ની	(નો, ની, નુ, ના , રો, રી, રુ, રા)
૭. કસ્મિન્	ક્યાં ?	આપણે	માં	(નીચે, ઉપર, અંદર, વિષે, અંગે)

૧. ક્રિયાનો ક્ત્વિ.

૨. ક્રિયાનું કર્મ.

૩. ક્રિયાનું કરણ.

૪. ક્રિયાનું સંપ્રદાન

૫. ક્રિયાનું અપાદાન

૬. ક્રિયાનું અધિકરણ

વિભક્તિ ઉપપદવિભક્તિ કહેવાય. ધા.ત. મહેશ: રામેણ સહ ગચ્છતિ ।

← આ છ કારક કહેવાય છે.

NOTE :- I ક્રિયાપદને લીધે થતી વિભક્તિ

તે 'કારક વિભક્તિ' કહેવાય છે.

ધા.ત. વૃક્ષાત્ પતતિ । રથેન ગચ્છતિ રમેશ:

ગ્રામમ્ । મહેશ: રામશ્ચ ગચ્છત: ।

II ક્રિયાપદના સિવાયના પદને લીધે લાગતી

વાક્ય રચના કરવાના નિયમો

ધાતુના ક્ર્યા અર્થમાં ↓	કર્મ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. ગમ્ વગેરે ધાતુમાં	જવાના સ્થાનને દ્વિતીય લાગે. ક્યારેક ચતુર્થી પણ લાગે છે.	ગ્રામં ગચ્છતિ । ગ્રામાય ગચ્છતિ ।
૨. કથ્ શસ્ વગેરે ધાતુના અર્થમાં..	જે કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. જેને કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. ચતુર્થી કે ષષ્ઠી લાગે.	નૃપં, નૃપાય, નૃપસ્ય કથાં કથયતિ
૩. શી આસ્ અને સ્થા ધાતુઓ	જો અધિ ઉપસર્ગ સહિત હોય તો જે સ્થાને ક્રિયા થઈ હોય તે સ્થાનના નામને દ્વિતીયા લાગે.	શીલાં અધ્યાસામહે ।
૪. આ + રુહ ધાતુ (આરોહણ કરવાના અર્થમાં)	જ્યાં ચઢવાનું હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	ગિરિં આરોહતિ ।
૫. સ્પૃહ ધાતુ...	જેની સ્પૃહા હોય એને ચતુર્થી કે વિકલ્પે દ્વિતીયા પણ થાય.	મોદકાય સ્પૃહયતિ । મોદકં સ્પૃહયતિ ।
૬. પ્રતિ + દા ધાતુના અર્થમાં	'...ના બદલામાં આપવું' એ અર્થમાં આપવાની વસ્તુને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે અને.. બદલામાં લેવાની વસ્તુને પંચમી વિભક્તિ લાગે છે.	તૈલેખ્યો માષાન્ પ્રતિયચ્છતિ । (= તલના બદલામાં અડદ આપે છે.)

૭. દા (ત્રીજો ગણ) દા ('યચ્છ') વગેરે આપવાના અર્થવાળા ધાતુઓમાં..	જેને આપવાનું હોય એને ચતુર્થી. અનેજે વસ્તુ આપવાની હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	બ્રાહ્મણ્યો મોદકાન્ દદાતિ / યચ્છતિ
૮. સ્મ વગેરે.સ્મરાણ અર્થવાળા ધાતુઓમાં.	જેનું સ્મરાણ હોય તેને દ્વિતીયા અથવા..છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	માતરં માતુઃ વા સ્મરતિ ।
૯. ધૃ (દેવાદાર હોવું અર્થમાં) ધાતુમાં...	દેવાદાર વ્યક્તિને પ્રથમા. લોણદાર વ્યક્તિને ચતુર્થી. અને દેવાની વસ્તુને દ્વિતીયા લાગે.	હરિઃ રામાય શર્ત ↓ ↓ દેવાદાર લોણદાર નિષ્કાન્ ધારયતિ । ↓ દેવાની વસ્તુ.
૧૦. રુચ્ ધાતુમાં ↓ (ગમવાના અર્થમાં)	જેને ગમે= જે વ્યક્તિ ખુશ થાય તેને ચતુર્થી લાગે. અને.. જે વસ્તુ ગમે તેને પ્રથમા લાગે.	બાલાય મોદકઃ રોચતે।
૧૧. ઈશ્ ધાતુના..	કર્મને દ્વિતીયા કે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	પ્રસવાન્ કે પ્રસવાનામ્ ઈષ્ટે।
૧૨. ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા અંસૂયા આદિ અર્થ વાળા ધાતુઓમાં..	* જેના પર ક્રોધ વગેરે હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. * ઉપર્સગ સહિત ધાતુ હોય તો દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે. અને.. * અજીવ વસ્તુ હોય તો સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	શ્રેષ્ઠી કિઙ્કરાય કુપ્યતિ । શ્રેષ્ઠી કિઙ્કરં સંકુપ્યતિ । શ્રેષ્ઠી કર્મણિ કુપ્યતિ ।

ધાતુના કયા અર્થ/પદના યોગમાં ↓	કઈ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. 'વિના' અવ્યયના યોગમાં....	બીજી, ત્રીજી અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ધર્મ* ધર્મેણ ધર્માત્ વિના ન મોક્ષઃ ।
૨. ઋતે (વિના) ના યોગમાં....	દ્વિતીયા અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	પુણ્યં, પુણ્યાત્ ઋતે ન જીવિતમ્ ।
૩ અર્લ, કિં, કૃતમ્ વગેરે અવ્યયો....	તેનાથી સર્થુ એવા અર્થમાં વપરાયા હોય ત્યારે જેનાથી સર્થુ વગેરેને તૃતીયાવિભક્તિ લાગે.	અર્લ રુદિતેન । કિં જીવિતેન । કૃતં તેન ।
૪. શરીરના અવયવમાં	શરીરની ખોડ બતાવતા અવયવને તૃતીયા લાગે.	પાદેન ચ્વજ્ઞઃ ।
૫. સહ, સાર્ધમ્, સાકમ્, અમા અર્થમાં..	જેની સાથે હોય તે વ્યક્તિને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.	રામેણ સહ ગચ્છતિ ।
૬. ધિક્, અન્તરા વગેરે અવ્યયના યોગમાં...	જેના પર ધિક્કાર આદિહોય તેને દ્વિતીયાવિભક્તિ લાગે.	ધિક્! જાલ્મમ્। રામમન્તરા ન ગચ્છતિ
૭. તુલ્ય, સાદૃશ્ય વગેરે સમાનાર્થક શબ્દોના યોગમાં...	જેના તુલ્ય/સદૃશ હોય તેને તૃતીયા કે પછી લાગે.	પિત્રા, પિતુઃ સદૃશઃ । માત્રા, માતુઃ તુલ્યમ્ ।
૮. નમ અવ્યયના યોગમાં...	જેને નમસ્કાર હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	નમસ્તુમ્યમ્ । જિનાય નમઃ ।

૯. સ્વસ્તિ, સ્વધા, મર્દ્ર સ્વાહા અવ્યયના યોગમાં.	જેનું કલ્યાણ વગેરે ઈચ્છીએ તેને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	સ્વસ્તિ સંધાય । અગ્નયે સ્વાહા ।
૧૦. હિતના યોગમાં...	જેનું હિત ઈચ્છીએ એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	શિષ્યાય હિતં ઇચ્છતિ ।
૧૧. ઉત્પત્તિ અર્થમાં...	જ્યાંથી ઉત્પત્તિ હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	પંકાત્ જાયતે ઇતિ પંકજમ્ ।
૧૨. પૃથક્, નાના, મિત્ર, અન્ય વગેરેના યોગમાં	જેનાથી ભિન્ન હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ઘટાત્ અન્યઃ પટઃ
૧૩. મી, મય, વગેરે ભયવાચક અર્થમાં..	જેનાથી ભય હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ચૌરાત્ મયં વર્તતે । વ્યાઘ્રાત્ મયમ્ ।
૧૪. શ્રેષ્ઠ, પ્રધાન, પ્રથમ વગેરે અર્થમાં...	જેઓમાં શ્રેષ્ઠ, પ્રધાન વગેરે હોય એને ષષ્ઠી કે સપ્તમી લાગે. આને નિર્ધારણ ષષ્ઠી/સપ્તમી વિભક્તિ કહેવાય છે.	રામઃ નૃણાં નૃષુ વા શ્રેષ્ઠઃ ।
૧૫. સ્નેહ, વિશ્વાસ વગેરે અર્થમાં...	જેના પર સ્નેહ આદિ હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	જામાતરિ સ્નિહ્યતિ । માતુઃ પુત્રે અતીવસ્નેહો વર્તતે ।

ઉપસર્ગ

- સમ્, અવ, પ્ર + સ્થા આત્મનેપદ બને. સંતિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે, પ્રતિષ્ઠતે ।
- આ + ક્રમ્ (ઉઠવું/ઉગવું) આત્મનેપદ બને. સૂર્યઃ આક્રમતે ।
- વિ + જિ (=વિજય થવો) આત્મનેપદ બને. વિજયતે ।
- વિ, આ, પરિ, ઉપ + રમ્ પરસ્મૈપદ બને. વિરમતિ, આરમતિ,
પરિરમતિ, ઉપરમતિ ।

★ ગુજરાતીમાં જે ક્રિયાને સહાયકારક 'દ્વે' એવું ક્રિયાપદ લાગતું હોય તે ક્રિયાનું સંસ્કૃતમાં આદ્યાર્થ રૂપ વાપરવું અને એના ગૌણકર્મને પ્રથમા વિલક્તિ લગાડવી

દા.ત. મૂર્ખાઓને બબડવા દે = મૂર્ખા: જલ્પન્તુ ।

સતિ સપ્તમી

• જ્યારે પહેલી ક્રિયાના આધાર પર બીજી ક્રિયા થતી હોય, ત્યારે પહેલી ક્રિયાના ધાતુનું વર્તમાન ક્રદન્ત બનાવી તેના કર્તાનું વિશેષણ બનાવવું અને.. બંનેને સપ્તમી વિલક્તિ લગાડવી.

દા.ત. ★ દશરથે શાસતિ સતિ જન: સુહીં આસીત - અભવત્ - બભૂવ..

અનાદર અર્થે પછી

• જ્યારે બીજી ક્રિયા પ્રથમ ક્રિયા પ્રત્યે અનાદર વ્યક્ત કરતી હોય, ત્યારે પ્રથમક્રિયાના વર્તમાન ક્રદન્ત અને કર્તાને વિકલ્પે પછી વિલક્તિ લાગે છે.

દા.ત. ગુરો: પશ્યત: (સત્) શિષ્યોઽવિનયમકરોત્ ।

અથવા... ગુરૌ પશ્યતિ (સતિ) શિષ્યોઽવિનયમકરોત્ ।

વાક્ય પ્રયોગ ✨ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

૧. કર્તરિ પ્રયોગ. ૨. કર્મણિપ્રયોગ. ૩. ભાવેપ્રયોગ.

૧. કર્તરિ પ્રયોગ - જે વાક્ય પ્રયોગ કર્તાને મુખ્ય કરે તે કર્તરિપ્રયોગ કહેવાય. આ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિલક્તિમાં હોય, ક્રિયાપદ કર્તાને અનુસરે અને...ત્યારે કર્તાના વચન આદિ ક્રિયાપદને લાગે.

દા.ત. * જના: ઘટં પશ્યન્તિ = લોકો ઘડાને જુએ છે.

૨. કર્મણિપ્રયોગ - જે વાક્ય પ્રયોગ કર્મને મુખ્ય કરે તે કર્મણિપ્રયોગ. આ પ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમામાં હોય અને ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે એટલે કે કર્મના વચનાદિ ક્રિયાપદને લાગે અને ત્યારે કર્તાને તૃતીયા લાગે.

દા.ત. * જને: ઘટ: દ્રશ્યતે = લોકો ઘડે ઘડે જોવાય છે.

૩. ભાવે પ્રયોગ - જ્યાં ધાતુ અકર્મક હોય અથવા તો ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય અને કર્તાની વિવક્ષા ગૌણ હોય ત્યાં ભાવે પ્રયોગ હોય.

દા.ત. * અહં તિષ્ઠામિ - મયા સ્થીયતે ।

NOTE :-A ક્રિયાપદને કોણ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્તા અને.... ક્રિયાપદને શું / કોને પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ.

B ક્રિયાપદ હંમેશા પ્રથમામાં જે શબ્દ હોય તેને (=પ્રથમાન્ત પદને) અનુસરે છે. એટલેકે પ્રથમામાં જે પદ હોય એના વચન અને પુરુષ ક્રિયાપદને હોય.

કર્મણિ પ્રયોગ

• મૂળ ધાતુ + ય + આત્મનેપદી પ્રત્યયો = કર્મણિષ્ઠ.

દા.ત. * ગમ્ + ય + તે = ગમ્યતે ।

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં લાગતો 'ય' પ્રત્યય અવિકારક છે. પરંતુ દસમાં ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. * ચુર્-ચોર્યતે । પરંતુ * બુધ્-બુધ્યતે ।

૨. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ ઇ ઓય તો દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. * નુ → નૂયતે । * જિ → જીયતે ।

૩. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ ઋ હોય તો તેનો રિ થાય છે.

દા.ત. * મૃ → મ્રિયતે । * કૃ → ક્રિયતે ।

૪. સંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ ઋ હોય ત્યારે અર્ થાય છે.

દા.ત. * સ્મૃ → સ્મર્યતે ।

૫. ઋ, જાગૃ ધાતુના ઋનો પાણ અર્ થાય છે.

દા.ત. * ઋ → અર્યતે । * જાગૃ → જાગર્યતે ।

૬. ધાતુના અંતે દીર્ઘ ઋ હોય તો ઈર્ થાય છે.

દા.ત. * જૃ → જીર્યતે । * તૃ → તીર્યતે ।

૭. પરંતુ જો દીર્ઘ ઋ ઓછા વ્યંજન કે વ પર હોય તો ઋર્ થાય છે.

દા.ત. * પૃ → પૂર્યતે । * વૃ → વૂર્યતે ।

૮. દા, ઘા (અંગવાળા) મા, સ્થા, ગૈ, પા (પિબ્) સો, હા (પીજો ગણ પરસ્મેપદ) આટલા ધાતુઓમાં કર્મણિમાં અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ ઈ થાય છે.

દા.ત. * દીર્યતે । * સ્થીર્યતે । * ધીર્યતે ।

૯. અઞ્, અઙ્, મઙ્, રઞ્, સઙ્, સ્વઞ્, દંશ્ ધ્વૈસ્, ધ્રૈશ્, ધ્રૈશ્, ગ્રન્થ્, બન્થ્, મન્થ્, સ્કન્દ્, સ્તમ્, ઇન્થ્, ઉન્દ્ તુંહ આ ૧૮ ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. દા.ત. * અઞ્ અચ્યતે । * અઙ્ અજ્યતે ।

૧૦.વચ્, યજ્, વપ્, વહ્, વસ્, વશ્, વે, વ્યે, હ્, શિવ, વદ્, સ્વપ્, જ્યા, વ્યચ્, પ્રચ્, વ્રશ્, ભ્રસ્જ, ગ્રહ, વ્યધ્ આ ૧૯ ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થાય છે.

❀ ❀ ❀ ❀ સંપ્રસારણ એટલે ? ચ્વૃત્ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

ચ્વૃત્ એટલે ? સ્વર સહિતના ય વ ર નો અનુક્રમે ઇ, ઉ, ઋ થાય છે.

દા.ત. ☆ વચ્ + ય + તે = ઉચ્ + ય + તે = ઉચ્યતે ।

☆ યજ્ + ય + તે = ઇજ્ + ય + તે = ઇજ્યતે ।

☆ પ્રચ્ + ય + તે = પ્ + ઋ + ચ્ + ય + તે = પૃચ્ચતે ।

દ્વિકર્મક- • જે ધાતુના બે કર્મ હોય તે ધાતુ દ્વિકર્મક કહેવાય છે.

• ક્રિયાપદને કોને અને શું એ બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જવાબ જૂદા જૂદા આવે તો એ ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક કહેવાય.

દા.ત. ☆ 'નૃપમ્ કથામ્ કથયતિ' અહીં 'કથયતિ' = કહે છે. એ ક્રિયાપદ છે.

① શું કહે છે ? કથામ્ કથયતિ । ② કોને કહે છે? નૃપમ્ । તેથી અહીં કથામ્ અને નૃપમ્ આ બે કર્મ છે.

☆ ગાં પયઃ દોઘિ, દેવદત્તં શતં જયતિ વગેરે દ્વિકર્મક પ્રયોગો છે.

કોને પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે ગૌણકર્મ. } દા.ત. 'ગાં પયઃ દોઘિ'
શું પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે મુખ્યકર્મ. } અહીં દોઘિ ક્રિયાપદ છે.

શું દોહે છે ? પયઃ= દુધ દોહે છે. ◀ આ મુખ્ય કર્મ કહેવાય.

કોને દોહે છે ? ગા= ગાયને દોહે છે. ◀ આ ગૌણ કર્મ કહેવાય.

☆ ગોપાલેન ગોઃ પયઃ દુહ્યતે ◀ આ કર્મણિ પ્રયોગ થયો.

૧૧. ની, હ કૃષ્ વહ્ આ ધાતુ અને તેવા બીજાદ્વિકર્મક ધાતુઓનું ક્રિયાપદ વાક્યમાં વપરાયેલ હોય, અને વાક્યમાં બન્ને કર્મનો નિર્દેશ હોય તો કર્મણિપ્રયોગમાં મુખ્ય કર્મને પ્રથમા અને ગૌણકર્મને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.

દા.ત. અર્જા ગ્રામં નયતિ ◀ કર્તરિ પ્રયોગ } અહીં અર્જા મુખ્યકર્મ
અર્જા ગ્રામં નીયતે ◀ કર્મણિ પ્રયોગ. } હોવાથી પ્રથમા વિભક્તિમાં.

૧૨. ડુહ, યાચ્, પચ્ દણ્ડ, રુધ્, પ્રચ્છ, ચિ, બ્રૂ, શાસ્, જિ, મથ્, મુષ્, તેમજ તેવા બીજા દ્વિકર્મક ધાતુઓના વાક્ય પ્રયોગમાં આવેલા બે કર્મોમાં ગૌણ કર્મ કર્મણિ પ્રયોગમાં પ્રથમામાં આવે છે.

દા.ત. ડુહ' → ગૌ: પય: ડુહ્યતે । યાચ્' → ધનિક: ધનં યાચ્યતે ।
'જિ' → શર્ત જીયતે દેવદત્ત: ।

૧૩. 'અસ્' ધાતુનો 'ભૂ' આદેશ થાય છે. દા.ત. → ભૂયતે ।

'બ્રૂ' ધાતુનો વચ્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → ઉચ્યતે ।

'ઘસ' ધાતુનો અદ્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → અદ્યતે ।

'શી' ધાતુનો શય્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → શય્યતે ।

૧૪. ખન્, જન્, તન્ આ ત્રણ ધાતુઓમાં વિકલ્પે ન્ નો લોપ થાય છે. અને ત્યારે અ નો આ થાય છે.

દા.ત. ખન્ → ખન્યતે અથવા ધાયતે ।
જન્ → જન્યતે અથવા જાયતે ।
તન્ → તન્યતે અથવા તાયતે ।

આ રીતે બે

પ્રકારે રૂપો

થાય છે.

૧૫. કર્તરિથી કર્મણિ કરવું હોય ત્યારે કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

અને કર્મને પ્રથમા વિભક્તિ લાગે. તેમજ ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે.

દા.ત. વયં શાલાં ગચ્છામઃ = અસ્માભિઃ શાલા ગમ્યતે ।

૧૬. કર્મણિથી કર્તરિ કરવું હોય ત્યારે કર્તાને પ્રથમા કર્મને દ્વિતીયા અને ક્રિયાપદ કર્તાને અનુસરે

દા.ત. અસ્માભિઃ જિનેશ્વરઃ પૂજ્યતે = વયં જિનેશ્વરં પૂજયામઃ ।

ભાવે પ્રયોગ • કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

• પ્રથમા વિભક્તિ ક્રોધનેય લાગે નહિં.

• ક્રિયાપદ તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં વપરાય છે.

અકર્મક ધાતુ અરિકા

લજ્જા સત્તા-સ્થિતિ-જાગરણમ્, વૃદ્ધિ-ક્ષય-દીપ્તિમરણમ્ ।

શયન-ક્રીડા રુચિદીપ્ત્યર્થઃ ધાતુગણમકમર્કમાહુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ- લજ્જા અર્થવાળા, સત્તા અર્થવાળા (મૂ વગેરે), સ્થિતિ અર્થવાળા,

અગતિ અર્થવાળા, વૃદ્ધિ - ક્ષય, દીપ્તિ, અને મરણ અર્થવાળા,

શયન, ક્રીડા સ્થિતિ વગેરે અર્થવાળા ધાતુઓ અકર્મક છે.

વાક્ય પ્રયોગમાં જે ક્રિયાપદને કોણ અને શું એ બંને પ્રશ્ન પૂછવાથી એક જ જવાબ મળે એ ક્રિયાપદ અકર્મક કહેવાય છે.

દા.ત. ૧ અશ્વાઃ તિષ્ઠન્તિ = અશ્વૈઃ સ્થીયતે ।

૨ રમેશઃ નૃપો ભવતિ = રમેશેન નૃપેણ ભૂયતે ।

આવા વાક્ય પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે. એ વાત ઉપરોક્ત બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જણાય છે.

૩ 'જનાઃ પશ્યન્તિ' = જનૈઃ દૃશ્યતે આ સ્થળે દૃશ્ ક્રિયાપદ સકર્મક હોવા છતાં કર્મની વિવક્ષા નથી.

વ્યંજનાંત નામો

પુલ્લિંગ / સ્ત્રીલિંગ નામોના રૂપો માટેના પ્રત્યયો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા વિભક્તિ →	સ	ઔ	અસ્
દ્વિતીયા વિભક્તિ →	અમ્	ઔ	અસ્
તૃતીયા વિભક્તિ →	આ	મ્યામ્	મિસ્
ચતુર્થી વિભક્તિ →	એ	મ્યામ્	મ્યસ્
પંચમી વિભક્તિ →	અસ્	મ્યામ્	મ્યસ્
છઠ્ઠી વિભક્તિ →	અસ્	ઓસ્	આમ્
સપ્તમી વિભક્તિ →	ઈ	ઓસ્	સુ
સંબોધન →	સ	ઔ	અસ્

નપુંસકલિંગ ના પ્રત્યયો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિમાં → ૦ ઈ ઈ અને.....બાકીના પ્રત્યયો પુંલિંગ જેવા.

વ્યંજનાંતનામના પ્રત્યયોના ત્રણ વિભાગ થશે.

૧. પહેલા પાંચ પ્રત્યયો - સ, ઔ, અસ્, અમ્ અને ઔ (૫)
૨. દ્વિતીયા બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ(૬) પ્રત્યયો.
૩. વ્યંજનાદિ (૭) પ્રત્યયો.

૧ પહેલા પાંચ પ્રત્યય માટેના નિયમ

A પ્રથમ વિભક્તિ એક વચનનો પ્રત્યય લોપાય તથા શબ્દની અંતે રહેલા સંયુક્ત વ્યંજનના અંત્ય વ્યંજનનો પણ લોપ થાય.

ઢા.ત. ૦ મરુત્ + સ્ = મરુત્ । ૦ ભગવત્ + સ્ = ભગવાન્ત્ = ભગવાન્ ।

B અત્, વત્, મત્, વસ્, યસ્ અંતવાળા વિશેષણોમાં પહેલા પાંચ પ્રત્યયો અને સંબોધનમાં ઉપાંત્યે ન્ ઉમેરાય છે.

ઢા.ત. ૦ ભગવત્ + અસ્ = ભગવન્તઃ । સંબોધનમાં ભગવન્ ।

૦ ધીમત્ + અસ્ = ધીમન્તઃ । સંબોધનમાં ધીમન્ ।

૦ શ્રેયસ્ + અસ્ = શ્રેયાંસઃ । સંબોધનમાં શ્રેયન્ ।

C વત્ મત્ અસ્ ઇન્ અંતવાળા નામોમાં પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઢા.ત. ૦ ભગવત્ + સ્ = ભગવાન્ ।

તેવીજ રીતે..... શ્રીમાન્ । ધીમાન્ । વગેરેમાં સમજવું.

D અન્ યસ્ વસ્ અંતવાળા નામોમાં પહેલાં પાંચ પ્રત્યયો પૂર્વે ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

ઢા.ત. રાજન્ → રાજા, રાજાનો, રાજાનઃ । રાજાનમ્, રાજાનો... ।

શ્રેયસ્ → શ્રેયાન્, શ્રેયાંસૌ, શ્રેયાંસઃ । શ્રેયાંસમ્, શ્રેયાંસૌ.. ।

વિદ્વસ્ → વિદ્વાન્, વિદ્વાંસૌ, વિદ્વાંસઃ । વિદ્વાંસમ્, વિદ્વાંસૌ... ।

E શાસ્ જક્ષ્ ચકાસ્ દરિદ્રા જાગ્ આ પાંચ ધાતુ તેમજ ત્રીજા ગણના ધાતુના વર્તમાન કૃદન્ત પુલ્લિંગનામોમાં ન્ લાગે નહિં.

ઢા.ત. શાસત્ → શાસત્ શાસતૌ શાસતઃ । શાસતમ્, શાસતૌ... ।

દદત્ → દદત્ દદતૌ દદતઃ । દદતમ્, દદતૌ.... ।

F મહત્ માં પહેલા પાંચ રૂપમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

ઢા.ત. મહત્ → મહાન્, મહાન્તૌ, મહાન્તઃ । મહાન્તમ્, મહાન્તૌ.. ।

G પ્રથમા એકવચનના 'સ્' પ્રત્યય પર છતાં શબ્દના આદ્યે બ્, ગ્, ઢ્ ના સ્થાને ક્રમશઃ મ્, ષ્, ઘ્ થાય.

ઢા.ત. બુધ્ → મુત્ । ગુહ્ → ષુદ્ । દુહ્ → ઘુક્ ।

(૨) સ્વરાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ

૧.૨ અન્ અંતવાળા નામોના અનો સ્વ રાદિ પ્રત્યય પૂર્વે લોપ થાય છે.

પરન્તુ અની પહેલાં સંયુક્ત મ કે વ વ્યંજન

જ્ઞાપ્ય માં કલ્પસ સ્વામી સ્વામી સ્વામી

દા.ત. રાજન્ → રાજન્ + અસ્ = રાજઃ ।

પરન્તુ...આત્મન્ → આત્મન્ + અસ્ = આત્મનઃ ।

b અન્ અંતવાળા નામોના અ નો પુલ્લિંગ/સ્ત્રીલિંગમાં સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે લોપ થાય છે.

દા.ત. રાજન્ + ઇ = રાજિ અથવા રાજનિ ।

૨.વસ્ અંતવાળા નામો માં સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વેવસ્ નો ઉસ્ થાય, અને આ ઉસ્ પૂર્વે ઇ હોય તો લોપાય.

દા.ત. વિદ્વસ્ → વિદ્વસ્ + અસ્ = વિદુષઃ, વિદુષા ઈત્યાદિ

સેદિવસ્ → સેદિવસ્ + અસ્ = સેદુષઃ, સેદુષા ઈત્યાદિ

૩ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ

વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે....

૧. અન્ અંતવાળા નામોમાં અંત્ય ન્ લોપાય.

દા.ત. રાજન્ + ધ્યામ્ = રાજધ્યામ્ ।

૨. વસ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો દ થાય છે.

દા.ત. વિદ્વસ્ + ધ્યામ્ = વિદ્વદધ્યામ્ ।

૩. અસ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો ઓ થાય છે.

દા.ત. મનસ્ + ધ્યામ્ = મનોધ્યામ્ ।

બાકીના સ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો ર થાય છે.

દા.ત. ચક્ષુસ્ + ધ્યામ્ = ચક્ષુર્ધ્યામ્ ।

૪. તાલવ્ય વ્યંજન અંતવાળા નામોમાં તાલવ્ય વ્યંજનનો

અને દિશ્ ના શ્ નો ક્ કે ગ થાય છે.

દા.ત. વાચ્ + ધ્યામ્ = વાગધ્યામ્ ।

વાચ્ + સુ = વાશુ । દિશ્ + ધ્યામ્ = દિગધ્યામ્ ।

પરન્તુ...

રાજ્ વિશ્ દ્વિષ્ માં ટ્, ડ્ અને ઢ્ઠ્ મુહ્ સ્તુહ્ સ્નિહ્ માં ક્, ગ્ અને ટ્, ડ્ થાય. તેમજ ઉપાનહ્ માં ત્ દ થાય.

૫. અંત્ય વ્યંજનમાં થતા ફેરફાર (વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યય પૂર્વે)

વાચ્	→	વાક્ - વાગ્ ।	રાજ્	→	રાટ્-હ ।
પયોમુચ્	→	પયોમુક્ - ગ્ ।	સૃજ્	→	સૃટ્-હ
ધિષજ્	→	ધિષક્ - ગ્ ।	લિહ્	→	લિટ્-હ
સ્રજ્	→	સ્રક્ - ગ્ ।	તુરાસાહ્	→	તુરાસાટ્- હ ।
દિશ્	→	દિક્ - ગ્ ।	વિશ્વવાહ્	→	વિશ્વવાટ્ - હ ।
દૃશ્	→	દૃક્ - ગ્ ।	ત્વિષ્	→	ત્વિટ્ - હ ।
સ્પૃશ્	→	સ્પૃક્ - ગ્ ।	વિશ્	→	વિટ્ - હ ।
મૃશ્	→	મૃક્ - ગ્ ।	પ્રચ્છ્	→	પ્રટ્ - હ ।
ઉષ્ણિહ્	→	ઉષ્ણિટ્ - હ ।	દેવેજ્	→	દેવેટ્ - હ ।
ભૃજ્	→	ભૃટ્ - હ ।	સુવૃષ્	→	સુવૃટ્ - હ ।
ઉપાનહ્	→	ઉપાનદ્ - ત્ ।			

૩૦૧૯ ફેરફાર

મુહ્ → મુક્-ગ્ તેમજ મુટ્-હ । નશ્ → નક્-ગ્-નટ્ - હ ।
 સ્નિહ્ → સ્નિક્-ગ્ તેમજ સ્નિટ્-હ । તક્ષ્ → તક્-ગ્-તટ્ - હ ।
 સ્નુહ્ → સ્નુક્-ગ્ તેમજ સ્નુટ્-હ । ઘ્રુહ્ → ઘ્રુક્-ગ્-ઘ્રુટ્ - હ ।

૬. શ્ અંતવાળા (વિશ્) છ્ અંતવાળા (પ્રચ્છ) તથા વૃષ્ (વૃષ્) , ધ્રસ્જ્ (ધ્રસ્જ), સૃજ્, મૃજ્, યજ્, રાજ્, ભ્રાજ્ આટલા શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનનો પ્ થાય છે. અને આ પ્ નો ટ્, હ્ થાય છે. ધ્રા.ત. વિશ્ → વિષ્ - વિટ્ - વિહ્ ।

નપુંસક રૂપ બનાવવાના નિયમ

૧. 'ન' કારાંત સિંચાયના નામોને પ્રથમા બહુવચન અનેદ્વિતીયા બહુવચનમાં ઉપાંત્યે ન્ ઉમેરાય છે.

ધ્રા.ત. જગત્ → જગત્ + ઇ = જગ + ન્ + ત્ + ઇ = જગન્તિ ।
 શ્રેયસ્ → શ્રેયસ્ + ઇ = શ્રેયાસ્ + ઇ (નીચેના નિયમથી
 ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ) શ્રેયા + ન્ + સ્ + ઇ = શ્રેયાંસિ ।
 વિદ્વસ્ → વિદ્વા + ન્ + સ્ + ઇ = વિદ્વાંસિ ।

૨. 'ત' કારાંત સિવયના નામોમાં પ્રથમા બહુવચનનો ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દા.ત. * નામન્ → નામા + ન્ + ઇ = નામાનિ ।

૩. 'અત્' અંતવાળા વર્તમાન ક્રદન્તમાં પ્રથમા / દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચન અને બહુવચનમાં ઉપાંત્યે 'ન્' ઉમેરાય છે. દા.ત.

* ગચ્છત્ → ગચ્છત્ + ઈ=ગચ્છ + ન્ + ત્ + ઈ = ગચ્છન્તી ।

* ગચ્છત્ → ગચ્છત્ + ઇ=ગચ્છ + ન્ + ત્ + ઇ = ગચ્છન્તિ ।

પરન્તુ... 'યાત્' 'પાત્' વગેરે બીજા ગણના અને છઠ્ઠા ગણના વર્તમાન ક્રદન્તમાં પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં વિકલ્પે ન્ ઉમેરાય છે.

દા.ત. * યાત્ → યાતી અથવા યાન્તી । (બીજો ગણ)

* વિશત્ → વિશતી અથવા વિશન્તી । (છઠ્ઠો ગણ)

૪. ત્રીજા ગણના અને શાસ્ (શાસત્) આદિ પાંચ બીજા ગણના વર્તમાન ક્રદન્તમાં પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં ન્ ઉમેરાય નહિ અને.. બહુવચનમાં વિકલ્પે ઉમેરાય.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દા.ત. * દા (ત્રીજો ગણ)	દદત્	દદતી,	દદતિ કે દદન્તિ ।
* શાસ્ →	શાસત્,	શાસતી,	શાસતિ કે શાસન્તિ ।

સ્ત્રીલિંગ રૂપ માટેના નિયમ

૧. વ્યંજનાન્ત વિશેષણોનું નપુંસક પ્રથમા વિભક્તિ દ્વિવચનનું રૂપ એ સ્ત્રીલિંગનું અંગ બને પછી 'નદી' પ્રમાણે રૂપ કરવા.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દા.ત. * ભગવત્ →	ભગવતી,	ભગવત્યૌ,	ભગવત્યઃ ।
* વિશત્ →	વિશતી કે વિશન્તી,	વિશન્ત્યૌ વિશત્યઃ	વિશત્યઃ કે વિશન્ત્યઃ ।

૨. ડ કારાંત અને ઋ કારાંત વિશેષણોમાં દીર્ઘ ઈ ઉમેરી પછી 'નદી' જેવા રૂપ કરવા

દા.ત. * બહુ + ઈ = વહી

* કર્તુ + ઈ = કર્ત્રી

ક્રૃદન્ત વિભાગ

ક્રૃદન્ત એટલે ? ધાતુને પ્રત્યય લાગીને બનતું નામ જે અધુરો અર્થ જણાવે.

દા.ત. ખાવાને, રમીને, લખતો વગેરે...

ક્રૃદન્ત

(૧) અભ્યય રૂપ ક્રૃદન્ત

(૨) વિશેષણ રૂપ ક્રૃદન્ત

	૧ હેતુર્થ ક્રૃદન્ત	૨. સંબંધકભૂતક્રૃ	૩. કર્મણિભૂત ક્રૃ	૪. વર્તમાન કર્તરિ
પ્રત્યય	તુમ્	ત્વા	ત	અત્
અર્થ	વાને	ઈને.	...હો	તો
વિશેષ	વિકારક	અવિકારક.	અવિકારક.	બીજી બુકના
ફેરફાર	ગુણ/વૃદ્ધિ	સંપ્રસારણ.	સંપ્રસારણ.	ધાતુઓમાં માન ના
દૃષ્ટાંત	સેટમાં ફ	સેટમાં ફ	સેટમાં ફ	બદલે આન લાગે
↓				
'ની'	નેતુમ્ ।	નીત્વા ।	નીતઃ ।	નયત્ । નયમાનઃ।
'વસ'	વસિતુમ્ ।	ઉષિત્વા ।	ઉષિતઃ ।	વસત્ ।
'શ્રુ'	શ્રોતુમ્ ।	શ્રુત્વા ।	શ્રુતઃ ।	શ્રુણવત્ । ઈક્ષમાણઃ।
'કૃ'	કર્તુમ્ ।	કૃત્વા ।	કૃતઃ ।	કુર્વત્ । કુર્વાણઃ ।
'ચુર'	ચોરયિતુમ્।	ચોરયિત્વા ।	ચોરિતઃ ।	ચોરયત્ । મન્યમાનઃ।

૫. વર્તમાનકર્મણિક્રૃદન્ત

૬. કર્તરિભૂત ક્રૃદન્ત

પ્રત્યય →	માન
અર્થ →	..આતો
સ્વરૂપ →	વિશેષણ
દૃષ્ટાંત →	નીયમાણઃ ।

તવત્
.....
વિશેષણ
નીતવત્ ।

દસમા ગણના ધાતુઓ માટે

- * ચાલુ અંગ + ઇ + તુમ્ = હેત્યર્થકૃદન્ત દા.ત. દારયિતુમ્ ।
- * ચાલુ અંગ + ઇ + ત્વા = સંબંધકભૂત કૃદન્ત દા.ત. દારયિત્વા ।
- * ગુણ/વૃદ્ધિ + ઇ + ત = કર્મણિભૂત કૃદન્ત દા.ત. દારિતઃ ।
- * કર્મણિભૂત કૃદન્ત + વત્ = કર્તરિભૂત કૃદન્ત દા.ત. દારિતવત્ ।
- * અંગ + અત્ / નાન = વર્તમાનકૃદન્ત દા.ત. દારયત્ । દારયમાણઃ ।
- * કર્મણિઅંગ + માન = કર્મણિ વર્તમાન કૃદન્ત દા.ત. દાર્યમાણઃ ।

સંબંધકભૂત કૃદન્ત ત્વા

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં જે ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થાય તે ધાતુઓમાં અહીં પણ સંપ્રસારણ થાય. દા.ત. 'વસ' → ઉપિત્વા ।
૨. ઉપસર્ગવાળા ધાતુને તથા 'ત્વિ' પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને ત્વા ના બદલે ચ લાગે. પરન્તુ જો ઉપસર્ગવાળા ધાતુને અંતે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો ત્ય લાગે. દા.ત. અનુભૂય । શુક્લીભૂય ! વિજિત્ય ।
૩. દસમા ગણના ઉપસર્ગવાળા ધાતુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ કરીને 'ય' કે 'ત્ય' લગાડવો. દા.ત. વિ + ટ્ = વિદાર્ય ।

કર્મણિભૂત કૃદન્ત ત

- A. સંબંધકભૂત કૃદન્તની જેમ સંપ્રસારણ થાય. 'વસ' → ઉપિતઃ ।
- B. કર્મનું વિશેષણ બને તેથી કર્મના લિંગાદિ લાગે.
દા.ત. રામેણ ઘટાઃ કૃતાઃ ।
- C. ગત્યર્થક ધાતુ, પિબ્, ધુજ્ અને અકર્મક ધાતુઓનું કર્મણિભૂત કૃદન્ત કર્તરિભૂત કૃદન્ત તરીકે પણ વપરાય.

દા.ત.

કર્તરિ

કર્મણિ

- રામઃ ગ્રામં અગચ્છત્
- રામઃ ગ્રામં ગતઃ
- રામઃ ગ્રામં ગતવાન્

}

રામેણ ગ્રામો અગમ્યત
રામેણ ગ્રામઃ ગતઃ

- D. કર્મણિભૂત કૃદન્ત ભાવે પ્રયોગમાં નપુંસક એકવચનમાં વપરાય.

દા.ત. બાલઃ સુપ્તઃ = બાલેન સુપ્તમ્ ।

- E. દસમા ગણમાં માત્ર ગુણવૃદ્ધિ થાય. દા.ત. 'ચુર્' → ચોરિતઃ ।

વર્તમાન કર્તરિ ક્રુદન્ત → અત્ (પરસ્મૈ) માન (આત્મને)

૧. તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી અન્તિ (પરસ્મૈપદ) અન્તે (આત્મનેપદ) કાઢી તેના સ્થાને ક્રમશઃ અત્ અને માન લાગે છે.

દા.ત. નયન્તિ નય + અત્ = નયત્ । વન્દન્તે વન્દ + માનઃ = વન્દમાનઃ ।

વર્તમાન કર્મણિ ક્રુદન્ત → માન

૧. કર્મણિ વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી અન્તે કાઢી માન લગાવવાથી બને. દા.ત. નીયન્તે → નીય + માનઃ = નીયમાનઃ ।

૨. કર્મનુ વિશેષણ બને. કર્ત્રિને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. હરિણા નીયમાનઃ ઘટં પશ્યતિ હરિવંડે લઈ જવાતા ઘડાને જુએ છે.

કર્તરિભૂત ક્રુદન્ત → તવત્

૧. કર્તાનું વિશેષણ બને. તેથી કર્તાના લિંગાદિ લાગે.

દા.ત. રામઃ ઘટાન્ અકરોત્ = રામઃ ઘટાન્ કૃતવાન્ ।

૨. પુલ્લિંગમાં → કૃતવત્ તેના રૂપ ભગવત્ પ્રમાણે થાય.

નપુંસકલિંગમાં → કૃતવત્ તેના રૂપ જગત્ પ્રમાણે થાય.

સ્ત્રીલિંગમાં → કૃતવતી તેના રૂપ નદી પ્રમાણે થાય.

૩. કર્મણિભૂત ક્રુદન્તને વત્ લગાડવાથી પણ બને. દા.ત. કૃત + વત્ = કૃતવત્ ।

વિધ્યર્થ ક્રુદન્ત → તવ્ય, અનીય, ચ ।

તવ્ય, → ૧. ગુણ થાય. દા.ત. કૃ → કર્તવ્યમ્ ।

૨. સેટમાં રાખેલા છે. દા.ત. રક્ષ → રક્ષિતવ્યમ્ ।

૩. દસમાં ગણમાં ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક અય લાગી રાખેલા છે. દા.ત. ઘુષ્ → ઘોષયિતવ્યમ્ ।

અનીય → ૧. ગુણ થાય. દા.ત. કૃ → કરણીયઃ ।

૨. દસમાં ગણમાં યથાયોગ્ય ગુણ/વૃદ્ધિ. દા.ત. ઘુષ્ → ઘોષણીયઃ ।

ચ → I આનો એ થાય. દા.ત. દા → દેયમ્ ।

II ઋની વૃદ્ધિ થાય. દા.ત. કૃ → કાર્યમ્ ।

III ઇ / ઉનો ગુણ થાય. દા.ત. ની → નેયમ્ । કુ → કવ્યમ્ ।

IV ઓનો અવ્ થાય. દા.ત. ભૂ → ભો = ભવ્યમ્ ।

V ઉપાંત્ય ઇ / ઉનો ગુણ થાય. દા.ત. ભુજ્ → ભોજ્યમ્ ।

VI અંત્ય ચ્ નો ક્, જ્નો ગ્ થાય. ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. પચ્ → પાક્યમ્ ।

૧. વિધ્યર્થ કૃદન્ત કર્મણુ વિશેષણ બને. ક્તનિ તૃતીયા કે ષષ્ઠી લાગે.

દા.ત. મયા इदं कर्तव्यम् / मम इदं कर्तव्यम् (મારે આ કરવા યોગ્ય છે.)

૨. વિધ્યર્થકૃદન્ત ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે. દા.ત. મયા સ્થાતવ્યમ્ ।

તુ અને અક પ્રત્યય

• ક્રિયા કરનાર અર્થમાં ધાતુ પર તુ અથવા અક પ્રત્યય લાગે છે.

• તુ પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ અને અક પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

• 'ની' નેતૃ । નાયક । રક્ષ રક્ષિતૃ । રક્ષક । કૃ કર્તૃ । કારક ।

'વૃધ્' વર્ધિતૃ । વર્ધક । ગમ્ ગન્તૃ । ગમક । હન્ હન્તૃ । ઘાતક ।

★ તુ / અક પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે ધાતુના કર્મણે ષષ્ઠી લાગે.

દા.ત. रामः जनान् नयति = रामः जनानां नेता । (નેતૃ)

साधु रागं हन्ति = साधुः रागस्य हन्ता । (હન્તૃ)

★ સ્ત્રીલિંગમાં તુ + ઈ લાગે. દા.ત. ની ની + તુ + ઈ = નેત્રી ।

અને... અક ના બદલે ઇકા લાગે. દા.ત. ની + ઇકા = નાયિકા ।

Note :- તુ પ્રત્યય પૂર્વે સેટ્માં ઇ લાગે છે. દા.ત. રક્ષિતૃ ।

ભાવ કૃદન્ત ધાતુના અર્થનો સૂચક કૃદન્ત ભાવકૃદન્ત દા.ત. ગમ્ (જવું) ગમન (જવું) ।

પ્રત્યય → અન અ તિ

ફેરફાર → વિકારક વિકારક અવિકારક કેટલાક ધાતુમાં અ પૂર્વે

લિંગ → નપુંસક પુલિંગ સ્ત્રીલિંગ ચ્-જ્ નો ક્-ગ્ થાય છે.

રૂપ → ગમનમ્ । ગમઃ । ગતિઃ । અને ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ

પોષણમ્ । પોષઃ । પુષ્ટિઃ । થાય છે. દા.ત. પચ્ → પાકઃ ।

ત્વા, તિ અને ત પ્રત્યય પર છતાં યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ તન્ ક્ષણ્ ક્ષિણ્
ઋણ્ અને વન્ ધાતુમાં અનુનાસિક નો લોપ થાય છે.

પ્રત્યય →	ત્વા	તિ	ત
ધાતુ	સંબંધકભૂત કૃ૦	ભાવકૃદન્ત	કર્મણિભૂતકૃ૦.
'ગમ્'	ગત્વા	ગતિઃ	ગતઃ
'મન્'	મત્વા	મતિઃ	મતઃ

Note:- ભાવકૃદન્તના કેટલાક સ્થાને ક્તનિ અને કેટલાક સ્થાને કર્મણે ષષ્ઠી વિભક્તિ

લાગે. દા.ત. रामस्य गमनम् → क्तनિ ષષ્ઠી

नगरस्य रक्षणम् → कर्मणि ષષ્ઠી.

દ્વિતીય ભુક્તના નિયમો

પહેલી ભુક્તના ગણોના અનિયમિત રૂપો

ધાતુ →	ગુપ્	ધૂપ્	વિચ્છ્	પળ્	પન્
ગણ →	૧	૧	૬	૧	૧
પદ →	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ
અર્થ →	છુપાવવું	તપાવવું	જવું	વખાણવું	સ્તુતિ કરવી
રૂપ →	ગોપાયતિ	ધૂપાયતિ	વિચ્છાયતિ	પણાયતિ	પનાયતિ

° આટલા ધાતુઓમાં કર્ત્તરિ ચાર કાળમાં નિત્ય આવેલાગે.

અને... કર્ત્તરિ છ કાળ, કર્મણિ, પ્રેરકમાં વિકલ્પે આવેલાગે.

દા.ત. 'ગોપાયતિ'.....ઈત્યાદિ.

છ કાળમાં → 'ગુપ્' ગોપાયિતા અથવા ગોપિતા ।

કર્મણિમાં → ગોપાય્યતે / ગુપ્યતે । પ્રેરકમાં → ગોપાયયતિ / ગોપયતિ ।

° પળ્ અને પન્ ધાતુને આત્મકે પદમાં આવેલાગે નહિં. દા.ત. પળતે ! પન્તે !

૨. બ્રાશ્	મ્લાશ્	ભ્રમ્	ક્રમ્	ક્લમ્	ત્રસ્	લષ્	ષ્ઠિવ્
પ્રકાશવું.	પ્રકાશવું.	ભ્રમવું.	ચાલવું.	કંટાળવું.	ગભરાવું.	ઈચ્છવું.	થુંકવું.

યસ્ | સમ્ + યસ્ | આ+ ચમ્ } આ (૧૧) ધાતુઓ, પહેલા
કષ્ટદેવું | પ્રયાસ કરવો | આચમન કરવું } તથા ચોથા ગણના છે.

દા.ત. બ્રાશતે - બ્રાશ્યતે । મ્લાશતે - મ્લાશ્યતે । સંયસતિ - સંયસ્યતિ ।

૩. અક્ષ, તક્ષ પહેલા તથા પાંચમા ગણના છે.

દા.ત. અક્ષતિ - અક્ષ્ણોતિ । તક્ષતિ - તક્ષ્ણોતિ ।

૪. વ્રુટ્ (તુંટવું, કાપવું) પરસ્મૈપદી ચોથા તથા છઠા ગણનો છે.

દા.ત. વ્રુટયતિ - વ્રુટતિ ।

૫. યુજ્, પૃચ્, સ્, વૃજ્, વૃ, જ્, રિચ્, તપ્, તૃપ્, દૃપ્, અર્હ આ (૧૧)

ધાતુ પહેલા અને દશમા ગણના છે. દા.ત. યોજતિ - યોજયતિ । વગેરે.....

૬. ક્રમ્, ક્લમ્, આ+ચમ્, ષ્ઠિવ્ આ ચાર ધાતુનો ઉપાંત્ય સ્વર પરસ્મૈપદમાં
દીર્ઘ થાય. દા.ત. ક્રામ્યતિ - ક્રામ્યતિ । ક્લામ્યતિ - ક્લામ્યતિ । વગેરે...

૧૫. ધાતુમાં રહેલ દીર્ઘ ઋ નો અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે (હ્રસ્વ) ઈર્ થાય.
અને... ઓષ્ઠ્ય કે 'વ' વ્યંજન પર (હ્રસ્વ) ઊર્ થાય.

ઘ.ત. કૃ (છઠો ગણ) ⇒ કિરતિ ।
ઈર્ કે ઊર્ + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ ઈર્ કે ઊર્ + અવિકારક વ્યંજન

ઘ.ત. કૃ + ય (કર્મણિનો) + તે = કીર્યતે ।
પૂ + ય + તે = પૂર્યતે ।

૧૬. ધાતુમાં હ્રસ્વ ઈ કે ઉ પર અંતે... વ્ + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ ઈ કે ઊ + અંતે વ્ + અવિકારક વ્યંજન

ઘ.ત. સિવ્ (૪ થો ગણ) ⇒ સિવ્ + ય + તિ =સીવ્યતિ ।

૨, ૩, ૫, ૭, ૮, તથા ૯ માં ગણ માટેના કાળના પ્રત્યયો

• ઉપરોક્ત છ ગણના ચાર કાળના પરસ્મૈ/આત્મને પ્રત્યયો પ્રાયઃ પૂર્વોક્ત ૧, ૪, ૬, ૧૦ ગણના પ્રત્યયોને સમાન છે. છતાં તેમાં જે ફેરફાર છે તેને

□ આવા ચોરસ બોક્ષમાં લખ્યા છે

• જે પ્રત્યયો વિકારક છે તેને ○ આવા વર્તુળ આકારમાં લખ્યા છે.
જે પ્રત્યયોની નીચે _____ આવું કરેલ છે. તે પ્રત્યયો માત્ર ત્રીજા ગણના ધાતુ અને બીજા ગણના શાસ્ જક્ષ આદિ પાંચ ધાતુઓ માટેના છે.

પ્રત્યયો વર્તમાનકાળ

	પરસ્મૈ			આત્મને		
	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમપુરુષ ⇒	○ મિ	વસ્	મસ્	○ એ	વહે	મહે
દ્વિતીયપુરુષ ⇒	○ સિ	થસ્	થ	○ સે	આપે	ઘે
તૃતીય પુરુષ ⇒	○ તિ	તસ્	અન્તિ/અતિ	○ તે	આતે	અતે

ઘસ્ટનભૂતકાળના પ્રત્યયો

પરસ્મે

આત્મને

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન		એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
	↓	↓	↓		↓	↓	↓
પ્રથમપુરૂષ →	અમ્	વ	મ		ઇ	વહિ	મહિ
દ્વિતીયપુરૂષ →	સ્	તમ્	ત		થાસ્	આથામ્	ઘ્વમ્
તૃતીયપુરૂષ →	ત્	તામ્	અન્/ઉસ્		ત	આતામ્	અત

આકાર્યના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ →	આનિ	આવ	આમ		ઐ	આવહે	આમહે
દ્વિતીયપુરૂષ →	હિ	તમ્	ત		સ્વ	આથામ્	ઘ્વમ્
તૃતીયપુરૂષ →	તુ	તામ્	અન્તુ/અતુ		તામ્	આતામ્	આતામ્

વિધર્થના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ →	યામ્	યાવ	યામ		ઈય	ઈવહિ	ઈમહિ
દ્વિતીયપુરૂષ →	યાસ્	યાતમ્	યાત		ઈયાસ્	ઈયાથામ્	ઈઘ્વમ્
તૃતીયપુરૂષ →	યાત્	યાતામ્	યુસ્		ઈત	ઈયાતામ્	ઈરન્

દ્વિતીય ભુક્તા છ ગણ માટેના સામાન્ય નિયમો

૧. અંગને અંતે ઇ કે ઉ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= ઇય્ કે ઉવ્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

દા.ત. આપ્ + આનુ + અન્તિ = આપ્નુવન્તિ ।

૨. અનેક સ્વરી અંગને અંતે અસંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇ કે ઉ હોય તો તે ઇ કે ઈ નો ઇય્ ના બદલે ય્ થાય છે.

અને ઉ કે ઊ નો ઉવ્ ના બદલે વ્ થાય છે.

દા.ત. બિંધી + અતિ = બિંધ્યતિ । નિની + ઇવ = નિનિવ ।

જુહુ + અતિ = જુહ્યતિ । ચિનુ + અન્તિ = ચિન્વન્તિ ।

પાંચમો / આઠમો ગણ

પાંચમા ગણની નિશાની ➔ નુ

નિયમો

આઠમા ગણની નિશાની ➔ ડ

I. મિ આદિ વિકારક પ્રત્યયો લાગતા અંત્ય ડ નો ગુણ ઓ થાય છે.

દા.ત. ચિ ➔ ચિનોમિ। અચિનવમ્ । ચિનવાનિ । તન્ ➔ તનોમિ ।

II. આ બંને (પ-૮) ગણના ધાતુના અંગમાં અસંયુક્ત વ્યંજન પર....

ડ + વાદિ-માદિ પ્રત્યય તો ડ નો વિકલ્પે લોપ થાય.

દા.ત. 'ચિ' ➔ ચિન્વઃ/ ચિનુવઃ । ચિન્મઃ / ચિનુમઃ ।

III. આ બંને (પ-૮) ગણમાં અસંયુક્ત અંગ ઉપર હિ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. 'ચિ' ➔ ચિનુ । તન્ ➔ તનુ ।

IV. 'કૃ' (૮મો ગણ)નું અંગ

• વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'કરો' થાય દા.ત. કરોમિ । અકરવમ્ । કરવાણિ।

• અવિકારક વાદિ-માદિ-યાદિ પ્રત્યય પૂર્વે કુર્ થાય.

દા.ત. કુર્વઃ । કુર્મઃ । કુર્યામ્ । કુર્યાવ ।

શેષ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'કુડ' થાય દા.ત. કુરુથઃ । કુરુતઃ ।

નવમો ગણ

ગણની નિશાની ➔ ના, ની, ન્

• વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'ના' દા.ત. જ્ઞા (જા) ➔ જાનામિ ।

• અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'ની' દા.ત. જાનીવઃ ।

• અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'ન્' દા.ત. જાનન્તિ ।

નિયમો

૧. લી, લૂ, ઘૂ, પૂ અને દીર્ઘ 'ઋ' કારાંત ધાતુમાં સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'લી' ➔ લિનાતિ । 'લૂ' ➔ લુનાતિ । 'ઘૂ' ➔ ઘૃણાતિ ।

૨. ધાતુની વચ્ચે રહેલો અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. 'બન્ધ્' ➔ બઘ્નાતિ । સ્તમ્ભ્ ➔ સ્તમ્નાતિ ।

૩. વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનમાં 'નીહિ' ના..

બદલે 'આન' લાગે. દા.ત. ગ્રહ (ગૃહ) ➔ ગૃહાણ ।

સાતમો ગણ ગણની નિશાની → ન, ન્

• ગણની નિશાની ધાતુના સ્વર અને અંત્ય વ્યંજનની વચ્ચે લાગે.

★ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ન (સ્વર સહિત) દા.ત. રુણત્તિ ।

★ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ન્ (સ્વર સહિત) દા.ત. રુન્ધ્વઃ ।

૧. ધાતુનો અનુનાસિક લોપાય દા.ત. મજ્ઞ → મનક્તિ ।

અને.... વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં 'તૃહ' ધાતુને ન ના બદલે જે લાગે.

દા.ત. તૃહ → તૃહ + મિ = તૃણિહિ ।

પરંતુ અવિકારક પ્રત્યયમાં તૃહઃ । તૃહ્ઃ ।

બીજો ગણ

(૧) દા, રા, મા, પા, યા, લા ળ્યા, પ્સા, શ્રા, સ્ના વગેરે આ કારાંત ધાતુમાં ઘસ્ટનભૂતકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં અંત્ય આ + અન્ ના બદલે વિકલ્પે 'ઉસ્' લાગે છે. દા.ત. દા → અદુઃ અદાન્

(૨) અસ્ (હોવું-થવું)

A ધાતુમાં અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે અ લોપાય. દા.ત. સ્વઃ । સ્મઃ ।

B ધાતુ અંતે સ્ + સ્ કે ઘ થી શરુ થતાં પ્રત્યયો તો ધાતુનો 'સ્' લોપાય.

દા.ત. અસ્ + સિ = અસિ । અસે ।

અસ્ + ઘ્વે = ઘ્વે } અહીં અવિકારક પ્રત્યય હોઈ
અસ્ + સ્વ = સ્વ } અ નો લોપ થયેલ છે.

C પરસ્મૈમાં ઘસ્ટનભૂતકાળ બીજો/ત્રીજો પુરુષ એકવચનના 'સ્' 'ત્' પ્રત્યયના બદલે ક્રમશઃ 'ઈસ્' 'ઈત્' થાય છે. દા.ત. આસીઃ । આસીત્ ।

D પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનનું 'ઈધિ' ઇપ થાય છે.

અને... આત્મને. વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું 'હે' ઇપ થાય છે.

(૩) 'ઈ' (જવું) પરસ્મૈપદ ના વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'યન્તિ' ઇપ થાય છે. આજ્ઞાર્થ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'યન્તુ' ઇપ થાય છે.

(૪) અધિ + ઇ (આત્મને. ભણવું) માં ઇ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈય્' થાય. ઘસ્ટનભૂતકાળમાં 'ઈ' ની વૃદ્ધિ કરતા પહેલાં 'ઈય્' કરવો.

દા.ત. અધિ + ઇ + ઇ

= અધિ + ઈય્ + ઇ = અધિ + ઈય્ + ઇ = અધ્યૈયિ ।

(૫) યુ, જુ, સ્તુ -રુ આ હ્રસ્વ ઉકારાંત ધાતુ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય
= ગુણના બદલે વૃદ્ધિ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય

દા.ત. 'જુ' ⇒ જૌમિ । જૌષિ । જૌતિ ।

(૬) 'સ્તુ' અને 'રુ' ધાતુને વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે (દીર્ઘ) 'ઈ' લાગે.
અને.. ત્યારે વૃદ્ધિના બદલે ગુણ થાય. તથા વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે પણ
વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

દા.ત. સ્તુ ⇒ સ્તૌતિ કે સ્તવીતિ । 'રુ' ⇒ રૌતિ કે રવીતિ ।

	વિકારક	અવિકારક
વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ ⇒	સ્તૌ કે સ્તવી	સ્તુ કે સ્તુવી
સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ ⇒	સ્તવ્	સ્તુવ્

(૭) 'શૌ' (આ. પ. સવં) ધાતુનું બધા પ્રત્યયો પર 'શે' અંગ થાય.

દા.ત. શયે શેવહે... । તેમજ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના

અતે અત અતામ્ ના બદલે ક્રમશઃ રતે રત રતામ્ પ્રત્યયો લાગે.

દા.ત. શેરતે । અશેરત । શેરતામ્ ।

(૮) A 'બ્રૂ' ધાતુમાં વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદમાં પાંચ વધારાના રૂપ થાય.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દ્વિતીયપુરુષ ⇒	બ્રવીસિ આત્થ	બ્રૂથઃ આહથુઃ	
તૃતીયપુરુષ ⇒	બ્રવીતિ આહ	બ્રૂતઃ આહતુઃ	બ્રુવન્તિ આહુઃ ।

B વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુમાં દીર્ઘ 'ઈ' ઉમેરાય છે.

દા.ત. બ્રૂ + તિ = બ્રૂ + ઈ + તિ = બ્ર + વ્ + ઈ + તિ = બ્રવીતિ ।

(૯) 'સૂ' (આત્મનેપદ) માં આજ્ઞાર્થના બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે.

દા.ત. સુવે સુતાવહે સુવામહે ।

(૧૦) અન્, જક્ષ, શ્વસ્, સ્વપ્, રુદ્ માં વિધ્યર્થ સિવાયના વ્યંજનાદિ
પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ' ઉમેરાય. દા.ત. રોદિતિ । જક્ષિતિ ।

પરંતુ... ઇસ્તનભૂતકાળમાં સ્ના બદલે અસ્ કે ઈસ્ અને 'ત્' ના બદલે
'અત્' કે 'ઈત્' પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. અરોદઃ કે અરોદીઃ । અરોદત્ કે અરોદીત્ ।

(૧૧) A હન્ + ધૂદ્ અવિકારક પ્રત્યય હોય તો.....

હન્ નો ન્ લોપાય. ધા.ત. હન્ + થસ્ = હથઃ ।

B હન્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય હોય તો... 'હન્' નો અ લોપાય.

અને... હ્નો ષ્ થાય છે. ધા.ત. હન્ + અન્તિ = હન્ + અન્તિ = ઘ્વન્તિ ।

□ તથા આજ્ઞાર્થમાં હન્ + હિ નું જહિ રૂપ થાય.

(૧૨) 'ઈશ્' 'ઈડ્' (આત્મને) + વર્તમાન. સે / ઘ્વે તથા આજ્ઞાર્થના

સ્વ કે ધ્વમ્ પ્રત્યય તો ધાતુની મધ્યમાં ઇ ઉમેરાય.

ધા.ત. ઈશ્ + ઇ + સે = ઈશિષે । ઈશ્ + ઇ + સ્વ = ઈશિષ્વ ।

ઈશ્ + ઇ + ઘ્વે = ઈશિઘ્વે । ઈશ્ + ઇ + ધ્વમ્ = ઈશિઘ્વમ્ ।

(૧૩) મૃજ્ + વિકારક પ્રત્યય = ગુણને બદલે વૃદ્ધિ થાય. ધા.ત. માર્જિર્મ ।

મૃજ્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય = વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય.

ધા.ત. મૃજ્ + અન્તિ = માર્જીન્તિ મૃજન્તિ ।

(૧૪) 'વશ્' + બધા અવિકારક પ્રત્યયો તો અંગ 'ઉશ્' થાય.

ધા.ત. ઉશ્વઃ । ઉશ્મઃ ।

(૧૫) શાસ્ + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= શિષ્ + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

ધા.ત. શાસ્ + વસ્ = શિષ્ + વસ્ = શિષ્વઃ ।

(૧૬) શાસ્, જક્ષ્, ચકાસ્, દરિદ્રા, જાગૃ અને વિદ્ ધાતુમાં

અન્ ના બદલે ઉસ્ લાગે. ધા.ત. અશાસુઃ । અજક્ષુઃ । અજાગરુઃ ।

।। વિદ્ સિવાયના પાંચ ધાતુમાં 'અન્તિ' 'અન્તુ' તે બદલે... 'અતિ' 'અતુ' લાગે.

ધા.ત. શાસતિ । શાસતુ । જાગ્રતિ । જાગ્રતુ । ચકાસતિ । ચકાસતુ ।

પરન્તુ.... 'વિદ્' માં વિદન્તિ । વિદન્તુ ।

(૧૭) શાસ્ + હિ = શાધિ ।

ચકાસ્ + હિ = ચકાધિ ચકાદ્ધિ ।

(૧૮) દરિદ્રા + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો આ નો લોપ. ધા.ત. દરિદ્રતિ ।

દરિદ્રા + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો આ ના બદલે ઇ લાગે.

ધા.ત. દરિદ્રિતઃ ।

વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં → દરિદ્રાતિ ।

(૧૯) A વિદ્ ના આજ્ઞાર્થ રૂપમાં વિકલ્પે વિદામ્ + ક્ ના આજ્ઞાર્થ રૂપ લાગે.

દા.ત.	વેદાનિ વિદાંકરવાણિ ।	વેદાવ વિદાંકરવાવ ।	વેદામ વિદાંકરવામ ।
-------	-------------------------	-----------------------	-----------------------

B 'વિદ્' ના વર્તમાન કાળનારૂપ વિકલ્પે પરોક્ષ પ્રત્યયો લગાડીને થાય.
તેમાં એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક જાણવા.

'વિદ્' ના વર્તમાન ના પરોક્ષ પ્રત્યયવાળા રૂપો

એકવચન

દ્વિવચન

બહુવચન

પ્રથમ પુરૂષ →	વેદ	વિદ્	વિદ્મ ।
દ્વિતીય પુરૂષ →	વેત્થ	વિદથુઃ	વિદ ।
તૃતીયપુરૂષ →	વેદ	વિદતુઃ	વિદુઃ ।

સામાન્ય નિયમો (૨૪-૩૩- અનુનાસિક - અંતઃસ્થ = 'ષૂદ્')

૧. અતે હ + ૨૪કે શૂન્ય } દા.ત. લિહ + સિ
= હ + ૨૪કે શૂન્ય } = લિદ્ + સિ = લેદ્ + સિ ।

૨. દ્ કે ષ્ + સ્ } દા.ત. લેદ્ + સિ
= ક્ + સ્ } = લેક્ + સિ = લેક્ષિ ।

('અ આ' સિવાયનો સ્વર, કંઠ્ય, કે ર્ + સ્ તો સ્ નો ષ્ થાય.)

૩. વર્ગીય ચોથો + ત અને ધ થી શરૂ થતા પ્રત્યય
= વર્ગીય ચોથો + ધ થી શરૂ થતા પ્રત્યય

દા.ત. લેદ્ + તિ = લેદ્ + ધિ લેદ્ + ઢિ = લેદિ ।	લિદ્ + થસ્ = લિદ્ + ધસ્ લિદ્ + દસ્ = લીદઃ ।	(વ્યંજન સંધિ નિયમ મુજબ દ્ + દ્ તો પૂર્વનો દ્ લોપાય અને... પૂર્વનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.)
---	--	---

૪. એકસ્વરી ધાતુના આરંભે 'દ' અને અંતે હ + ૨૪ કે શૂન્ય હોય,
તો હ નો ઘ + ૨૪ કે શૂન્ય હોય.

દા.ત. દુહ → દુહ + સિ = દોહ + સિ = દોઘ + સિ

૫. એક સ્વરી ધાતુના પ્રારંભે બ્ ગ્ દ્ અંતે વર્ગીય ચોથો + સ્ ધ્વ કે શૂન્ય
= ધાતુના પ્રારંભે ત્રીજાનો ચોથો અંતે વર્ગીય ચોથો + સ્ ધ્વ, કે શૂન્ય
(એટલે કે બ્ - ગ્ - દ્ ના સ્થાને ખ્ - ષ્ - ષ્ થાય છે.)

દા.ત. દોષ્ + સિ = ધોક્ + સિ = ધોક્ષિ ।

૬. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં ૨૮ + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો
= સ્વવર્ગનો ત્રીજો + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો.

દા.ત. દુહ + થસ્ = દુઘ્ + થસ્ = દુઘ્ + ધસ્ = દુર્ + ધસ્
(૨૮ એટલે... ૩૩ - ૫ અનુનાસિક.) = દુઘઃ ।

અહીં ૨૮ માં જોશ્ ષ્ સ્ હોય તો ક્રમશઃ જ્ ઙ્ દ્ થાય છે.

દા.ત. ચક્ષ્ + ધ્વે = ચક્ષ્ + ધ્વે
= ચઙ્ + ધ્વે = ચઙ્ઘ્વે ।

૭. ધાતુના અંગના અંતે વ્યંજન + ભૂતકાળના સ્ ત્ પ્રત્યય હોય તો તે
સ્ ત્ નો લોપ. દા.ત. અહન્ + સ્ = અહન્ । અહન્ + ત્ = અહન્ ।

૮. પદાન્તે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન = એ વર્ગનો પહેલો અથવા ત્રીજો
વ્યંજન અને જો પદાન્તે 'ષ્' હોય તો તેનો 'દ્' કે 'ઙ્' થાય.

દા.ત. અમાર્જ્ + સ્ ત્ = અમાર્ષ્ + = અમાર્દ્ - ર્દ ।

૯. વ્રજ્, સૃજ્, મૃજ્, યજ્, રાજ્, ભ્રાજ્ + ૨૪ કે શૂન્ય
તથા શ્, ઙ્ અંતવાળા ધાતુઓ

= અંત્ય, વ્યંજનનો ષ્ + ૨૪ કે શૂન્ય

દા.ત. સૃજ્ + ત્ (ક્રમણિ ભૂત કુદન્ત) = સૃષ્ + ત્ = સૃષ્ટ ।

૧૦. I અંગના અંતે સ્ + સ્ પ્રત્યય

= ત્, દ્ : + ૦

દા.ત. 'શાસ'

અશાત્, અશાદ્, અશાઃ ।

II અંગના અંતે દ્ + સ્ પ્રત્યય

= ત્, દ્ : + ૦

દા.ત. 'વિદ'

અવેત્, અવેદ્, અવેઃ ।

III અંગના અંતે સ્ + ત્ પ્રત્યય

= ત્, દ્ + ૦

દા.ત. 'શાસ્'

અશાત્, અશાદ્ ।

૧૧. જોડાક્ષરમાં આદ્ય સ્ કેક્ + ૨૪ કે ૦ આવે તો

સ્, ક્ નો લોપ + ૨૪ કે ૦

દા.ત. • ચક્ષ્ + સે = ચષ્ + સે

= ચક્ + સે = ચક્ + ષે = ચક્ષે ।

• ચક્ષ્ + તે = ચષ્ + તે

= ચષ્ + ટે = ચષ્ટે ।

૧૨. બીજી બુક્તના ... છ ગણમાં ધાતુ અંતે ૨૪ + આજાર્થ હિ

= ૨૪ + ધિ

દા.ત. લિહ્ + લિહ્ + હિ = લિદ્ + ધિ = લિદ્ + ઢિ = લીઢિ ।

૧૩. સ્ + ઘાદિ પ્રત્યય

દા.ત. 'આસ્'

= ૦ + ઘાદિ પ્રત્યય

આસ્ + ઘ્વે = આઘ્વે ।

NOTE :- આ સામાન્ય નિયમો ધાતુ સાધિત નામોના રૂપો વખતે પણ પ્રાયઃ લાગે છે.

ત્રીજો ગણ

૧. ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ (અભ્યાસ) કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધાતુનો આદ્ય વ્યંજન સ્વર સહિત બેવડાય અને જો આદ્ય એકલો સ્વર હોય તો એ સ્વર બેવડાય છે.

દા.ત. દા + દાદા । નિજ્ + નિનિજ્ । ઇષ્ + ઇઇષ્ ।

૨. નવા આવેલા દ્વિરુક્તિમાં સ્તા ફેરફારો

(A) વર્ગીય બીજાનો પહેલો થાય. દા.ત. ફલ્ + ફફલ્ પફલ્ ।

વર્ગીય ચોથાનો ત્રીજો થાય. દા.ત. ધા + ધાધા દાધા ।

(B) કંઠ્યનો તેટલામો જ તાલવ્ય થાય. હ નો જ થાય

દા.ત. ય્વન્ + ય્વયન્, ક્વન્ = ચ્વન્ । હા + હાહા, જાહા ।

(C) દીર્ઘ સ્વરનો ઉચ્ચસ્વર અને ઋ નો અ થાય છે.

દા.ત. દાદાનું દદા । જાહા નું જહા । કૃ + કૃકૃ, જૃકૃ, ચકૃ ।

(D) સંયુક્ત વ્યંજનમાં માત્ર પ્રથમ અક્ષરની દ્વિરુક્તિ થાય. પણ જો પ્રથમ અક્ષર ઉષ્માક્ષર હોય અને બીજો અક્ષર અઘોષ હોય તો અઘોષની દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. હ્રી + હ્રીહ્રી - જીહ્રી ।

સ્પર્ધ + સ્પર્ધ + સ્વન્ + સસ્વન્ ।

(E) મા, હા (આ જયું) મૃ, પૃ, પૂ તથા ઋના દ્વિરુક્તિમાં સ્વરનો હ્રસ્વ રૂપ થાય છે.

દા.ત. મા → મામા મિમા । મૃ → મૃમૃ-મૃમૃ-મિમૃ । ઋ → ઋઋ-ઈઋ ।

હા → હાહા-જહા-જહા-જિહા । પૃ → પૃપૃ પિપૃ ।

(F) પૂર્વમાં રહેલ દ્વિરુક્તિના 'ઙ' અને 'ઞ' પછી કોઈ પણ વિજાતીય સ્વર આવે તો અનુક્રમે 'ઙ', 'ઞ' નો 'ઙય', 'ઞય' થાય છે.

દા.ત. ઙઋ ઙયૃ । નિયમ (E) થી ઙઋ થયેલ અને (F) થી ઙ નો ઙય થયો

(G) નિજ, વિજ, વિષ, ધાતુની દ્વિરુક્તિમાં ઙ નો એ થાય અને સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વ ધાતુના ઉપાંત્ય ઙ નો ગુણ ન થાય

દા.ત. નિજ નિનિજ = નેનિજ + મિ = નેનેઙ્મિ, નેનિજ્વઃ, નેનિઙ્મઃ ।

સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યયમાં → અનેનિઙ્મ ।

૩ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યયના બદલે અતિ અને અતુ પ્રત્યય લાગે દા → દદતિ । દદતુ ।

૪. ઘસ્તનભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના 'અન્' પ્રત્યયના બદલે 'અસ્' પ્રત્યય લાગે. અસ્ લાગતા પહેલા આ નો લોપ અને હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઙ, ઞ, ઋ નો ગુણ થાય. દા.ત. મી → મિમી - અમિમે + અસ્ = અમિમયુઃ ।

૫. મા, હા (આત્મનેપદ) + વ્યંજન અવિકારકમાં ધાતુના આ નો ઙ થાય.

અને... સ્વરાદિ અવિકારકમાં આ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. વ્યંજન અવિકારકમાં મા → મામા મમા મિમા + વહે = મિમીવહે ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં મા → મિમા + અતે = મિમતે ।

૬. I હા (પરસ્મૈ જયું) + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

= હાના આ નો વિકલ્પે ઙ/ઙ + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. હા → જહા + વસ્ = જહિવઃ / જહીવઃ ।

II વિધ્યર્થ તથા સ્વરાદિ અવિકારક માં હા નો આ લોપાય છે.

દા.ત. વિધ્યર્થમાં → જહા + યાત્ = જહ્યાત્ ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં → જહા + અતિ = જહતિ ।

III આજ્ઞાર્થ બીજો પું એં વાં માં ત્રણ રૂપો થાય જહાહિ, જહિહિ, જહીહિ ।

૭. મી + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

મિકે મી + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'મી' મિમી + વસ્ = મિમિવઃ મિમીવઃ । પરન્તુ મિમિતે ।

૯.

A દા, ધા + બધા અવિકારક પ્રત્યય
= અંત્ય આ નો લોપ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'દા' દદા + વસ્ = દદઃ । ધા દધા + વસ્ = દધ્વઃ ।

B આજાર્થ બીજો પુઠ એકવચ્ચ માં 'દા' નું 'દેહિ' અને 'ધા' નું 'ધેહિ' રૂપ થાય.

C 'દા' નું અંગ દદા + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ્ પ્રત્યય
= દત્ + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ પ્રત્યય

દા.ત. દદા + થસ્ = દત્થઃ । દદા + ઘ્વે = દદ્ધ્વે ।
દદા + સે = દત્સે । દદા + તે = દત્તે ।

D 'ધા'નું અંગ દધા + અવિકારક સ્ ઘ્વ, ત્ થ્ પ્રત્યય
= ધત્ + અવિકારક સ્ ઘ્વ, ત્ થ્ પ્રત્યય

દા.ત. દધા + થસ્ = ધત્થઃ । દધા + સે = ધત્સે ।
દધા + ઘ્વે = ધદ્ધ્વે । દધા + તે = ધત્તે ।

ગાણકાર્ય રહિત છ કાળ /અર્થ

અહીં ધાતુના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

I સેટ્ = જેને 'ફ' ઉમેરાય.

II અનિટ્ = જેને 'ફ' ન ઉમેરાય.

III વેટ્ = જેને 'ફ' વિકલ્પે ઉમેરાય.

ધાતુ - ૧ સ્વરાંત ધાતુ.

૨. વ્યંજનાન્ત ધાતુ

૧. સ્વરાંત ધાતુ- A અનેક સ્વરી તમામ ધાતુઓ સેટ્ છે.

B સેટની કારિકામાં બતાવેલા એક સ્વરી ધાતુઓ સેટ્ છે.

C બાકીના એકસ્વરી ધાતુઓ અનિટ્ છે.

૨. વ્યંજનાંત ધાતુ - A કારિકામાં બતાવેલા અનિટ્ છે.

B બાકીના બધાય સેટ્ છે.

સ્વરાન્ત સેટ્ કારિકા

● ઋદૃદન્તૈર્યૌતિ-રુ-ક્ષુ-શી-સ્તુ-નુ-ક્ષુ-શિવ-ડીડ્-શ્રિભિઃ ।

વૃઙ્વૃઙ્મ્યાં ચ વિનૈકાચોઽજન્તેષુ નિહતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થ - દીર્ઘ ઋ ઋકારાંત તથા યુ, રુ, ક્ષુ, શી, સ્તુ, નુ, ક્ષુ, શિવ, ડી, શ્રિ, વૃ, વૃ (ગણ ૯/૫ પરસ્મૈ) અને વિના એકાચ (= એક સ્વરી વિનાના = અનેક સ્વરી) સ્વરાંત ધાતુઓ સેટ છે.

વ્યંજનાંત અનિદ્ કારિકા

- શક્લ-પચ્-મુચિ-રિચ્-વચ્-વિચ્ । સિચ્-પ્રચ્છિ-ત્યજ્-નિજિર્ભજઃ ।
ભજ્-ભુજ્-ભ્રસ્જ, મસ્જિ-યજ્-યુજ્|રુજ્-રજ્-વિજિર્-સ્વજ્-સજ્-સુજઃ ॥ ૧ ॥
- અદ્-ક્ષુદ્-ખિદ્-છિદ્-તુદિ-નુદઃ । પદ્-ભિદ્-વિદ્યતિર્વિનદ્ ।
શદ્સદી-સ્વિદ્યતિ સ્કન્દિ । હદી-કુધ્-ક્ષુધિ-બુધ્યતી ॥ ૨ ॥
- બન્ધિયુધિ-રુધી-રાધિ, વ્યધ્-શુધ્-સાધિ-સિધ્યતિ ।
મન્ય-હન્-આપ્-ક્ષિપ્-છુપિ-તપ્; તિપસ, તૃપ્યતિ-તૃપ્યતી ॥ ૩ ॥
- લિપ્-લુપ્-વપ્-શપ્-સ્વપ્-સૃપિ-યમ્-રમ્-લમ્-ગમ્-નમ્-યમો રમિઃ ।
ક્રુશિર્-દૈશિ-દિશી-દૃશ્-મૃશ્-રિશ્-રુશ્-લિશ્-વિશ્-સ્પૃશ્-કૃષિઃ ॥ ૪ ॥
- ત્વિષ્-તુષ્-દ્વિષ્-દુષ્-પુષ્-પિષ્-વિષ્-શિષ્-શુષ્-શિલ્પ્યતો ઘસિઃ ।
વસતિર્-દહ-દિહિ-દુહો-નહ-મિહ-રુહ-લિહ-વહિસ્તથા ॥ ૫ ॥

અનુદાતા - હલન્તેષુ ધાતવો દ્વયધિકં શતમ્ ।

અર્થ - [ક] શક્. [ચ] પચ્, મુચ્, રિચ્, વિચ્, વચ્, સિચ્.

[છ] પ્રચ્છ, [જ] ત્યજ્, નિજ્, ભજ્, ભજ્જ, ભુજ્, ભ્રસ્જ, મસ્જ, યજ્.
યુજ્, રુજ્, રજ્જ, વિજ્, સ્વજ્જ, સજ્જ, સૃજ્. [દ] અદ્, ક્ષુદ્, ખિદ્,

છિદ્, તુદ્, નુદ્, યદ્, ભિદ્, વિદ્, શદ્, સદ્, સ્વિદ્, સ્કન્દ્, હદ્

[ધ] ક્રુધ્, ક્ષુધ્, બુધ્, બન્ધ્, યુધ્, રુધ્, રાધ્, વ્યધ્, શુધ્, સાધ્, સિધ્,

[ન્] મન્, હન્, [પ્] આપ્, ક્ષિપ્, છુપ્, તપ્, તિપ્, તૃપ્, દૃપ્, લિપ્, લુપ્,

વપ્, શપ્, સ્વપ્, સૃપ્ [મ્] યમ્, રમ્, લમ્.

[મ્] ગમ્, નમ્, યમ્, રમ્. [શ્] ક્રુશ્, દૈશ્, દિશ્, દૃશ્, મૃશ્, રિશ્,

રુશ્, લિશ્, વિશ્, સ્પૃશ્. [ષ્] કૃષ્, ત્વિષ્, તુષ્, દ્વિષ્, દુષ્, પુષ્,

પિષ્, વિષ્, શિષ્, શુષ્, શિલ્પ્. [સ્] ઘસ્, વસ્. [હ] દહ, દિહ, દુહ,

નહ, મિહ, રુહ, લિહ, વહ ।

ઉપરોક્ત (102) વ્યંજનાંત (હલન્ત) ધાતુઓ અનિદ્ (અનુદાતા) છે

વેદ ધાતુની કારિકા

- स्वरतिः सूयते सूते, पञ्चमे नवमे च धूज् ।
तनक्तिः वृश्चतिश्चान्ता, वनक्तिश्च तनक्तिना ॥ १ ॥
- मार्ष्टि मार्जीति जान्तेषु दान्तौ क्लिद्यति स्यन्दते ।
रध्यतिः सेधतिः धान्तौ पान्ताः पञ्चैव कल्पते ॥ २ ॥
- गोपायतिस्तृप्यतिश्च त्रपते दृप्यतिस्तथा ।
मान्तौ क्षाम्यति क्षमतेऽश्नुते क्लिश्नाति नश्यति ॥ ३ ॥
- शान्तास्त्रयोऽथाक्षतिश्च निष्कुष्णातिश्च तक्षतिः ।
त्वक्षतिश्च षकारान्ता ह्यथ हान्ताश्च गाहते ॥ ४ ॥
- पदद्वये गूहतिश्च ऋकारोपान्त्यगर्हते ।
तृहति तृंहति द्रुह्यतयो बृहति मुह्यति ॥ ४ ॥
- स्तृहति स्निह्यति स्नुह्यत्येते वेट्काहि धातवः ।
(अजन्तानां तु थल्येव वेट् स्यादन्यत्र सर्वदा ॥ ६ ॥)

સ્વરાન્ત વેટ્ • સ્વૃ, • સૂ (ગણ 4 આત્મને), • સૂ (ગણ 2 આત્મને)
 • ધૂ- (ગણ પાંચ. ઉભ,પદી હલાવવું.) • ધૂ -(ગણ નવ. ઉભ,પદીહલા વું કેહલાવવું.) -

व्यंजनान्त वेट् (33) च् तज्च्, व्रश्च्, ज् अज्ज तज्ज, मृज्,
 द् क्लिद, स्यन्द, ध् रध्, सिध्, प् क्लृप्, गुप्, तृप्,
 त्रप्, दृप्, म् क्षम्, श् अश्, क्लिश्, नश्, क्ष् अक्ष्,
 निस् + कुष्, तक्ष्, त्वक्ष्, ह् गाह्, गुह्, गर्ह्, तृह्,
 द्रह्, बृह्, मुह्, स्तृह्, स्निह्, स्नुह्.

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ આદિ ચારના પ્રત્યયો

स्वस्तनलविषयकाण

परस्मै			आत्मने		
तास्मि	तास्वः	तास्वः ।	ताहे	तास्वहे	तास्महे ।
तासि	तास्थः	तास्थः ।	तासे	तासाथे	ताध्वे ।
ता	तारौ	तारः ।	ता	तारौ	तारः ।

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ

પરસ્મે

સ્યામિ	સ્યાવઃ	સ્યામઃ ।
સ્યસિ	સ્યથઃ	સ્યથ ।
સ્યતિ	સ્યતઃ	સ્યન્તિ ।

આત્મને

સ્યે	સ્યાવહે	સ્યામહે ।
સ્યસે	સ્યેથે	સ્યધ્વે ।
સ્યતે	સ્યેતે	સ્યન્તે ।

આશીર્વાદર્થ

યાસમ્	યાસ્વ	યાસ્મ ।	સીય	સીવહિ	સીમહિ ।
યાઃ	યાસ્તમ્	યાસ્ત ।	સીષ્ટાઃ	સીયાસ્થામ્	સીધ્વમ્ ।
યાત્	યાસ્તામ્	યાસુઃ ।	સીષ્ટ	સીયાસ્તામ્	સીરન્ ।

ક્રિયાતિપત્યર્થ

સ્યમ્	સ્યાવ	સ્યામ ।	સ્યે	સ્યાવહિ	સ્યામહિ ।
સ્યઃ	સ્યતમ્	સ્યત ।	સ્યથાઃ	સ્યેથામ્	સ્યધ્વમ્ ।
સ્યત્	સ્યતામ્	સ્યન્	સ્યત	સ્યેતામ્	સ્યન્તા ।

• આશીર્વાદના પરસ્મેપદી પ્રત્યયોને છોડીને બાકીના બધા પ્રત્યયો વિકારક છે.
અને ત્યાં ગુણનો નિયમ લાગે છે.

• સ્ અને ત થી શરૂ થતા પ્રત્યયોની પૂર્વે...

I સેટ્ ધાતુને નિત્ય 'ઈ' લાગે.

II વેટ્ ધાતુને વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

III અનિટ્ ધાતુને 'ઈ' ન લાગે.

• ક્રિયાતિપત્યર્થ અને અઘતનમાં હસ્તન ભૂતકાળની જેમ ધાતુની પૂર્વે અ આવે.
સ્વરાદિ ધાતુ હોય તો આઘ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.

ઉપસર્ગસહિત ધાતુ હોય તો બંનેની વચ્ચે અ લાગે.

દા.ત. અગમિષ્યમ્ ।

છ કાળના સામાન્ય નિયમ

૧. ધાતુનાં અંતે **ए ऐ ओ औ** હોય તો તેનો આ થાય.

દા.ત. ધે ➔ ઘાતા શ્વસ્તન. । ધાસ્યતિ સામાન્ય. ।

અઘાસ્યત્ ક્રિયાતિ. । અઘાત્ અઘતન. । ધેયાત્ આશી.

ગૈ ➔ ગાતા । ગ્લૈ ➔ ગ્લાતા । શૌ ➔ શાતા ।

આ પ્રમાણે અન્ય કાળમાં પણ આ કરીને રૂપો કરવા.

૨. મિ મી દી માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે આ થાય.

અને.... લી માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે આ થાય.

દા.ત. મિ (ગણ પાંચ આઠ ફક્તું) = માતા । દી (ગણ ચાર આઠ નષ્ટ થવું) = દાતા

લી- (ગણ ૫/૪ આઠ ચોટવું) = લાતા કે..લેતા ।

મી - (ગણ ૬ ૭૦ હિંસા કરવી) = માતા ।

અન્ય કાળમાં પણ 'આ' કરવો

૩. A દશમા ગણ સિવાયના નવે ગણના મૂળ ધાતુ પર જ સમાન રીતે છ કાળનું કાર્ય થાય. અર્થાત્ ગણની નિશાની લાગે નહિ.

B દશમા ગણના ધાતુને ગુણ - વૃદ્ધિ સહ'અય' લાગે.

૪. ગુપ્ ધૂપ્ આદિમાં વિકલ્પે આય લાગે. ગોપિષ્યતિ । ગોપાયિષ્યતિ ।

ઋત્ માં વિકલ્પે ઈય્ લાગે.

કમ્ માં વિકલ્પે દશમાં ગણની જેમ રૂપ થાય.

દા.ત. કામયાંચક્રે - ચકમે । કામયિષ્યતે - કમિષ્યતે ।

૫. (૧) અસ્ નો મૂળ આદેશ થાય. ભવિતા । ભવિષ્યતિ । અમૂત્ । અભવિષ્યત્ ।

(૨) બ્રૂ નો વચ્ આદેશ થાય. વક્તા । વક્ષ્યતિ । ઉવાચ । અવોચત્ ।

(૩) પ્રસ્જ્ નો પ્રંજ્ કે ભર્જ્ આદેશ થાય. દા.ત. પ્રષ્ટા । ભષ્ટા

૬. સ્જ્ અને દ્રશ્ + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } દા.ત. સ્ષષ્ટા ।

= સ્જ્ અને દ્રશ્ + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } અને...દ્રષ્ટા

પરન્તુ જ્યારે સેદ્ નો 'ઈ' લાગે ત્યારે અર્ થાય છે.

દા.ત. સસૃજ્ + ઈ + થ = સસર્જિથ ।

૭. 'દરિદ્રા' નો 'આ' લોપાય પણ અઘતનમાં વિકલ્પે આ લોપાય.

દા.ત. દરિદ્રિષ્યતિ । અદરિદ્રીત્ અદરિદ્રાસીત્ ।

૯. 'મૃ' ધાતુ અઘતન અને આશીર્વાદાર્થ સિવાય પરસ્મૈપદી અને મર્તાસ્મિ ।

૯. 'ગ્રહ' ધાતુને પરોક્ષ સિવાય જ્યાં સેટ્ નો ફ લાગવાનો હોય ત્યાં બધેય દીર્ઘ
ફ લાગે. ધા.ત. ગ્રહીતા ।

૧૦. આશીર્વાદાર્થનો સીઘ્વમ્ પરોક્ષનો ધ્વે અને અઘતનના ધ્વમ્ પ્રત્યય પૂર્વે
I ધાતુના અંતે અકે આ સિવાયનો સ્વર હોય તો ધ્ નો દ્ થાય છે.

II પરન્તુ જો તેની પૂર્વે ફ હોય અને ફ ની પહેલા અંતસ્થા કે હ હોય તો
ધ્ નો વિકલ્પે દ્ થાય છે. ધા.ત. કૃ + ધ્વે = ચકૃદ્વે ।

વૃ + વે = વવરિદ્વે - વવરિધ્વે ।

૧૧. દ્રુહ, મુહ, સ્નુહ સ્તિહ (વેટ) + ૨૪ કે ૦ } ધા.ત. 'દ્રુહ' - દ્રોઘા,
તો હ નો ધ્ કે દ્ થાય + ૨૪ કે ૦ } દ્રોઢા, દ્રોહિતા ।

૧૨. 'નહ' + ૨૪ કે શૂન્ય } ધા.ત. નહ + તા = નહ્તા ।
= નધ્ + ૨૪ કે શૂન્ય } નનહ + થ = નનધ્ + થ = નનહ્ ।

૧૩. 'અજ્' નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર વિકલ્પે 'વી' આદેશ થાય છે.

પરન્તુ.. 'ય' થી શરુ થતા પ્રત્યય પર નિત્ય 'વી' આદેશ થાય છે.

ધા.ત. અજિતા - વેતા । અજ્ + યાત્ = વીયાત્ ।

૧૪. ઉપાંત્ય ડ્રસ્ય ઋ વાળા અનિટ્ ધાતુ + અઘોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય
આવે તો 'ઋ' નો વિકલ્પે 'અર્' કે 'ર્' થાય.

પરન્તુ.. સૃજ્ દ્રશ્ ધાતુમાં નિત્ય 'ર્' થાય છે.

ધા.ત. દૃષ્ + થ = દદ્રષ્થ । દદર્પિથ । દદર્પ્ય ।

૧૫. 'મસ્જ્' અને 'નશ્' + અઘોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય આવે તો સેટ્નો
ફ ન લાગે અને ત્યારે ધાતુમાંના અ પછી ન્ ઉમેરાય.

ધા.ત. મસ્જ્ + તા = મહ્ત્તા । પરોક્ષમાં ➔ મમહ્ત્ ।

નશ્ + તા = નંષ્ટા કે નશિતા । પરોક્ષમાં ➔ નશ્ + થ = નનંષ્ટ ।

૧૫. ચક્ષ્ નો હ્યા અને ક્ષા આદેશ થાય. પરોક્ષમાં વિકલ્પે થાય.

ધા.ત. હ્યાતા । ક્ષાતા । પરોક્ષમાં ➔ ચચક્ષે ।

તેમજ પરસ્મૈપદમાં ચલ્ચૌ આત્મનેપદમાં - ચલ્ચે ।

પરસ્મૈપદમાં - ચલ્ચૌ । આત્મનેપદમાં ચલ્ચે ।

૧૬. 'ઋણ્' ને 'ફ' લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય. ધા.ત. ઋણીવિતા ઋણીવિતા ।

૧૭. A કુદ્, સ્ફુદ્, ત્રુદ્, સ્ફુરુ, નુ, ધૂ આટલા છઠા ગણના ધાતુ તથા

કુ, ગુજ્, કુચ્, મુજ્, ગુરુ, છુરુ, પુદ્, લુદ્ આટલા ધાતુઓમાં

I પરોક્ષ પ્રથમ અને તૃતીય પુરુષ એકવચનના અ પ્રત્યય પૂર્વે...

II પ્રેરક 'અય' ની પૂર્વે....

III અને... અદતન કર્મણિ તૃતીય પુરુષ એકવચન 'ઈ' પ્રત્યય પૂર્વે... ગુણ અને વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત. કુદ્ + અ = ચુકોટ । કુદ્ + અય + તિ = કોટયતિ ।

અદતનમાં ⇒ કુદ્ + ઇ = કોદ્ + ઇ = અકોટિ ।

B બાકીના વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે... ગુણ/વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત. 'કુદ્' કુટિતા । કુદ્ + થં = ચુકુટિથ ।

C પરોક્ષ પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય.

ગુણ ન થાય, તથા ઉપાંત્યસ્વરનો માત્ર ગુણ થાય.

દા.ત. 'કુદ્' ⇒ કુદ્ + અ = ચુકોટ અથવા ચુકુટ ।

'નુ' ⇒ નુ + અ = નુનાવ અથવા નુનુવ ।

'કુ' ⇒ કુ + અ = ચુકાવ અથવા ચુકુવ ।

૧૮. 'વિજ્' (ગણ ૬ આ૦/૭ ૫૦/૩ ઉ૦) ધાતુને ઇ લાગે ત્યારે ગુણ ન થાય.

દા.ત. વિજ્ + ઇ + તા = વિજિતા । પરોક્ષમાં વિવિજે / વિવેજા

૧૯. રભ્-લભ્ માં પરોક્ષ તથા ચાર કાળ છોડી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર 'ન' નો

આગમ થાય. દા.ત. 'રભ્' ⇒ રમ્ભિતા । 'લભ્' ⇒ લમ્ભિતા ।

૨૦ I અધિ + ઇ + ક્રિયાતિપત્યર્થ તથા અદતનના પ્રત્યય.

= અધિ + ગી + ક્રિયાતિપત્યર્થ તથા અદતનના પ્રત્યય.

અહીં 'ગી' આદેશ વિકલ્પે થાય. અને ત્યારે ગુણ ન થાય.

દા.ત. અધિ + અ + ગી + સ્ત = અધ્યગીષ્ટ અધ્યેષ્ટ ।

અધિ + અ + ગી + સ્યત = અધ્યગીષ્યત અધ્યેષ્યત ।

II પરોક્ષ વગેરે કાળમાં 'ઈ' નો 'ગા' થાય છે. 'ગા' થયા પછી કાળના પ્રત્યય

અવિકારક ગણવા. દા.ત. અધિ + ગા + એ = અધિજગે ।

૨૧. કૃત્, ચૃત્, હૃદ્, તૃદ્, નૃત્ આટલા સેટ્ ધાતુઓને અદતનસિવાયના

સાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે ઇ લાગે. દા.ત. કર્તિષ્યતિ / કત્સ્યતિ ।

૨૨. 'વૃ' ધાતુ તથા દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુઓને પરોક્ષ ભૂતકાળ તથા આશીર્વાદ અને પરસ્મૈપદ અઘતન ભૂતકાળ સિવાયના રૂપોમાં વિકલ્પે દીર્ઘ 'ઈ' લાગે.

દા.ત. વૃ → વરીતા / વરિતા । પરોક્ષમાં → વવરિથ ।
કૃ → કરીતા / કરિતા । આશીર્વાદમાં → વરિષીષ્ટ ।

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ

૧. ઇષ્, રુષ્, રિષ્, સહ, લુભ્ આ પાંચ ધાતુમાં શ્વ૦ ભવિ૦ ના પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે 'ઈ' લાગે. 'ઈષ્' → ઇષ્ + તા = ણિષ્તાકે ણ્ષ્ટા ।

'લુભ્' → લુભ્ + તા = લોભિતાકે લોભ્યા ।

૨. સહ, વહ ધાતુમાં જ્યારે હ નો દ્ થાય અને તે દ્ નો પછીના દ્ પર લોપ થાય ત્યારે પૂર્વના અનો ઓ થાય છે.

દા.ત. 'સહ' → સહ + તાહે = સદ્ + ધાહે = સદ્ + ઢાહે = સોઢાહે અથવા સહિતાહે । વહ → વોઢાસ્મિ ।

૩. કલ્પ (આત્મનેપદ વેદ) ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે. અને ત્યારે 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. કલ્પાસ્મિ । કલ્પિતાહે કલ્પ્તાહે ।

સામાન્ય ભવિષ્ય અને ક્રિયાતિપત્યર્થ

૧. હન્ અને હ્રસ્વ ઋ કારાંત અનિદ્ધ ધાતુ સેદ્ બને તેથી 'ઈ' લાગે.

દા.ત. 'હન્' → હનિષ્યતિ । અહનિષ્યત્ ।

'કૃ' → કરિષ્યતિ । અકરિષ્યત્ । 'સ્વૃ' → સ્વરિષ્યતિ । અસ્વરિષ્યત્ ।

૨. ગમ્, ઇનો આદેશ ગમ્ તથા અધિ + ઇ (સ્મરણ કરવું) માં 'ઈ' લાગે.

દા.ત. ગમ્ → ગમિષ્યતિ । અગમિષ્યત્ । અધિ + ઇ = અધિજિગમિષતિ ।

(ઈચ્છાદર્શકમાં પણ ઇ લાગે. દા.ત. ગમ્ → જિગમિષતિ)

૩. કલ્પ, વૃત્, વૃધ્, શૃધ્, સ્યન્દ, આ પાંચ ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદી બને.

અને ત્યારે 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. 'કલ્પ' → કલ્પ્યતિ । અકલ્પ્યત્ ।

આત્મનેપદમાં → કલ્પ્યતે - કલ્પિષ્યતે । અકલ્પ્યત । અકલ્પિષ્યત ।

NOTE ઉપરોક્ત પાંચ ધાતુ ઈચ્છાદર્શકમાં પણ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે.

દા.ત. કલ્પ → ચિકલ્પિષતે - ચિકલ્પ્સતે = ચિકલ્પ્સતિ ।

૪ ધાતુના અંતે સ્ + સાદિ પ્રત્યય } દા.ત. વસ્ + સ્યતિ
= ત્ + સાદિ પ્રત્યય } = વત્ + સ્યતિ = વત્સ્યતિ ।

આશીર્વાદાર્થ

પરસ્પૃષ્ટ

૧. બધાય પ્રત્યયો અવિકારક છે તથા સેદ્ધાતુને પણ 'ઈ' નં લાગે.

દા.ત. ચિ → ચિયાત્ । ખૂ → ખૂયાત્ ।

૨. કર્મણિના નિયમો લાગે.દા.ત. કૃ → ક્રિયાત્ ।

૩. દા, ઘા, મા, સ્થા, ગૈ, પા, સો, હા આટલા ધાતુઓમાં
અંત્યસ્વરનો 'એ' થાય. દા.ત. દા → દેયાત્ । ગૈ → ગેયાત્ ।

૪. સંયુક્ત પર આ કારાંત ધાતુના અનો વિકલ્પે 'એ' થાય.

દા.ત. 'ગ્લૈ' → ગ્લેયાત્ - ગ્લાયાત્ । 'ઘ્રા' → ઘ્રેયાત્ - ઘ્રાયાત્ ।

૫. શાસ્ નું શિષ્યાત્ । હન્ નું વધ્યાત્ । ઋ નું અર્યાત્ ।

પા (૨ ગણ)નું પાયાત્ । પા (૧ ગણ)નું પેયાત્ । આ પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

૬. દશમાં ગણના ધાતુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે.દા.ત. 'મૃષ્' → મર્ષ્યાત્

આત્મનેપૃષ્ટ

૧. A I વેદ ધાતુઓ II દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુ

III સંયુક્તપર હ્રસ્વ ઋ કારાંત તથા

IV વૃ ધાતુને વિકલ્પે ઙ લાગે. અને.. ત્યારે ગુણ થાય.

દા.ત. 'સૂ' → સવિષીષ્ટ-સોષીષ્ટ । 'તૃ' → તરિષીષ્ટ-તીર્ષીષ્ટ ।

'સ્તૃ' → સ્તરિષીષ્ટ-વૃષીષ્ટ । 'વૃ' → વરિષીષ્ટ-વૃષીષ્ટ ।

B 'ઈ'ન લાગે ત્યારે હ્રસ્વ/દીર્ઘ 'ઋ' કારાંત ધાતુમાં અંત્ય 'ઋ' નો તેમજ

અન્ય ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. સ્મૃ → સ્મૃષીષ્ટ-સ્મરિષીષ્ટ । ભુજ્ → ભુક્ષીષ્ટ । કૃ → કૃષીષ્ટ ।

C. ગુણ ન થાય ત્યારે દીર્ઘ ઋ નો ઈર્-ર્ થાય છે.

દા.ત. સ્તૃ → સ્તરિષીષ્ટ - સ્તીર્ષીષ્ટ ।

૨. દશમા ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ ઉપરાંત અય પણ લાગે.

દા.ત. 'મૃષ્' → મર્ષયિષીષ્ટ ।

પરોક્ષભૂતકાળ

પરસ્મૈ

(અ)	વ	મ
(થ)	અથુસ્	અ
(અ)	અતુસ્	ઉસ્

આત્મને

ए	वहे	महे
से	आथे	ध्वे
ए	आते	ईरे

° વર્તુળ ○ માં આપેલા ત્રણ પ્રત્યયો વિકારક છે બાકીના પંદર અવિકારક છે.

નિયમો :- ૧ પરસ્મૈપદના...

I પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં વિકલ્પે અંત્ય કોઈપણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અની વૃદ્ધિ થાય. અને વિકલ્પે અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વર નો ગુણ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → ચકાર-ચકર ।

II દ્વિતીયપુરુષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → ચકર્થ ।

III તૃતીયપુરુષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય. તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય. દા.ત. 'બુધ્' → બુબોધ ।

૨. ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમ લાગે.

દા.ત. 'કૃ' → ચકાર । ← અહીં દ્વિરુક્તિ નો ચ થયો.

૩. વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યયની પહેલા સેટ તથા અનિટ્ ધાતુને અવશ્ય 'ઈ' લાગે.

વેદ ધાતુને વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

દા.ત. 'બુધ્' → બુબુધ્ + ઈ + વ = બુબુધિવ ।

બુબુધ્ + ઈ + થ = બુબોધિથ ।

વેદ ધાતુમાં 'મુહ' → મુમુહ્ + ઈ + વ = મુમુહિવ મુમુહ્ ।

અપવાદ:-

I કૃ, સૃ, ધૃ, વૃ, સ્તુ, ઢુ, સુ, શ્રુ આ ધાતુઓને 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. ચકૃવ ।

II હ્રસ્વ ઋ કારાંત અનિટ્ ધાતુને થ પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ' ન લાગે.

દા.ત. 'મૃ' → મમર્થ । 'સ્તૃ' → તસ્તર્થ ।

III સ્વરાંત અનિદ્, વચ્ચે અ વાળા વ્યંજનાન્ત અનિદ્, તથા સૃજ્-દૃશ્ માં થ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે ઇ લાગે.

દા.ત. 'ની' → નિનયિથ - નિનેથ । 'શક્' → શેકિથ - શશક્થ ।
'સૃજ્' → સસર્જિથ - સસ્રષ્ઠ ।

IV સ્વ, સૂ (૨,૪ ગણ) ધૂ (૫,૬ ગણ) વેદ્ હોવા છતાં થ પૂર્વે જ વિકલ્પે 'ઈ' લાગે અન્યત્ર નિત્ય ઇ લાગે. દા.ત. 'સ્વ' → સસ્વરિથ-સસ્વર્થ । સસ્વરિવ ।

'ધૂ' → દુધવિથ-દુધોથ । દુધુવિવ ।

V ઋ, યે, અદ્, ઘસ, વે, સમ્ + કૃ આટલા ધાતુને થ પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ' લાગે. દા.ત. ઋ → આરિથ ।

• 'વૃ' ધાતુને થ પૂર્વે વિકલ્પે લાગે. દા.ત. વૃ → વવરિથ-વવર્થ ।

૪. દ્વિરુક્તિ વગેરેમાં થતા ફેરફાર

I દ્વિરુક્ત ઇ,ઉ + વિજાતીય સ્વર = ઇય્, ઉવ્ + વિજાતીય સ્વર

દા.ત. 'ઈ' → ઇઈ + અ = ઇએ + અ = ઇય્ + એ + અ = ઇયાય ।

II દ્વિરુક્ત ઇ,ઉ + સજાતીય સ્વર

= બંને મળીને દીર્ઘ ઈ ઋ દા.ત. 'ઈષ્' → ઈષિવ ।

III ઇ (જવું) માં સ્વરાદિ અવિં પૂર્વે દ્વિરુક્ત ઇ દીર્ઘ થાય. દા.ત. ઈયિવ ।

IV ધાતુને અંતે અસંયુક્ત વ્યં પર ઇ કેઈ + સેદ્નો ઇ + અવિં પ્રત્યય
= ય્ + સેદ્નો ઇ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'ઈ' → ઇ + ઇ + વ = ઇઈ + ઇવ

= ઈય્ (નિયમ III થી દીર્ઘ થયો) + ઇવ = ઈયિવ ।

'ની' → નિની + ઇવ = નિનિવ ।

૫. A આ કારાંત ધાતુને પ્રથમા અને તૂં પું એં વં ના અને બદલ ઔ પ્રત્યય લાગે

B 'આ' કારાંત ધાતુ + સેદ્ ઇ કે સ્વરાદિ પ્રત્યય = આનો લોપ

દા.ત. 'દા' → દદા + અ = દદા + ઔ = દદૌ દદિવ, દદુઃ ।

'ધા' → દધૌ ।

૬. I દીર્ઘ ઋ કારાંત, સંયુક્ત પર હ્રસ્વ ઋ કારાંત, તથા ઋચ્છ અને જાગૃ આટલા ધાતુઓને બધા પ્રત્યયો પર ગુણ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → કૃ + ઇવ = ચકરિવ । 'ઋ' → આરિવ ।

'ઋચ્છ' → આનર્ચિવ । 'જાગૃ' → જજાગરિવ । 'સ્વૃ' → સસ્વરિવ ।

II પરન્તુ શૂ દૃ પૂ આ ત્રણ ધાતુમાં અવિં પ્રત્યયો પર વિકલ્પે ગુણ ન થાય.
અને ત્યારે દીર્ઘ 'ઋ'નો હ્રસ્વ 'ઋ' થાય.

દા.ત. શૂ → શશૂ + અથુસ્ = શશૂ + અથુસ્ = શશ્રથુઃ ।

ગુણ થાય ત્યારે શશ્રથુઃ । વ્યંજન પ્રત્યય પર શશૂ + વ = શશ્રિવ
અને શશરિવ ।

૭. ધાતુના આદેશ થયેલા અંગ.

- भू नुं बभूव દા.ત. બભૂવ બભૂવિવ... ।
 - जि नुं जिगि દા.ત. જિગાય-જિગય ।
 - हि नुं जिधि દા.ત. જિઘાય-જિઘય ।
 - चि नुं चिचि } દા.ત. ચિચાય-ચિચય ।
 चिकि } દા.ત. ચિકાય-ચિકય ।
 - अधि + ई नुं अधिजगा દા.ત. અધિજગે ।
 - ऊर्णु नुं ऊर्णुनु उर्णुनावः ऊर्णुनव ।
 - दी नुं दीय् દા.ત. દિદીયે ।
 - दे नुं दिगि દા.ત. દિગ્યે ।
 - द्युत् नुं दिद्युत् દા.ત. દિદ્યુતે ।
 - प्ये नुं पिपी દા.ત. પિપ્યે ।
 - अद् नुं अद् } દા.ત. આદ ।
 घस् } જઘાસ - જઘસ ।
- થ પ્રત્યય પર નિત્ય ઇ લાગે દા.ત. જઘસિથ ।

૮. ગમ્, હન્, જન્, ખન્, ઘસ્ + સ્વરાદિ અવિકારક

તથા સેટનો ઇ + વ્યં પ્રત્યય = ધાતુનો અ લોપાય.

દા.ત. ધાતુ	અંગ	વ્યં પ્ર૦ રૂપ	સ્વર પ્ર૦ રૂપ
ગમ્ →	જગ્મ	જગ્મિવ ।	જગ્મુઃ ।
જન્ →	જજ્	જજિવહે ।	જજિરે ।
ખન્ →	ચઙ્	ચઙિવ ।	ચઙ્નુઃ ।
ઘસ્ →	જક્ષ	જક્ષિવ ।	જક્ષુઃ ।
હન્ →	જઘન્	જઘ્નિવ ।	જઘ્નુઃ ।

૬. ધાતુ અંતે મ્ + વકે મ } ઇ.ત. ક્ષમ્ ચક્ષમ્ + વ = ચક્ષવ્ ।
 = ણ્ + વકે મ } ઇ લાગે ત્યારે ચક્ષમિવ ।

एत्व थवाना नियमो

૧. બે સાદા (= અસંયુક્ત) વ્યં ની વચ્ચે અ હોય અને દ્વિરુક્તિમાં જો વ્યંજન બદલાય નહિ તો, તેવા ધાતુના અ નો અવિકારક પ્રત્યય તેમજ ઇથ પ્રત્યય પૂર્વે ઇ થાય. અને ત્યારે દ્વિરુક્તિ ન થાય.

ઇ.ત. 'પચ્' → પ્ + એ + ચ્ + ઇ + વ = પેચિવ ।
 પ્ + એ + ચ્ + ઇ + થ = પેચિથ - પપચ્થ ।

૨. તૂ ફલ્, ભજ્, ત્રપ્, રાઘ્ ધાતુમાં પાણ 'એ' થાય છે.

ઇ.ત. તૂ → તતાર-તતર, તેરિવ, । ફલ્ → ફેલિવ ।
 ત્રપ્ → ત્રેપિવ, ત્રેપિમ ।

૩. જૂ ભ્રમ્, ત્રસ્, ફળ્, રાજ્, ભ્રાજ્, ભ્રાશ્, ભ્લાશ્, સ્યમ્, સ્વમ્, સ્વન્, આટલા ધાતુઓમાં વિકલ્પે ઇ થાય છે.

ઇ.ત. 'જૂ' → જજરિવ - જેરિવ । ભ્રમ્ → બ્રમ્મિવ - ભ્રેમિવ ।

૪. શ્રન્થ્, ગ્રન્થ્, દમ્પ્ આ ધાતુમાં બધાય પ્રત્યયો પૂર્વે વિકલ્પે ઇ થાય. અને ત્યારે અનુનાસિક લોપાય ઇ.ત. શ્રન્થ્ → શ્રેથ - શશ્રન્થ । શ્રેથિવ - શશ્રન્થિવ ।

૫. શસ્, દદ્ અને વ થી શરુ થતા ધાતુમાં 'એ' ન થાય

ઇ.ત. 'શસ્' → શશાસ / શશસ, શશસિવ... । વમ્ → વવામ ।

संप्रसारण नियम

• કર્મણિની જેમ પરોક્ષમાં પાણ સંપ્રસારણ થાય છે.

विशेष नियमो

૧ I વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે ધાતુની દ્વિરુક્તિ થયા પછી દ્વિરુક્તિમાં સંપ્રસારણ થાય. સંયુક્ત વ્યં હોય તો આખા સંયુક્ત વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ કરી પછી સંપ્રસારણ કરવું.

ઇ.ત. યજ્ → યયજ્ + અ = ઇયાજ કે ઇયજ । સ્વપ્ → સુષ્વાપ કે સુષ્વપ ।

II અવિકારક પ્રત્યયો પર સંપ્રસારણ થયા પછી દ્વિરુક્તિ થાય .

ઇ.ત. સ્વપ્ → સુપ્ - સુષુપ્ = સુષુપિવ સુષુપિમ ।

૨. પ્રચ્છ, પ્રસ્જ, વ્રશ્ચ, આ ત્રણ ધાતુમાં સંપ્રસારણ ન થાય.

દા.ત. 'પ્રચ્છ' → પપ્રચ્છ, પપ્રચ્છિવ, પપ્રચ્છિમ ।

૩. વ્યજ્-વ્યધ્ ધાતુમાં 'વિ' ની દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. વ્યજ્ → વિવ્યાજ-વિવ્યજ । વિવિચિવ-વિવિચિમ ।

વ્યધ્ → વિવ્યાધ-વિવ્યધ, વિવિધિવ, વિવિધિમ ।

જહે ધાતુ + તમામ પ્રત્યય = હૂ + તમામ પ્રત્યય

દા.ત. હે → જુહુ + અ = જુહાવ કે જુહવ ।

પશ્વિ નો વિકલ્પે શુ થાય.

દા.ત. શુશાવ - શુશવ, કે શિશવાય - શિશવય ।

૬. 'વે' ધાતુનો વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ઉવય્

અને અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ઋય્, ઋવ્ કરીને રૂપો કરવા.

દા.ત. વે → વે + અ = ઉવય્ + અ = ઉવાય, ઉવય ।

વે + વ = ઋય્ + વ = ઋયિવ ।

અથવા ઋવ્ + વ = ઋવિવ ।

અથવા તો 'વે' નો બધાય પ્રત્યયો પર 'વા' કરીને રૂપ કરવા

દા.ત. વે → વે + અ = વા + અ = વવા + અ

= વવા + ઔ = વવૌ । વે + વ = વવા + ઇ + વ

= વવ્ + ઇ + વ = વવિવ ।

૭. I વ્યે + વિકારક પ્રત્યય

= વિવ્યા + વિકારક પ્રત્યય

દા.ત. વ્યે → વિવ્યાય ।

II વ્યે + અવિકારક પ્રત્યય

= વિવી + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. વ્યે → વિવિવ, વિવિમ ।

ન આગમ થવાના નિયમો

૧. I અ થી શરૂ થતા અને અંતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા ધાતુમાં,

II 'ઋ' થી શરૂ થતા ધાતુમાં, અને III 'અર્' (પ ગ. આ.) ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી ન્ લાગે છે. તેમજ દ્વિરુક્તિ માં અ હોય તો આ થાય છે.

દા.ત. 'અર્' → અર્દ્ = અ + ન્ + અર્દ્ + અ

= આ + ન્ + અર્દ્ + અ = આનર્દ ।

ઋજ્ → અઋજ્ = અ + ન્ + ઋજ્ + એ
= આ + ન્ + ઋજ્ + એ = આનૃજે ।

'અશ્' → અઅશ્ નું આનશે ।

૨. રઘ્, રખ્ + સ્વરાદિ પ્રત્યય } ઇ.ત. રઘ્ → રરન્ધ ।
= વચ્ચે 'ન્' લાગે + સ્વરાદિ પ્રત્યય } જખ્ → જજમ્મે ।

અપવાદ 'રઘ્' માં અઘતનમાં 'ઈ' લાગે ત્યાં 'ન્' ન લાગે.

પરન્તુ પરોક્ષમાં લાગે. ઇ.ત. રરન્ધિવ ।

આમ્ યુક્ત પરોક્ષ

.....

I દ્વિરુક્તિ ન થાય. II આમ્ વિકારક છે. III ધાતુના અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ. પરન્તુ દસમાં ગણના ધાતુને ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક 'અય્' લાગે પછી 'આમ્' લાગે. IV 'આમ્' લાગ્યા પછી. કૃ, ખૂ, અસ્ ના પરોક્ષ રૂપ લાગે.

આમ્ નીચેના ધાતુઓને લાગે

૧. અ-આ સિવાયના દીર્ઘ સ્વરથી શરુ થતા ધાતુને

ઇ.ત. ઈશ્ → ઈશ્ + આમ્ + ચક્રે = ઈશાઞ્ચક્રે ।

૨. 'ઋચ્છ' સિવાયના અંતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા અ સિવાયના હ્રસ્વસ્વરથી શરુ થતા ધાતુને. ઇ.ત. ઇન્ધ્ → ઇન્ધ્ + આમ્ + ચક્રે = ઇન્ધાઞ્ચક્રે ।

૩. I દશમા ગણના ધાતુને II પ્રેરક ધાતુને III ઈચ્છાદર્શક ધાતુને

IV નામ સાધિત ધાતુને અને.. V. અનેક સ્વરી ધાતુને આમ્ લાગે છે.

ઇ.ત. I 'કથ' → કથયાંચકાર । II 'દાપ્ (દાપયતિ)' દાપયાંચકાર ।

III 'જિજ્ઞાસ્' → જિજ્ઞાસાઞ્ચકાર । IV પુત્રીય → (પુત્રીયતિ)-પુત્રીયાઞ્ચકાર ।

પુત્રીયાંબભૂવ । V 'ચકાસ્' → ચકાસાઞ્ચકાર ।

૪. દય, અય, આસ્, કાસ્, ધાતુમાં 'આમ્' અવશ્ય લાગે.

ઇ.ત. દય્ → દયાંચક્રે । 'અય્' → અયાઞ્ચક્રે ।

'આસ્' → આસાઞ્ચક્રે । 'કાસ્' → કાસાઞ્ચક્રે ।

૫. કમ્ ધાતુને વિકલ્પે લાગે. ઇ.ત. કામયામ્બભૂવ - ચકમે ।

૬. ઉષ્, વિદ્, જાગૃ, ઋત્, દરિદ્રા આટલા ધાતુમાં વિકલ્પે લાગે.

પરન્તુ વિદ્ માં ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'ઉષ્' → ઓષાંચકાર । ઉવોષ ।

વિદ્ → વિદાઞ્ચકાર । વિવેદ । જાગૃ → જાગરામાસ, જજાગાર, જજાગર ।

ઋત્ → આનર્ત । દરિદ્રા → દદરિદ્રૌ - દરિદ્રાઞ્ચકાર ।

૭. ગુપ્, ધુપ્, વિચ્છ્, પળ્, પન્ ધાતુમાં 'આય' લાગે ત્યારે આમ્ યુક્ત થાય.

દા.ત. ગુપ્ → ગોપાયામાસ - જુગોપ ।

૮. મી, હ્રી, મૃ, હુ આટલા ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ થાય પછી

આમ્ વિકલ્પે લાગે. દા.ત. 'મી' → બિમયાંચકાર બિમાય-બિમયં ।

'હ્રી' → જિહયાંચકાર । જિહાય-જિહય ।

'મૃ' → બિમરાંચકાર-બમાર । 'હુ' → જુહવાંચકાર । જુહાવ-જુહવ ।

૯. 'ઋર્ણુ' મા આમ્ ન લાગે. દા.ત. ઋર્ણુનાવ - ઋર્ણુનવ ।

૧૦. 'અસ્' ના સામાન્ય રીતે રૂપ થતા નથી. મૂ ના થાય છે. આમ્ યુક્ત પરોક્ષમાં લગાડવા માટે 'અસ્' ના નીચે મુજબ રૂપ થાય છે.

આસ		આસિવ		આસિમ ।
આસિથ		આસતુઃ		આસ ।
આસ		આસતુઃ		આસુઃ ।

૧૧. પરસ્મૈપદી ધાતુને કૃ, મૃ, અસ્ ના પરોક્ષ પરસ્મૈપદ રૂપ લાગે.

અને આત્મનેપદી ધાતુને 'કૃ' ના આત્મનેપદ ના રૂપો લાગે.

'મૂ', 'અસ્' ના પરસ્મૈપદ ના રૂપો લાગે.

કર્મણિ પરોક્ષ • ઉપરોક્ત બધા નિયમ લાગ્યા પછી આત્મને પદના

પ્રત્યયો લગાડવા. દા.ત. 'પચ્' → પેચે ।

અઘતન ભૂતકાળ

• ૨૪ કલાકની અંદરના ભૂતકાળ માટે વપરાય.

• અઘતનમાં તમામ ધાતુઓ સાત પ્રકારમાં વિભાજિત થયેલ છે.

(૧) ૧. ભો પ્રકાર - આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદ છે ૩ (ગા), સ્યા, પા, મૂ, દા, ઘા (દા ઘા અંગવાળા દે, દો, ઘે વગેરે પણ) આ ધાતુઓ અવશ્ય તથા ઘ્રા, ઘે, શો, સો, છો વિકલ્પે પ્રથમ પ્રકારમાં આવે.

(૨) ૨. જો પ્રકાર - ધ્યાતીર્યતી વાળી કારિકાના પરસ્મૈ, આત્મને કે ઉભયપદી ધાતુઓ અવશ્ય આવે. તથા 'શ્વયતિ' 'જીર્યતિ' કારિકાના ધાતુઓ વિકલ્પે આવે.

અને વિકલ્પે જથા/ પમાં માં જાય. તથા 'રુચિર્ધૃટિરુટિ' કારિકાના આત્મનેપદી (૨૫) ધાતુઓ ઓ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે.

(૩) ૩જો પ્રકાર- દશમાં ગણના ધાતુ, અનેક સ્વરી ધાતુ, કેટલાક સાધિત ધાતુ, અને... કમ્, શ્રિ, દ્રુ, સુ ધાતુ અવશ્ય આવે.

તથા... ધે, શિવ આ બે ધાતુ વિકલ્પે આવે.

(૪) ૬મો પ્રકાર- ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારમાં નહિ આવેલા આ કારાંત ધાતુ, તથા યમ્, રમ્ (વિ. આ પરિ ઉપસર્ગ સહિત) અને નમ્ ધાતુ આવે. આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદી છે.

NOTE : યમ્ ધાતુ ઉપ કે ઉદ્ ઉપસર્ગ યુક્ત હોય તો જથા પ્રકારમાં આવે.

(૫) ૭મો પ્રકાર- 'દૃશ' ધાતુને છોડીને શ, સ્, ષ અને હ અંતમા હોય, અને અ-આ સિવાયનો સ્વર ઉપાંત્યે હોય તેવા અનિટ્ ધાતુ આ પ્રકારમાં આવે.

I 'દૃશ' ધાતુ ચોથા પ્રકારમાં આવે છે. II મૃશ, સ્પૃશ, કૃષ (૧ પ./૬૯.) વિકલ્પે આવે.

(૬) ૪થો પ્રકાર- ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ અનિટ્ ધાતુઓ આવે.

(૭) ૫મો પ્રકાર- ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ સેટ્ ધાતુઓ આવે.

પ્રથમ પ્રકાર

પ્રત્યય

(૧) આ પ્રકારના ધાતુના આત્મને પદી	અમ્	વ	મ
રૂપ ચોથા યા પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.	સ	તમ્	ત
(૨) મૂ ધાતુના કર્મણિ રૂપ પાંચમાં પ્રકાર પ્રમાણે થાય.	ત્	તામ્	ઉસ્

(૩) દા, ઘા, સ્થા અને અધિ + ઇ ના રૂપ ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે.

(૪) 'ઉસ્' પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુના આનો લોપ થાય. સ્થા → અસ્યુઃ ।

(૫) મૂ ધાતુમાં 'ઉસ્' ના બદલે 'અન્' લાગે છે. અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે

'વ્' ઉમેરાય છે. દા.ત. 'મૂ' → અ + મૂ + વ્ + અન્ = અમૂવન્ ।

(૬) 'ઈ' ધાતુનો 'ગા' આદેશ થાય છે. દા.ત. 'ઈ' અગાત્ ।

પરસ્મૈ

આત્મને

દ્વિતીય પ્રકાર

અમ્	વ	મ
સ્	તમ્	ત
ત્	તામ્	અન્

ઈ	વહિ	મહિ
થાઃ	ઈથામ્	ધ્વમ્
ત	ઈતામ્	અન્ત

૧. ૧. દરેક ધાતુ પર અ લાગ્યા બાદ પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. ક્રુધ્ → અ + ક્રુધ્ + અ + ત્ = અક્રુધત્ ।

૨. 'અ' થી શરૂ થતાં પ્રત્યય પર આ 'અ' લોપાય.

દા.ત. 'ક્રુધ્' → અ + ક્રુધ્ + અ + અમ્ = અક્રુધમ્ ।

૩. 'વ' અને 'મ' પ્રત્યય પર 'અ' નો 'આ' થાય છે.

દા.ત. ક્રુધ્ → અક્રુધાવ । અક્રુધામ ।

૨. I ધાતુના સ્વરની ગુણ કે વૃદ્ધિ ન થાય. દા.ત. અક્રુધમ્ ।

પરન્તુ... II દીર્ઘ-હ્રસ્વ 'ઋ' કારાંત તથા 'દૃશ્' ધાતુમાં ગુણ થાય છે.

દા.ત. 'ઋ' → આર્મ્ । 'સૃ' → અસરત્ । 'દૃશ્' → અદર્શત્ ।

૩. ધાતુના ઉપાંત્ય અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. દા.ત. ખ્રશ્ → અખ્રશત્ ।

૪. ધાતુનાં થતા આદેશ

ધાતુ	આદેશ	ઉદાહરણ
• અસ્(૪ ગાણ) →	અસ્થ્	આસ્થત્ ।
• ણ્યા →	ણ્ય	અણ્યત્ ।
• પત્ →	પપ્ત	અપપ્તત્ ।
• વચ્ →	વોચ્	અવોચત્ ।
• શાસ્ →	શિષ્	અશિષત્ ।
• શિવ →	શ્વ	અશ્વત્ ।
• હ્રે →	હ્ર	અહ્રત્-ત ।

૫. ધાતુના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારમાં થતા રૂપ.

• લિપ્, સિચ્, હ્રે આત્મનેપદી ધાતુના રૂપ બીજા/ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.

દા.ત. લિપ્ → અલિપત - અલિપ્ત ।

• શક્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમા પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. અશક્ષિષ્ટ । અશક્ત ।

• વિદ્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમાં પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. અવેદિષ્ટ । અવિત્ત ।

• વિષ્ આત્મનેપદી રૂપ સાતમાં પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. અવિક્ષત ।

• લુપ્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. અલુપ્ત ।

ख्याતીર્યતી અરિકના ધાતુઓ

• ળ્યા, ઋ, ળ્, હે, શક્, ડચ, મુચ, વચ, સિચ, લુડ, પત, ક્લિડ, ક્લિવડ, મડ, વિડ, શડ, સડ, સ્વિડ, ઋધ, ક્રુધ, ક્ષુધ, ગ્રુધ, રધ, શુધ, સિધ, આપ, કુપ, ગુપ, દિપ, યુપ, રુપ, લિપ, લુપ, સૂપ, ક્ષુભ, તુભ, નભ, લભ, ક્લમ, ક્ષમ, ગમ, તમ, દમ, ભ્રમ, શમ, શ્રમ, સમ, કૃશ, નશ, ભૃશ, ભ્રશ, વૃશ, તુષ, તૃષ, ડુષ, વિષ, પુષ, પ્લુષ, રિષ, રુષ, વિષ, વુષ, વ્યુષ, શિષ, શુષ, હષ, અસ, કુસ, ઘસ, જસ, તસ, દસ, બસ, બિસ, બ્યુસ, મસ, મુસ, યસ, વસ, વિસ, વુસ, શાસ, ઢ્રહ, મુહ, સ્નિહ, સ્નુહ ।

• કુલ (૮૭) ધાતુઓ છે. • અવશ્ય દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

શ્વયતીજીર્યતી અરિકના ધાતુઓ

• શિવ, જૃ, ગૃચ, ગ્લુચ, ગ્લુજ્ચ, મ્રચ, મ્લુચ, રિચ, વિચ, શુચ, નિજ, યુજ, વિજ, સ્ફુડ, ષુત, ચ્યુત, મ્રુત, શ્ચુત, શ્ચ્યુત, ક્ષુડ, છિડ, છૃડ, તૃડ, બુન્ડ, મિડ, રુડ, સ્કન્ડ, બુધ, રુધ, તૃપ, ઢૃપ, સ્તમ્ભ, ઢૃશ, શિલષ, ઘુષ, ઉહ, તુહ, ડુહ, બૃહ ।

• કુલ ૩૯ ધાતુઓ છે. • વિકલ્પે દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

રુચિ-ષ્ટિ અરિકના ધાતુઓ

• રુચ, ષુડ, રુડ, લુડ, લુટ, હુત, વૃત, શિવત, શિવડ, સ્પન્ડ, મિડ, સ્વિડ, વૃધ, શૃધ, ક્લૃપ, ક્ષુભ, તુભ, નભ, શુભ, સંભ, ભ્રશ, મ્રંશ, ધ્વંસ, મ્રંસ, સંસ ।

• કુલ (૨૫) ધાતુઓ છે. • બીજા પ્રકારમાં પરસ્મૈ પદમાં આવે છે.

તૃતીય પ્રકાર

• પ્રત્યયો બીજા પ્રકાર મુજબ.

I દ્વિરુક્તિ થાય. II ધાતુને અલાગે.

III ધાતુના અંત્ય ઇ, ડ નો ક્રમશઃ ઇય, ડવ, થાય છે.

ઢા.ત. શ્રિ → અશિશ્રિયમ્ ।

IV ધાતુના અંત્ય ઓ નો લોપ થાય છે. ઢા.ત. ઢ્રુ → અડુઢ્રુવમ્ ।

૨૧. દશમાં ગણના તથા પ્રેરક ધાતુના અંગમાંથી અય નો લોપ થાય છે.

ઢા.ત. 'મૃ' → માવયતિ = માવ બને.

2. દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય. દા.ત. ભવ્ = ભવ્ જો એમાં ઇ, એ હોય તો 'ઈ' થાય. અને... ઓ ઔ હોય તો ઊ થાય. પછી દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. 'ચુર્' → ચોરય - ચોર્ - ચુર્ - ચુચુર્

3. અભ્યાસ પછીનો વાર્ણ લઘુ હોય તો અભ્યાસના અ નો ઇ થાય. (લઘુ=પોતે હ્રસ્વ સ્વર હોય અને પછી સંયુક્ત વ્યંજન ન હોય તો ગુરુ-પોતે દીર્ઘ હોય અથવા પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય તો હ્રસ્વ પણ ગુરુ બને.)

દા.ત. ભવ્ → બભવ્ વિભવ્ ।

4. અભ્યાસની આગળ કે પાછળ ગુરુ સ્વર ન હોય અથવા અભ્યાસનો સ્વર ગુરુ ન હોય તો અભ્યાસનો સ્વર દીર્ઘ થાય. દા.ત. વિભવ - વીભવ - અવીભવત્ ।

પરન્તુ 'एज्' → एजज्-ऐजजज् અહિં દીર્ઘ ન થાય

'स्पन्द' → पस्पन्द अपस्पन्दत् અહીં પછીનો સ્વર ગુરુ હોવાથી નિયમ ત્રણ અને પોતે ગુરુ હોવાથી નિયમ ચોથો લાગશે નહિં.

स्खल् = चस्खल = अचिस्खलत् ।

5. સ્વરાદિ ધાતુમાં પછીના વ્યંજનની સ્વર સહિત દ્વિરુક્તિ કરવી.

દા.ત. 'अट्' → आटिटत् ।

Hi સ્વરાદિ ધાતુમાં સ્વર પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય અને તેમાં પ્રથમ વાર્ણ

न, द, र, ब હોય તો તેની દ્વિરુક્તિ ન કરતા પાછળના વ્યંજન ની

દ્વિરુક્તિ કરવી. દા.ત. 'अर्ह' → अर्हर्ह अर्जर्ह अर्जिर्ह = आर्जिर्हत् ।

'उब्ज्' → औब्जजत् । 'उन्द' → उन्दद्-उन्दिद् = औन्दिदत् ।

6. હ્રસ્વ/દીર્ઘ 'उ' અંતે હોય તેવા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી અ કે આ અંતે હોય તેવા ઔષ્ઠ્ય, અંતસ્થ કે જ્ વ્યંજન હોય તો અભ્યાસનો 'उ' ન થતા ઇ થાય. એ સિવાયના उ કારાંત ધાતુમાં અભ્યાસનો સ્વર 'उ' થાય.

દા.ત. 'कु' → कावय-काव-कव-चकव = अचूकवत् ।

'नू' → अनूनवत् । परन्तु 'भू' → अबीभवत् ।

'पू' → अपीपवत् । 'लू' → अलीलवत् ।

અપવાદ સુ, શ્રુ, દ્રુ, પ્તુ, ચ્યુ ધાતુમાં વિકલ્પે ઇ કે ઊ થાય છે.

દા.ત. 'सु' → असिस्रवत् । असुस्रवत् ।

'श्रु' → श्राव्-श्रव्-शश्रव् = अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।

7. અનો 'ઇ' થવાના અપવાદો

I કથ્, વર્, શઠ્, રચ્, સ્પૃહ્, સૂચ્, મૂળ્, ધ્વન્, અર્થ્, પાર્, ગદ્, વળ્, શપ્
આટલા ધાતુઓમાં અનો ઇ વગેરે ફેરફાર ન થાય.

દા.ત. 'કથ્' → અચકથત્ । 'ધ્વન્' → અદધ્વનત્ । 'વર્' → અવવરત્ ।

II સ્મ્, દ્, ત્વર્, પ્રથ્, મ્રદ્, સ્તૂ સ્પૃશ્ ધાતુના દ્વિરુક્તિમાં અનો ઇ ન થાય.

તેમજ સ્વર દીર્ઘ પાણ ન થાય. દા.ત. 'સ્મ્' → અસસ્મરત્ ।

'દ્' → અદદરત્ । 'મ્રદ્' → અમમ્રદત્ ।

III ગળ્ ધાતુમાં વિકલ્પે ફેરફાર થાય. દા.ત. અજીગળત્ । અજગળત્ ।

IV વેષ્ટ્, ચેષ્ટ્ ધાતુમાં વિકલ્પે 'ઇ' લાગે.

દા.ત. 'વેષ્ટ્' → અવવેષ્ટત્ - અવિવેષ્ટત્ ।

8. ભ્રાજ્, ભાષ્, ભાસ્, દીપ્, જીવ્, મીલ્, પીડ્, કળ્, ચળ્, રળ્, બળ્, મળ્, શ્રળ્, હઠ્, હે, લુપ્, લુટ્, લુઠ્, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર

વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. દા.ત. 'ભ્રાજ્' → અભિભ્રજત્ । અભ્રાજત્ ।

9. શાસ્, એજ્, કાશ્, ક્રીડ્, ક્ષીબ્, છાદ્, ચેલ્, ઢૌક્, તાય્, દાશ્, દેવ્, નાથ્, પ્રોદ્, બાધ્, યાચ્, યોધ્, રાધ્, રાજ્, લાધ્, લેપ્, લોક્, લોચ્, વેપ્, વેલ્, શ્લાઘ્, શ્લોક્, સેક્, સેવ્, હેષ્, સેવ્, સાર્, વાસ, નિવાસ, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'શાસ્' → અશશાસત્ । એજ્ → એજિજત્ ।

10. હે, સ્વપ્ માં સંપ્રસારણ થાય. 'શિવ' માં વિકલ્પે સંપ્રસારણ થાય.

દા.ત. અશિશ્વયત્ । અશૂશવત્ । અજૂબવત્-અજુહાવત્ ।

11. ધાતુના ઉપાંત્ય હ્રસ્વ 'ઋ' નો ગુણ વિકલ્પે ન થાય. અર્થાત્ હ્રસ્વ 'ઋ' વિકલ્પે કાયમ રહે. અને દીર્ઘ ઋ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'વૃત્' → વર્તય્ = વર્ત કે વૃત્ ।

દ્વિરુક્તિ થતા વર્ત કે વૃવૃત્ થાય. વર્વર્ત અવવર્તત્ । વૃવૃત્ વવૃત્ વિવૃત્ = અવીવૃત્ત । 'કૃત્' → કીર્ત અચિકીર્તત્ । કે કૃત્ અચીકૃતત્ ।

12. આદેશ થઈને થતાં રૂપો

°પાનું અપીપ્યત્ । °સ્થાનું પ્રેરક સ્થાપય થઈને અતિષ્ઠિપત્ ।

°ઘ્રાનું અજિઘ્રપત્ । અજિઘ્રિપત્ ।

°અધિ + ઇ (ભાણું) નું અધ્યાયિપત્ । અધ્યજીગપત્ ।

- ° અધિ + ઇ (યાદ રાખવું) નું અધ્યજીગમત્ । ° ઈર્ષ્ય નું ઈર્ષિષ્યત્-ઈર્ષિયત્ ।
 ° ઋણુ નું ઋણૂનવત્ । ° ચકાસ્ નું અચીચકાસત્ - અચચકાસત્ ।
 ° દ્યુત નું અદ્યુદ્યતત્ । ° સ્ફુર્ નું અપુસ્ફુરત્ ।

ચતુર્થ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
સમ્	સ્વ	સ્મ	સિ	સ્વહિ	સ્મહિ
સીઃ	સ્તમ્	સ્ત	સ્થાઃ	સાથામ્	ધ્વમ્
સીત	સ્તામ્	સુઃ	સ્ત	સાતામ્	સત

પાંચમ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
ઇષમ્	ઇષ્વ	ઇષ્મ	ઇષિ	ઇષ્વહિ	ઇષ્મહિ
ઈઃ	ઇષ્ટમ્	ઇષ્ટ	ઇષ્ટાઃ	ઇષાથામ્	ઇધ્વમ્
ઈત્	ઇષ્ટામ્	ઇષુ	ઇષ્ટ	ઇષાતામ્	ઇષત

ચતુર્થ/ પાંચમ પ્રકારના સામાન્ય નિયમ

- (૧) અન્ય પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા વેદ ધાતુઓ વિકલ્પે અહીં આવે.
 (૨) સંયુક્ત વ્યંજન પર ઉચ્ચ/દીર્ઘ ઋ કારાંત વૃ, ધૂ ધાતુ વિકલ્પે આવે.
 (૩) તૃપ્-દૃપ્ દ્વિતીય પ્રકારમાં પણ આવે.
 (૪) દા, ધા, સ્થા આત્મનેપદમાં ચોથા પ્રકારમાં અને પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં. (૫) 'હન્' પરસ્મૈપદી, આ + હન્ આત્મનેપદી અહીં આવે.
 NOTE :- પરસ્મૈપદ પાંચમાં પ્રકારમાં હન્ નો આદેશ 'વઘ્' અને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે 'વઘ્' થાય છે.
 (૬) સ્તુ, ક્રમ્ આત્મનેપદી ચોથા પ્રકારમાં આવે.
 (૭) સ્તુ, સુ, ધૂ, અજ્ઞ, ઘાતુ ધાતુ પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં આવે.

અનુર્થ પ્રકારના નિયમ

પરસ્પૃષ્ટી

(૧) ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → અકાર્ષીત્ । 'ની' → અનૈષીત્ । 'રજ્ઞ' → અરાંક્ષીત્ ।

(૨) રજ અને ઉચ્ચ સ્વર પછી 'સ્ત', 'સ્થ' થી શરુ થતા પ્રત્યયનો 'સ્' લોપાય.

દા.ત. અહન્ + સ્તમ્ = અહતમ્ । અહન્ + સ્થાઃ = અહસ્થાઃ

(૩) 'હન્' નો અનુનાસિક લોપાય. અહત (આત્મનેપદ)

(૪) કૃષ + સીત્ = અકાર્ષીત્ - અક્રાક્ષીત્ રૂપ થાય.

આત્મનેપદી

૧. ધાતુના અંત્ય ઉચ્ચ/દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો ગુણ થાય. એ સિવાય ક્યાંય ગુણ ન થાય.

અંત્ય દીર્ઘ ઋ નો 'ઈર્' 'ઉર્' થાય છે.

દા.ત. ચિ → ચિ + સ્ત = અચેષ્ટ । સ્તૃ → સ્તૃ + સ્ત = અસ્તીષ્ટ ।

૨. દા, ધા અંગવાળા ધાતુ તથા 'સ્થા' ધાતુના અંત્ય સ્વરનો

(=આનો) 'ઈ' થાય અને ગુણ ન થાય.

દા.ત. સમ + સ્થા = સમસ્થિષિ । ધા → અધિષિ । દા → અદિત ।

૩ ગમ્ તથા ઉપ + યમ્ માં વિકલ્પે અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. સમ + ગમ્ = સમગંસ્ત/સમગત । ઉપ + યમ્ = ઉપાયત/ઉપાયસ્ત

પરન્તુ ઉદ્ + યમ્ માં અવશ્ય લોપાય. ઉદ્ + યમ્ → ઉદાયત / ઉપાયસ્ત ।

૪. ઉચ્ચ સ્વર, અનુનાસિક કે ર પછી 'સ્ત' અને 'સ્થા' પ્રત્યયનો 'સ્' લોપાય.

દા.ત. દા → અદિત ।

૫. ધાતુના અંત્ય ઉચ્ચ ઋનો તથા ઉપાંત્ય સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'મૃ' → અમૃષ્ટ । મિદ્ → અમિત્ત ।

૬. દીપ્, જન્, બુધ્, પુર, તાય, પ્યાય ને વિકલ્પે અને પદને નિત્ય તૃતીયપુરુષ એકવચનમાં 'સ્ત' ના બદલે 'ઈ' લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિનો નિયમ લાગે.

દા.ત. બુધ્ → અબોધિ । પદ્ → અપાદિ ।

પંચમ પ્રકારના નિયમ

પરસ્પૃષ્ટી ૧. ધાતુના અંત્ય સ્વરની અને 'વદ્, વ્રજ્' તથા 'ર્' 'લ્' અંતવાળા ધાતુના ઉપાંત્ય અની વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. લૂ → અલૌ + ईत् = અલાવીત્ ।

વદ્ → અવાદિત્ । ચર્ → અચારીત્ ।

૨. ઉપાંત્ય ઉસ્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે. જાગૃ-શિવ માં અંત્ય પાણ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

જાગૃ → અજાગરીત્ । કૃત્ → અકર્તીત્ । બુધ્ → અબોધીત્ ।

૩. રુ, લ્ સિવાયના વ્યંજનાન્ત વ્યંજનાદિ ધાતુના ઉપાંત્ય અ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ.

દા.ત. ગદ્ → અગદીત્ - અગાદીત્ ।

અપવાદ - I હ, મ્, ય્ અંતવાળા તથા ક્ષણ, વધ્, જન્, શ્વસ, કુદ્, હસ, ચદ્, ચત્, ચદ્, પથ્, મથ્, હ્રસ્, લગ્, આટલા ધાતુમાં વૃદ્ધિ ન થાય. વધ્ → અવધીત્ ।

૪. ઋર્ણ માં વિકલ્પે સ્વર ફેરફાર ન થાય. વિકલ્પે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. ઔર્ણવિષમ્, ઔર્ણાવિષમ્, ઔર્ણવિષમ્ ।

આત્મનેપદી

૧. અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય ઉસ્ય સ્વર નો ગુણ થાય

'લૂ' → અલવિષ્ટ । 'મુદ્' → અમોદિષ્ટ ।

૨. 'દરિદ્રા' નો આ વિકલ્પે લોપાય. અદરિદ્રીત્ । અદરિદ્રાસીત્ ।

૩. દીપ્, જન્, પૂર્, પ્યાય, તાય્ ધાતુને વિકલ્પે ઉસ્ય, ઇ લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિના નિયમ લાગે. દા.ત. દીપ્ → અદીપિ-અદીપિષ્ટ ।

૪. તન્, મન્, વન્, સન્, ક્ષણ, ક્ષિણ, ઋણ, ઘૃણ, તૃણ, (૯ માં ગણના ન, ણ કારાંત) ધાતુઓનો અનુનાસિક દ્વિતીય/તૃતીય પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે લોપાય. અને... તે 'ઈષ્ટા:', 'ઈષ્ટ' પ્રત્યયના સ્થાને ક્રમશઃ 'થાસ્' - 'ત' પ્રત્યય લાગે છે. દા.ત. તન્ → અતનિષ્ટાઃ । અતથાઃ /અતનિષિષ્ટ / અતત ।

૫. ઋર્ણ માં વિકલ્પે ગુણ થાય. ઔર્ણવિષિ કે ઔર્ણવિષિ ।

પ્રત્યય

૫૪ પ્રકાર

આ પ્રકાર માત્રપરસ્મેપદી છે.

કેટલાક ધાતુના રૂપો

સિષમ્	સિષ્વ	સિષ્મ
સીઃ	સિષ્ટમ્	સિષ્ટ
સીત્	સિષ્ટામ્	સિષુઃ

- યમ્ → અયસિષમ્, અયસિષ્વ - મ... ।
- નમ્ → અનસિષમ્, અનસિષ્વ - મ... ।
- વિ + રમ્ → વ્યંરસિષમ્ સિષ્વ..મ.... ।
- મિ /મી → અમાસિષમ્ સિષ્વ .. મ.... ।

- લી → અલાસિષમ્ સિષ્વ મ્ર.... ।
- શો → અશાસિષમ્ -સિષ્વ ..મ.... ।

સપ્તમપ્રકાર

પરસ્મેપદ

સમ્	સાવ	સામ
સઃ	સતમ્	સત
સત્	સતામ્	સન્

આત્મનેપદ

સિ	સાવહિ	સામહિ
સથાઃ	સાથામ્	સધ્વમ્
સત	સાતામ્	સન્ત

1. દિહ - દુહ - લિહ - ગુહ આત્મનેપદમાં હોય ત્યારે

(A) પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચન (B) દ્વિતીય પુરુષ એકવચન / બહુવચન અને

(C) તૃતીય પુરુષ એક વચનના પ્રત્યયોમાંથી 'સ' નો વિકલ્પ લોપ થાય.

દા.ત. 'દિહ' → અધિક્ષાવહિ અથવા અદિહ્વહિ । અધિક્ષથાઃ । અદિગ્ધાઃ ।
અદિક્ષધ્વમ્ / અધિગ્ધ્વમ્ । અધિક્ષત / અદિગ્ધ ।

અઘતન કર્મણિ

૧. તમામ ધાતુના રૂપો માત્ર ચોથા પાંચમાં અને સાતમાં પ્રકારમાં થાય.

સાતમાં પ્રકારના ધાતુ માટે સાતમો પ્રકાર . બાકીના અનિટ્ ધાતુ માટે ચોથો પ્રકાર અને સેટ્ ધાતુ માટે પાંચમો પ્રકાર . આ બધામાં આત્મનેપદ રૂપ એ જ અઘતન કર્મણિ રૂપ .

૨. તૃતીય પુરુષ એક વચનમાં માત્ર 'ઈ' પ્રત્યયો લાગે ત્યારે [A] ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય અને અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય 'અ' ની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'તુદ્' → અતોદિ । પઠ્ → અપાઠિ ।

અપવાદ કમ્, ચમ્, આ + ચમ્, રમ્, નમ્, ગમ્ વમ્ આટલા ધાતુને છોડીને 'અમ્' અંતવાળા તથા વધ્, જન્ ધાતુમાં ગુણ વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત. 'કમ્' નું → અકામિ । જન્ → અજનિ । ક્ષમ્ → અક્ષમિ ।

[B] આ કારણે અંતવાળા ધાતુમાં 'ય' ઉમેરાય દા.ત. પા → અપાયિ ।

[C] દસમાં ગણમાં ગુણ વૃદ્ધિ થાય પણ ગણની નિશાની ન લાગે

દા.ત. ચુર્ → અચોરિ । પીડ્ → અપીઠિ ।

૩. કેટલાક ધાતુના રૂપો.

ગુપ્ → અગોપિ / અગોપાયિ । મૃજ્ → અમાર્જિ । 'ઈ' → અગાયિ ।

'અધિ + ઈ' → અધ્યાયિ / અધ્યગાયિ । હન્ → અઘાનિ ।

સંખ્યા વાચક શબ્દ

1 એક થી નવદશન્ સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દો વિશેષણ બને. અને વચન/વિભક્તિ વિશેષ્ય પ્રમાણે લાગે.

એક થી ચતુર્ શબ્દમાં લિંગ પણ વિશેષ્ય પ્રમાણે થાય.

દા.ત. • ચત્વારો ઘટાઃ, તિસ્રઃ સ્ત્રિયઃ । • ચત્વારિ કુલાનિ ।

2 પચ્ચન્ થી નવદશન્ સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દોના રૂપ ત્રણેય લિંગમાં એક સરખા થાય છે.

3 એકોનવિંશતિ વગેરે સંખ્યા વાચક શબ્દો યા તો વિશેષણ બને યા તો સ્વયં વિશેષ્ય બને, અને જે વસ્તુની એ સંખ્યા હોય, તે વસ્તુને વખી વિભક્તિ બહુવચન લાગે. દા.ત. વિંશતિઃ ઘટાઃ । અથવા ઘટાનાં વિંશતિઃ ।

4 વિંશતિ થી પછીના બધાય સંખ્યા વાચક શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં છે. અને એક વચનમાં રૂપ થાય. પરન્તુ... જ્યારે વિશના બે-ત્રણ વગેરે જોડકા હોય ત્યારે દ્વિવચન કે બહુ વચન પણ લાગે.

દા.ત. • બ્રાહ્મણાનાં દ્વે વિંશતી । • બ્રાહ્મણાનાં તિસ્રઃ વિંશતયઃ ।

5 (A) વિંશતિ, ષષ્ટિ, સપ્તતિ, અશીતિ, નવતિ, કોટિના રૂપ મતિ પ્રમાણે થાય.

દા.ત. વિંશતિઃ, વિંશતિમ્, વિંશત્યા ઈત્યાદિ.... કોટિઃ કોટિમ્ .. વગેરે.

(B) ત્રિંશત્, ચત્વારિંશત્, પચ્ચાશત્ ના રૂપો સરિત્ સ્ત્રીલિંગ પ્રમાણે થાય છે.

દા.ત. • ત્રિંશત્, ત્રિંશતૌ, ત્રિંશતઃ ।

(C) શત, સહસ્ર, લક્ષ વગેરે શબ્દોના રૂપો વન (નપુંસક) પ્રમાણે થાય

દા.ત. • શતમ્ । • સહસ્રમ્ । • લક્ષમ્ ।

6 એક, દ્વિ, વગેરે સંખ્યા વિંશતિ વગેરે શબ્દની પહેલા લખવાથી ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરે સંખ્યા બને છે. દા.ત. • એકવિંશતિઃ = ૨૧ • એકત્રિંશત્ = ૩૧

પરન્તુ દ્વિ નો દ્વા, ત્રિ નો ત્રયસ્ અને અષ્ટન્ નો અષ્ટા આદેશ થાય છે.

આ આદેશ ૧ વિંશતિ અને ત્રિંશત્ શબ્દ પર અવશ્ય થાય..

દા.ત. • દ્વાવિંશતિઃ । • ત્રયોવિંશતિઃ । • અષ્ટાવિંશતિઃ ।

૭ ચત્વારિંશત્ થી નવતિ સુધી વિકલ્પે થાય.

દા.ત. • દ્વાચત્વારિંશત્ - દ્વિચત્વારિંશત્ । • ત્રયચત્વારિંશત્ - ત્રિચત્વારિંશત્ ।

૮ તથા.. અશીતિ અને શત વગેરે પર ન થાય.

દા.ત. • દ્વયશીતિઃ । • ત્રયશીતિઃ । • દ્વિશતમ્ । • ત્રિશતમ્ ।

संख्या वाचक शब्दो

१ एक	६ षष्	११ एकादशन्	१६ षोडशन् ।
२ द्वि	७ सप्तन्	१२ द्वादशन् ।	१७ सप्तदशन् ।
३ त्रि	८ अष्टन्	१३ त्रयोदशन्	१८ अष्टादशन् ।
४ चतुर्	९ नवन्	१४ चतुर्दशन् ।	१९ नवदशन् एकोनविंशति ।
५ पञ्चन्	१० दशन्	१५ पञ्चदशन् ।	२० विंशति ।

एक, द्वि, त्रि वगैरेणा श्पो

पुं०	स्त्री०	पुं०	स्त्री०	पुं०
एकः ।	एका ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रयः ।
एकम् ।	एकाम् ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रीन् ।
एकेन ।	एकया ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभिः ।
एकस्मै ।	एकस्यै ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः ।
एकस्मात् ।	एकस्याः ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः ।
एकस्य ।	एकस्याः ।	द्वयोः ।	द्वयोः	त्रयाणाम् ।
एकस्मिन् ।	एकस्याम् ।	द्वयोः ।	द्वयोः	त्रिषु ।
एक ।	एके ।	द्वौ ।	द्वे	त्रयः ।

स्त्री०	पुं०	स्त्री०	नपुंसकभां श्पो		
तिस्रः ।	चत्वारः ।	चतस्रः ।	एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
तिस्रः ।	चतुरः ।	चतस्रः ।	एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
तिसृभिः ।	चतुर्भिः ।	चतसृभिः ।	संशोधन → त्रीणि ।		
तिसृभ्यः ।	चतुर्भ्यः ।	चतसृभ्यः ।	चतुर् →	चत्वारि	एक वगैरेणा
तिसृभ्यः ।	चतुर्भ्यः ।	चतसृभ्यः ।		चत्वारि	आकीना श्पो
तिसृणाम् ।	चतुर्णाम् ।	चतसृणां ।	पुंलिङ्ग		
तिसृषु ।	चतुर्षु ।	चतसृषु ।	प्रमाणे कश्चा		
तिस्रः ।	चत्वारः ।	चतस्रः ।			

પઞ્ચન્	ષષ્	અષ્ટન્ (અષ્ટા)	દશન્
↓	↓	↓ ↓	↓
પઞ્ચ ।	ષટ્ ।	અષ્ટ - અષ્ટૌ ।	દશ ।
પઞ્ચ ।	ષટ્ ।	અષ્ટ - અષ્ટૌ ।	દશ ।
પઞ્ચભિઃ ।	ષટ્ભિઃ ।	અષ્ટભિઃ-અષ્ટાભિઃ ।	દશભિઃ ।
પઞ્ચભ્યઃ ।	ષટ્ભ્યઃ ।	અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ ।	દશભ્યઃ ।
પઞ્ચભ્યઃ ।	ષટ્ભ્યઃ ।	અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ ।	દશભ્યઃ ।
પઞ્ચાનામ્ ।	ષણ્ણામ્ ।	અષ્ટાનામ્ ।	દશાનામ્ ।
પઞ્ચસુ ।	ષટ્સુ ।	અષ્ટસુ - અષ્ટાસુ ।	દશસુ ।
પઞ્ચ !	ષટ્ !	અષ્ટ - અષ્ટૌ ।	દશ !

Note - a સપ્તન્, નવન્ ના ઇપ પઞ્ચન્ પ્રમાણે કરવા.

b દશન્ પ્રમાણે એકાદશન્ થી નવદશન્ સુધીના ઇપો કરવા.

સંખ્યા પૂરક

- એક, બે, વગેરે સંખ્યાવાચક કહેવાય
- પહેલો, બીજો, વગેરે સંખ્યાપૂરક કહેવાય

સંખ્યાવાચક

સંખ્યાપૂરક

Note

↓	↓
એક દ્વિ, ત્રિ ચતુર્ પઞ્ચન્-ષષ્	પ્રથમ, અગ્રિમ, આદિમ । દ્વિતીય, તૃતીય । ચતુર્થ, તુર્ય, તુરીય । પઞ્ચમ, ષષ્ઠ ।

↓ A

સપ્તન્ થી દશન્ સુધીના શબ્દમાં ન્ નો લોપ કરી મ લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને.

દા.ત. સપ્તન્ → સપ્તમઃ ।

B એકાદશન્ થી નવદશન્ માં ન્ લોપ કરવાથી સંખ્યાપૂરક બને.

દા.ત. એકાદશન્ એકાદશઃ ।

C 1. વિંશતિ થી ઊપરની સંખ્યામાં 'તમ' પ્રત્યય લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને. દા.ત. વિંશતિતમઃ । ત્રિંશત્તમઃ । એકત્રિંશત્તમઃ ।

2. વિંશતિ વગેરે શબ્દો સામાસિક પદમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે અંત્ય તિ કે ત્ નો લોપ કરી અ લગાડવાથી સંખ્યા પૂરક બને.તથા.. વિંશતિ વગેરેનો અસમાસમાં પણ વિકલ્પે આ રીતે થાય.

દા.ત. એકવિંશતિ ૧૧૧ એકવિંશઃ એકવિંશતિતમઃ ।

દ્વિચત્વારિશત્ ૧૧૧ દ્વિચત્વારિશઃ - દ્વિચત્વારિશત્તમઃ ।

વિંશઃ, ત્રિંશઃ, ચત્વારિશઃ પચ્ચાશઃ ।

3. ષષ્ટિ થી માંડી તમામ સંખ્યાપૂરકમાં નિત્ય તમ પ્રત્યય લાગે.

૧૧૧ ષષ્ટિતમઃ । શતતમઃ ।

4. સંખ્યા પૂરક વિશેષણ બને છે. તેથી..પુંલિંગ માં દેવ પ્રમાણે રૂપો થાય.

નપુંસક માં વન પ્રમાણે રૂપો થાય.

Note:-૧ પ્રથમા વિભક્તિ બહુ વચન પુંલિંગમાં પ્રથમઃ / પ્રથમે રૂપ થાય.

૨. દ્વિતીય/તૃતીય ના ત્રણે લિંગમાં વિકલ્પે સર્વ (સર્વનામ) પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

(આ વિકલ્પ માત્ર ૪ થી ૭ વિભક્તિના એક વચનમાં છે.)

દ્વિતીય ના પું૦ રૂપો માત્ર એકવચનમાં થાય છે.

પુંલિંગ રૂપો

સ્ત્રીલિંગ રૂપ

દ્વિતીયાય } દ્વિતીયસ્ય }	■	દ્વિતીયાયૈ, }	દ્વિતીયાયાઃ }
દ્વિતીયસ્મૈ }	■	દ્વિતીયસ્યૈ, }	દ્વિતીયસ્યાઃ }
દ્વિતીયાત્ }	■	દ્વિતીયાયાઃ }	દ્વિતીયાયામ્ }
દ્વિતીયસ્માત્ }	■	દ્વિતીયસ્યાઃ }	દ્વિતીયસ્યામ્ }

5 સ્ત્રીલિંગ રૂપ

૧. પ્રથમ થી તૃતીય સુધીના તથા તુર્ય,તુરીય (ચતુર્થ ના પચાર્થયવાચી શબ્દો) સંખ્યાપૂરક શબ્દને આ લગાડીને મालા પ્રમાણે રૂપ કરવા

દા.ત. પ્રથમા, પ્રથમે, પ્રથમાઃ । દ્વિતીયા, દ્વિતીયે, દ્વિતીયાઃ ।

૨. ચતુર્થી,થી માંડી ઉપરના સંખ્યા પૂરક શબ્દમાં દીર્ઘ ઈ લગાડી નદી પ્રમાણે રૂપો કરવા. દા.ત. ચતુર્થી, પચ્ચમી ।

વાર અર્થ

૧. વાર અર્થ A. એકવાર . બેવાર બહુવાર.

B. સંસ્કૃત ભાષામાં આ અર્થ જણાવવા માટે સંખ્યાવાચક શબ્દ પર કૃત્વસ્ પ્રત્યય લગાડાય છે. શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવો. આ ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય બને છે. દા.ત. પાંચવાર = પञ्चकृत्व: ।

C. એક થી ચતુર્ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષણ બને.

દા.ત. • એક ૧ સકૃત્ । • દ્વિ ૨ દ્વિ: ।
• ત્રિ ૩ ત્રિ: । • ચતુર્ ૪ ચતુ:

૨. • યદ્ ૧ યાવત્ = જેટલું.

• તદ્ ૨ તાવત્ = તેટલું.

• એતદ્ ૩ એતાવત્ = આટલું.

• કિં ૪ કિયત્ = કેટલું.

આ યાવત્ વગેરે વિશેષણ પાણ બને છે. માટે ત્રણે લિંગમાં એના રૂપો થાય છે. ભગવત્ જેવા રૂપો જાણવા

પુંલિંગમાં ૧ યાવાન્ યાવન્તૌ યાવન્ત: ।

સ્ત્રીલિંગમાં ૧ યાવતી યાવત્યૌ યાવત્ય: ।

નપુંસકમાં ૧ યાવત્ યાવતી યાવન્તિ । ઈત્યાદિ રૂપો કરવા.

યાવત્ વગેરેને કૃત્વસ્ લગાડવાથી જેટલી વાર, તેટલીવાર વગેરે અર્થમાં ક્રિયા વિશેષણ બને છે.

• યદ્ ૧ યાવત્કૃત્વ: = જેટલીવાર..

• તદ્ ૨ તાવત્કૃત્વ: = તેટલીવાર

• એતદ્ ૩ એતાવત્કૃત્વ: = આટલીવાર

• કિં ૪ કિયત્કૃત્વ: = કેટલીવાર

અનિયમિત નામના રૂપ

* પ્રત્યયો વ્યંજનાન્તનામ પ્રમાણે

ગોપા પુંલિંગ ગોવાળ

૧ ગોપા ગોપૌ ગોપા: ।

૨ ગોપામ્ ગોપૌ ગોપ: ।

૩ ગોપા ગોપામ્યામ્ ગોપાભિ: ।

૪ ગોપે ગોપામ્યામ્ ગોપામ્ય: ।

૫ ગોપ: ગોપામ્યામ્ ગોપામ્ય: ।

૬ ગોપ: ગોપો: ગોપામ્ ।

૭ ગોપિ ગોપો: ગોપાસુ । સં૦ ગોપા: ।

ગોપા શબ્દની જેમ વિશ્વપા, ધૂમ્રપા, શઙ્ખધ્મા, સોમપા, બલદા,

વગેરે આ ક્રાંત પુંલિંગના રૂપો કરવા.

૨. માત્ર અસમાસિત પતિ શબ્દના રૂપ

પતિ - સ્વામી. પુંલિંગ.

૧ પતિ:	પતી	પતયઃ ।
૨ પતિમ્	પતી	પતીન્ ।
૩ પત્યા	પતિમ્યામ્	પતિભિઃ ।
૪ પત્યે	પતિમ્યામ્	પતિભ્યઃ ।
૫ પત્યુઃ	પતિમ્યામ્	પતિભ્યઃ ।
૬ પત્યુઃ	પત્યોઃ	પતીનામ્ ।
૭ પત્યૌ	પત્યોઃ	પતિષુ ।
સં૦ પતે !		

૩. શ્રી → લક્ષ્મી. સ્ત્રી૦

૧. શ્રી:	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ ।
૨. શ્રિયમ્	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ ।
૩. શ્રિયા	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભિઃ ।
૪. શ્રિયે-શ્રિયે	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભ્યઃ ।
૫. શ્રિયઃ-શ્રિયાઃ	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભ્યઃ ।
૬. શ્રિયઃ શ્રિયાઃ	શ્રિયોઃ	શ્રિયામ્-શ્રીનામ્
૭. શ્રિયિ-શ્રિયામ્	શ્રિયોઃ	શ્રીષુ ।
સં૦ શ્રિ !		

આ પ્રમાણે ધી, ધ્રુ વગેરે ધાતુ સાધિત સ્ત્રીલિંગ

નામના તથા સુધી, (સ્ત્રીલિંગ) ના રૂપ કરવા.

૪. સખિ ના પહેલાં છ રૂપ । સખા, સખાયૌ, સખાયઃ ।

સખાયમ્, સખાયૌ, સખીન્ ।

બાકીના રૂપ પતિ શબ્દ પ્રમાણે.

૫. સ્ત્રી ના રૂપ

૧ સ્ત્રી	સ્ત્રિયૌ	સ્ત્રિયઃ ।
૨ સ્ત્રિયમ્-સ્ત્રીમ્	સ્ત્રિયૌ	સ્ત્રિયઃ / સ્ત્રીઃ ।
૩ સ્ત્રિયા	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીભિઃ ।
૪ સ્ત્રિયે	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીભ્યઃ ।
૫ સ્ત્રિયાઃ	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીભ્યઃ ।
૬ સ્ત્રિયાઃ	સ્ત્રિયોઃ	સ્ત્રીનામ્ ।
૭ સ્ત્રિયામ્	સ્ત્રિયોઃ	સ્ત્રીષુ ।
સ્ત્રિ !		

૬. અવી, તરી, તન્ત્રી,
લક્ષ્મી, તથા પ્રધી વગેરે
દીર્ઘ ઈ કારાંત શબ્દોને
પ્રથમા એકવચનમાં સ્
નિત્ય લાગે. અર્થાત્ વિસર્ગ
કાયમ રહે. બાકીના રૂપો
નદી પ્રમાણે થાય.
અવીઃ। અવ્યૌ, અવ્યઃ ।
ઈત્યાદિ...

૭ સુધી પું૦ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો

૧ સુધી:	સુધિયૌ	સુધિયઃ ।
૨ સુધીમ્	સુધિયૌ	સુધિયઃ ।
૩ સુધિયા	સુધીમ્યામ્	સુધીભિઃ ।

૪ સુધિયે	સુધીમ્યામ્	સુધીમ્યઃ ।
૫ સુધિયઃ	સુધીમ્યામ્	સુધીમ્યઃ ।
૬ સુધિયઃ	સુધિયોઃ	સુધિયામ્ ।
૭ સુધિયિ	સુધિયોઃ	સુધીષુ ।
સુધિ - સુધી !		

નપુંઠ લિંગમાં સુધિ (હ્રસ્વ) થઈ વારિ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિ, સુધિની, સુધીનિ ।

તૃતીય વિઠ એઠ વઠ થી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે પુંલિંગ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિના કે સુધિયા ।

૮. I પ્રથમાન્ત સિવાયની વિલક્ષિથી જેનો વિગ્રહ થઈ શકે તેવા સમાસ થયેલા, તથા II પૂર્વપદમાં નામ કે ઉપસર્ગ હોય III ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત નામહોય અને IV તે શબ્દ અસંયુક્ત પર ર, ર્ કે ણ, ણ કારાન્ત હોય તો... સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર તે ર, ર્ કે ણ, ણ નો ક્રમશઃ ય, વ્ થાય. દા.ત. પ્રધી, પ્રધ્યૌ પ્રધ્યઃ । સ્ત્રીલિંગમાં નદીવત્ થાય. પ્રઠ વિઠ એઠ વઠ માં વિસર્ગ થાય દા.ત. પ્રધીઃ । જો ઉપરોક્ત મુજબ સામાસિક પદ ન હોય અથવા સંયુક્ત પર ર, ર્ કે ણ, ણ કારાન્ત શબ્દ હોય તો...ર, ર્નો ર્ય, ણ, ણ નો ઉત્તર થાય. તથા... વર્ષામ્, પુનર્મ્ ને છોડીને મૂ અંતવાળા શબ્દોમાં પાણુત્વ થાય છે.

દા.ત. અસામાસિક પદમાં → નીઃ નિયૌ, નિયઃ ।

સંયુક્ત પર → સુત્રીઃ, સુત્રિયૌ, સુત્રિયઃ ।

વર્ષામ્ - દેડકો પુંલિંગ

૧. વર્ષામ્: વર્ષામ્વૌ વર્ષામ્વઃ
૨. વર્ષામ્વમ્ વર્ષામ્વૌ વર્ષામ્વઃ
૩. વર્ષામ્વા વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભિઃ
૪. વર્ષામ્વે વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભ્યઃ
૫. વર્ષામ્વઃ વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભ્યઃ
૬. વર્ષામ્વઃ વર્ષામ્વોઃ વર્ષામ્ભ્યામ્
૭. વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્વોઃ વર્ષામ્ભુષુ
૮. વર્ષામ્ !

૯. સ્વયંમ્ - પુઠ

- સ્વયંમ્: સ્વયંમ્વૌ સ્વયંમ્વઃ ।
- સ્વયંમ્વમ્ સ્વયંમ્વૌ સ્વયંમ્વઃ ।
- સ્વયંમ્વા સ્વયંમ્ભ્યામ્ સ્વયંમ્ભિઃ ।
- સ્વયંમ્વે સ્વયંમ્ભ્યામ્ સ્વયંમ્ભ્યઃ ।
- સ્વયંમ્વઃ સ્વયંમ્ભ્યામ્ સ્વયંમ્ભ્યઃ ।
- સ્વયંમ્વઃ સ્વયંમ્વોઃ સ્વયંમ્ભ્યામ્
- સ્વયંમ્ભિઃ સ્વયંમ્વોઃ સ્વયંમ્ભુષુ ।
- સ્વયંમ્ !

૧૦. પપી - સૂર્ય પુંલિંગ.

- પપીઃ પપ્યૌ પપ્યઃ
- પપીમ્ પપ્યૌ પપીન્
- પપ્યા પપીભ્યામ્ પપીભિઃ

- પપ્યે પપીભ્યામ્ પપીભ્યઃ
- પપ્યઃ પપીભ્યામ્ પપીભ્યઃ
- પપ્યઃ પપ્યોઃ પપ્યામ્
- પપ્યિ પપ્યોઃ પપીષુ
- પપી!

આ રીતે ચવી વગેરે દીર્ઘ ર્ કારાન્તના રૂપ કરવા

૧૧. ક્રોષ્ટુ- શિયાળ પું

૧. ક્રોષ્ટા	ક્રોષ્ટારૌ	ક્રોષ્ટારઃ
૨. ક્રોષ્ટારમ્	ક્રોષ્ટારૌ	ક્રોષ્ટૂન્
૩. ક્રોષ્ટ્રા-ક્રોષ્ટુના	ક્રોષ્ટુભ્યામ્	ક્રોષ્ટુભિઃ
૪. ક્રોષ્ટ્રે-ક્રોષ્ટ્રવે	ક્રોષ્ટુભ્યામ્	ક્રોષ્ટુભ્યઃ
૫. ક્રોષ્ટુઃ- ક્રોષ્ટોઃ	ક્રોષ્ટુભ્યામ્	ક્રોષ્ટુભ્યઃ
૬. ક્રોષ્ટુઃ- ક્રોષ્ટોઃ	ક્રોષ્ટ્રોઃ ક્રોષ્ટ્રવોઃ	ક્રોષ્ટ્રૂનામ્
૭. ક્રોષ્ટ્રિ-ક્રોષ્ટ્રૌ	ક્રોષ્ટ્રોઃ ક્રોષ્ટ્રવોઃ	ક્રોષ્ટ્રુષુ
ક્રોષ્ટ્ર - ક્રોષ્ટ્રો !		

તા.ક. સંબોધન
દ્વિવચન અને
બહુ વચન સર્વત્ર
પ્રથમ વિભક્તિ
દ્વિવચન અને
બહુવચન
તુલ્ય હોય છે.

૧૨ ગ્રામણી પું નેતા.

ગ્રામણીઃ	ગ્રામણ્યૌ	ગ્રામણ્યઃ ।
ગ્રામણ્યમ્	ગ્રામણ્યૌ	ગ્રામણ્યઃ ।
ગ્રામણ્યા	ગ્રામણીભ્યાં	ગ્રામણીભિઃ ।
ગ્રામણ્યે	ગ્રામણીભ્યાં	ગ્રામણીભ્યઃ ।
ગ્રામણ્યઃ	ગ્રામણીભ્યાં	ગ્રામણીભ્યઃ ।
ગ્રામણ્યઃ	ગ્રામણ્યોઃ	ગ્રામણ્યામ્ ।
ગ્રામણ્યામ્	ગ્રામણ્યોઃ	ગ્રામણીષુ ।
ગ્રામણીઃ !		

૧૩. ઓ કારાંત નામ

૧૩. ગો—ગાય ,બળદ (પું સ્ત્રી)

ગૌઃ	ગાવૌ	ગાવઃ ।
ગામ્	ગાવૌ	ગાઃ ।
ગવા	ગોભ્યામ્	ગોભિઃ ।
ગવે	ગોભ્યામ્	ગોભ્યઃ ।
ગૌઃ	ગોભ્યામ્	ગોભ્યઃ ।
ગૌઃ	ગવોઃ	ગવામ્ ।
ગવિ	ગવોઃ	ગોષુ ।
ગૌઃ !		

આ પ્રમાણે સેનાની વગેરે ની
અંતવાળાના રૂપ કરવા.

આ પ્રમાણે દ્વો વગેરે તમામ
ઓ કારાંત નામના રૂપ કરવા.

૧૪. ઓ કારાંત નામ

ગ્લૌ - ચંદ્રમા પું

ગ્લૌઃ	ગ્લાવૌ	ગ્લાવઃ ।
ગ્લાવમ્	ગ્લાવૌ	ગ્લાવઃ ।
ગ્લાવા	ગ્લૌભ્યામ્	ગ્લૌભિઃ ।

ગ્લાવે	ગ્લૌભ્યામ્	ગ્લૌભ્યઃ ।
ગ્લાવઃ	ગ્લૌભ્યામ્	ગ્લૌભ્યઃ ।
ગ્લાવઃ	ગ્લાવોઃ	ગ્લાવામ્ ।
ગ્લાવિ	ગ્લાવોઃ	ગ્લૌષુ ।
ગ્લૌઃ !		

આ રીતે નૌ વગેરે ઓ કારાંત શબ્દના રૂપ કરવા.

૧૫. એ કારાંત નામ

૨૬ - સંપત્તિ. સ્ત્રી૦

રા: રાયૌ રાય: ।

રાયમ્ રાયૌ રાય: ।

રાયા રાખ્યામ્ રાભિ: ।

રાયે રાખ્યામ્ રાખ્ય: ।

રાય: રાખ્યામ્ રાખ્ય: ।

રાય: રાયો: રાયામ્ ।

રાયિ રાયો: રાસુ ।

રા: !

આ પ્રમાણે એ કારાંત

શબ્દના રૂપો કરવા.

૧૬. અસ્થિ - હાડકું. નપું.

અસ્થિ અસ્થિની અસ્થીનિ

અસ્થિ અસ્થિની અસ્થીનિ

અસ્થના અસ્થિખ્યામ્ અસ્થિભિ:

અસ્થને અસ્થિખ્યામ્ અસ્થિખ્ય:

અસ્થન: અસ્થિખ્યામ્ અસ્થિખ્ય:

અસ્થન: અસ્થનો: અસ્થનામ્

અસ્થિ અસ્થનો: અસ્થિષુ

અસ્થિ/અસ્થે !

આ પ્રમાણે દધિ સવિથ

વગેરેના રૂપ કરવા.

૧૭ તૃતીયા એક વચન થી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર

• અસ્થિ । અસ્થન્

• સવિથ । સવિથન્

• દધિ । દધન્

• અક્ષિ । અક્ષન્

આદેશ થાય છે. અને રાજન્ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૧૮. અનડુહ - બળદ. પુંલિંગ

અનડ્વાન્ અનડ્વાહૌ અનડ્વાહ:

અનડ્વાહમ્ અનડ્વાહૌ અનડુહ:

અનડુહા અનડુદ્ધ્યામ્ અનડુદ્ધિ:

અનડુહે અનડુદ્ધ્યામ્ અનડુદ્ધ્ય:

અનડુહ: અનડુદ્ધ્યામ્ અનડુદ્ધ્ય:

અનડુહ: અનડુહો: અનડુહામ્

અનડુહિ અનડુહો: અનડુત્સુ

અનડ્વાન્ !

૧૯. દિવ્ દિવસ/સ્વર્ગ. સ્ત્રી૦

દ્યૌ: દિવૌ દિવ:

દિવમ્ દિવૌ દિવ:

દિવા દ્યુષ્મામ્ દ્યુભિ:

દિવે દ્યુષ્મામ્ દ્યુખ્ય:

દિવ: દ્યુષ્મામ્ દ્યુખ્ય:

દિવ: દિવો: દિવામ્

દિવિ દિવો: દ્યુષુ

દ્યૌ: !

Note દિવ્ નો સ્તથા બીજા વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર દ્યુ- આદેશ થાય.

દા.ત. દ્યૌ:, દ્યુષ્મામ્, દ્યુભિ: ।

૨૦. અર્યમન્ - સૂર્ય. પું.

અર્યમા અર્યમનૌ અર્યમનઃ
અર્યમનમ્ અર્યમનૌ અર્યમ્નઃ

બાકીના રૂપો રાજન્ જેવા થાય છે

પૂષન્, વૃત્રહન્ વગેરેહ અંતવાળા શબ્દોમાં પણ આ પ્રમાણે સમજવું.

૧ વૃત્રહન્ માં અ ન લોપાય ત્યારે ન નોળ્ થાય. ઠા.ત. વૃત્રહન્ + ઇ = વૃત્રહણિ ।

૨ અ લોપાય ત્યારે હ નો ઘ્નઃ થાય. ઠા.ત. વૃત્રહન્ + અસ્ = વૃત્રઘ્નઃ ।

૨૧. શ્વન્, યુવન્, અને મઘવન્ નો દ્વિઃ વિઃ બહુવચ્ન થી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર

ક્રમશઃ શુન્, યૂન્, અને મઘોન્ આદેશ થાય.

ઠા.ત. તૃતીયા થી સપ્તમી સુધીના એક વચનના રૂપ.

શુના, શુને શુનઃ શુનઃ શુનિ

યૂના, યૂને યૂનઃ યૂનઃ યૂનિ

મઘોના, મઘોને મઘોનઃ મઘોનઃ મઘોનિ

શ્વન્ - ક્ષત્રો. પું.

શ્વા શ્વાનૌ શ્વાનઃ

શ્વાનમ્ શ્વાનૌ શુનઃ

શુના શ્વમ્યામ્ શ્વભિઃ

શુને શ્વમ્યામ્ શ્વમ્યઃ

શુનઃ શ્વમ્યામ્ શ્વમ્યઃ

શુનઃ શુનોઃ શુનામ્

શુનિ શુનોઃ શ્વસુ

શ્વન્ !

૨૨ પન્થાન્ - માર્ગ. પું.

પન્થાઃ પન્થાનૌ પન્થાનઃ

પન્થાનમ્ પન્થાનૌ પથઃ

પથા પથિમ્યામ્ પથિભિઃ

પથે પથિમ્યામ્ પથિમ્યઃ

પથઃ પથિમ્યામ્ પથિમ્યાઃ

પથઃ પથોઃ પથામ્

પથિ પથોઃ પથિષુ

પન્થા !

મથિન્, ઋમુક્ષિન્ ના રૂપો પણ પન્થાન્ પ્રમાણે કરવા પરન્તુ ઋમુક્ષિન્ માં પ્રથમ

પાંચ પ્રત્યયમાં ન્ ઉમેરાય નહીં. ઠા.ત. ઋમુક્ષા ઋમુક્ષાણૌ ઋમુક્ષાણઃ

ઋમુક્ષાણમ્ ઋમુક્ષાણૌ

૨૩. પ્રાચ્ ના પહેલા પાંચ રૂપ આ પ્રમાણે.. પ્રાઙ્ પ્રાજ્ચૌ પ્રાજ્ચઃ

પ્રાજ્ચમ્ પ્રાજ્ચૌ ।

આ પ્રમાણે પ્રત્યચ્, ઉદચ્, અવાચ્, સમ્યચ્, તિર્યચ્, વગેરેના રૂપો સમજવા.

બાકીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર પ્રત્યચ્ → પ્રતીચ્ ઉદચ્ → ઉદીચ્
સમ્યચ્ → સમીચ્ તિર્યચ્ → તિરશ્ચ આદેશ થાય.

દા.ત. દ્વિતીયા વિભક્તિ બહુવચન પ્રત્યચ્ + અસ્ = પ્રતીચ્ : ।

આ જ પ્રમાણે ઉદીચ્ઃ ઈત્યાદિ...

સ્ત્રીલિંગમાં રૂપો.

- પ્રાચ્ → પ્રાચી
 - સમ્યચ્ → સમીચી.
 - અવાચ્ → અવાચી
 - પ્રત્યચ્ → પ્રતીચી
 - તિર્યચ્ → તિરશ્ચી
 - ઉદચ્ → ઉદીચી
- નદી જેવા રૂપો કરવા.

Note : પ્રાચ્ શબ્દ પૂજાર્થક હોય તો બીજા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર પાણ્ જ લાગે
દા.ત. પ્રાચ્ + અસ્ = પ્રાજ્ચ્ + અસ્ = પ્રાજ્ચ્ : ।

નપુંઠ માં રૂપ

પ્રાક્ / પ્રાગ્ પ્રાચી પ્રાજ્ચિ }
પ્રાક્ / પ્રાગ્ પ્રાચી પ્રાજ્ચિ }

બાકીના રૂપ પુંઠ પ્રમાણે. આ જ પ્રમાણે તિર્યચ્ વગેરેમાં રૂપ કરવા.

૨૪. પુન્સ - પુરુષ. પુંઠ

પુમાન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ
પુમાંસમ્	પુમાંસૌ	પુંસઃ
પુંસા	પુમ્ભ્યામ્	પુમ્ભિઃ
પુંસે	પુમ્ભ્યામ્	પુમ્ભ્યઃ
પુંસઃ	પુમ્ભ્યામ્	પુમ્ભ્યઃ
પુંસઃ	પુંસોઃ	પુંસામ્
પુંસિ	પુંસોઃ	પુંસુ
પુમન્ !		

૨૫. ગિર્ વાણી, ભાષા સ્ત્રીઠ

ગીઃ	ગિરૌ	ગિરઃ	આ પ્રમાણે ધ્રુવ પુર વગેરે ર્ અંતવાળા તથા.. આશિષ્ ગીઃ !
ગિરમ્	ગિરૌ	ગિરઃ	
ગિરા	ગિર્ભ્યામ્	ગિર્ભિઃ	
ગિરે	ગિર્ભ્યામ્	ગિર્ભ્યઃ	
ગિરઃ	ગિર્ભ્યામ્	ગિર્ભ્યઃ	
ગિરઃ	ગિરોઃ	ગિરામ્	
ગિરિ	ગિરોઃ	ગિર્ણુ	

શબ્દો ના રૂપ કરવા.

૨૬. આપ્ પાણી સ્ત્રીઠ આ રૂપો માત્ર બહુવચનમાં થાય છે.

આપઃ અપઃ અદ્ભિઃ અદ્ભચઃ અદ્ભ્યઃ અપામ્ અપ્સુ આપઃ !

૨૭. અહન્ દિવસ (નપુંઠ)

અહઃ	અહી/અહની	અહાનિ
અહઃ	અહી/અહની	અહાનિ
અહા	અહોભ્યામ્	અહોભિઃ
અહે	અહોભ્યામ્	અહોભ્યઃ

અહઃ	અહોભ્યામ્	અહોભ્યઃ
અહઃ	અહોઃ	અહામ્
અહિ	અહનિ અહોઃ	અહસ્સુ
અહઃ !		

૨૭. દીર્ઘાહન્ (ઉનાળો) પુંલિંગ પહેલા છ રૂપ

દીર્ઘાહા; દીર્ઘાહજૌ દીર્ઘાહજ્ઞ દીર્ઘાહજ્ઞમ્ દીર્ઘાહજૌ દીર્ઘાહજ્ઞઃ ।

શેષ રૂપો અહન્.જેવા કરવા ઠા.ત. દીર્ઘાહજ્ઞા ઈત્યાદિ

૨૮. પૂર્વ, અપર, અવર, દક્ષિણ, પર, ઉત્તર, અઘર, સ્વ સર્વનામ તરીકે આવે છે.

ઠા.ત. પૂર્વસ્મે, અપરસ્મિન્ ।

પરંતુ... ઉપરોક્ત શબ્દો જ્યારે કાલ, દિશા, સ્થાન કે પુરુષનો સંબંધ બતાવતા હોય,

તથા...અન્તર્નો અર્થ અંદરનું (અગોચર) હોય ત્યારે વિકલ્પે સર્વનામ તરીકે આવે છે.

ઠા.ત. પૂર્વે- પૂર્વસ્મિન્ । અપરે - અપરસ્મિન્ ।

પૂર્વ ના રૂપો

પૂર્વઃ	પૂર્વો	પૂર્વાઃ-પૂર્વે
પૂર્વમ્	પૂર્વો	પૂર્વાન્
પૂર્વેજ	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેઃ
પૂર્વાય - પૂર્વસ્મે	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેભ્યઃ
પૂર્વાત્ - પૂર્વસ્માત્	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેભ્યઃ
પૂર્વસ્ય	પૂર્વયોઃ	પૂર્વેષામ્ પૂર્વાનામ્
પૂર્વે - પૂર્વસ્મિન્	પૂર્વયોઃ	પૂર્વેષુ

આ રીતે
અપર વગેરેના
રૂપ કરવા.

૩૦. અન્ય, અન્યતર, કતર-કતમ, યતર-યતમ, તતર-તતમ, એકતર-એકતમ, વગેરે તર-તમ અંતવાળા શબ્દો સંખ્યાવાચી સર્વનામ બને.

અને.... ત્યારે નપુંસક પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનમાં અંતે ત્, દ આવે. ઠા.ત. અન્યત્ - દ્ । અન્યતરત્ - દ્ ।

૩૧. ચરમ, અલ્પ, કતિપય અને અર્ધ શબ્દના પ્ર૦ વિ૦ બ૦ વ૦ માં વિકલ્પે સર્વનામ પ્રમાણે રૂપ થાય છે. ઠા.ત. ચરમાઃ- ચરમે । અલ્પાઃ- અલ્પે ।

૩૨. નેમ શબ્દ સર્વનામ છે. પરંતુ પ્ર૦ વિ૦ બહુવચનમાં વિકલ્પે રામ જેવા રૂપ થાય. ઠા.ત. નેમે - નેમાઃ ।

૩૩. વાહ અંતવાળા નામોમાં દ્વિ૦ વિ૦ બહુવ૦ થી સ્વરાદિ પ્ર૦ પૂર્વે વાહ નો પૂર્વના અ સાથે મળી 'ઔહ' ઓદેશ થાય.

ઠા.ત. વિશ્વૌહે, વિશ્વૌહઃ..... ઇત્યાદિ ।

વિશ્વવાહ ના રૂપ

વિશ્વવાદ્-ઇ	વિશ્વવાહૌ	વિશ્વવાહઃ
વિશ્વવાહમ્	વિશ્વવાહૌ	વિશ્વવૌહઃ
વિશ્વવૌહા	વિશ્વવાદ્ધ્યામ્	વિશ્વવાદ્ધિઃ
વિશ્વવૌહે	વિશ્વવાદ્ધ્યામ્	વિશ્વવાદ્ધ્યઃ
વિશ્વવૌહઃ	વિશ્વવાદ્ધ્યામ્	વિશ્વવાદ્ધ્યઃ
વિશ્વવૌહઃ	વિશ્વવૌહોઃ	વિશ્વવૌહામ્
વિશ્વવૌહિ	વિશ્વવૌહોઃ	વિશ્વવાદ્ધુ
વિશ્વવાદ્-ઇ	!	

આ પ્રમાણે વાહ
અંતવાળાના
રૂપો કરવા.

૩૪. ઉશનસ્ - શુક્રાર્ય પું
આ શબ્દના રૂપ ચન્દ્રમસ્ પ્રમાણે
થાય. પરન્તુ પ્ર૦ વિ૦ એ૦ વ૦ માં
વિસર્ગ ન લાગે.
દ્વ.ત. ઉશના ।

૩૫. તુરાસાહ + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય

= તુરાષાદ્-ઇ + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય

૩૬. જરા, નિર્જર + સ્વરાદિ પ્રત્યય

= જરસ્, નિર્જરસ્ + સ્વરાદિ પ્રત્યય

દ્વ.ત. તુરાષાદ્ધિઃ,...મ્યઃ
ઈત્યાદિ.

← વિકલ્પે

દ્વ.ત. જરા → જરસા/જરયા ।

શેષ પ્રત્યય પર જરા ના શાલા પ્રમાણે રૂપ થાય

નિર્જર ના રામ પ્રમાણે રૂપ થાય

૩૭. અર્વન્ - ઘોડો પું

અર્વા	અર્વન્તૌ	અર્વન્તઃ
અર્વન્તમ્	અર્વન્તૌ	અર્વન્તઃ
અર્વન્તા	અર્વદ્ધ્યામ્	અર્વદ્ધિઃ
અર્વન્તે	અર્વદ્ધ્યામ્	અર્વદ્ધ્યઃ
અર્વન્તઃ	અર્વદ્ધ્યામ્	અર્વદ્ધ્યઃ
અર્વન્તઃ	અર્વન્તોઃ	અર્વન્તામ્
અર્વન્તિ	અર્વન્તોઃ	અર્વન્તસુ
અર્વન્	!	

૩૮. નીચેના શબ્દોમાં
પ્રથમ પાંચ પ્રત્યય
છોડીને શેષ સ્વરાદિ
પ્રત્યય પર વિકલ્પે
આદેશ થાય છે.

• સાનુ (પુ.નપું.) → સ્નુ । રૂપ પું. માં ગુરુ જેવા થાય.

નપું. માં. મધુ જેવા થાય.

❖ દન્ત (પું) દત્ ઇપ મરુત્ જેવા થાય.

❖ પૃતના (સ્ત્રી) પૃત્ ઇપ સરિત્ જેવા થાય.

❖ પાદ (પું) પદ્ ઇપ વિદ્ જેવા થાય.

❖ અસૃજ્ (નપું) અસન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

❖ આસ્ય (નપું) આસન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

❖ ઉદક (નપું) ઉદન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

❖ દોસ્ (પું-નપું) દોષન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

પુઠ ઇપ રાજન્ જેવા થાય.

❖ શકૃત્ (નપું) શકન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

❖ નિશા (સ્ત્રી) નિશ્ ઇપ વિશ્ જેવા થાય.

❖ માસ (પું) માસ્ ઇપ ચન્દ્રમસ્ જેવા થાય.

❖ માંસ (નપું) માન્સ ઇપ પયસ્ જેવા થાય.

❖ નાસિકા (સ્ત્રી) નસ્ ઇપ મનસ્ જેવા થાય.

❖ હૃદય (નપું) હૃદ્ ઇપ વિદ્ જેવા થાય.

૩૯. માસ્, માન્સ, શબ્દનો સ્વંજન પ્રત્યય પર લોપાય પરન્તુ સુ પ્રત્યય પર લોપ ન થાય. માસ્ → મામ્યામ્ ।

સુ → મા:સુ-માસ્સુ । માન્સ → માન્મ્યામ્ । માન્સુ

સ્વામિત્વ દર્શક પ્રત્યય

(૧) સ્વામિત્વ દર્શક (વાળા) અર્થમાં શબ્દને મત્ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત ધી (બુદ્ધિ) → ધીમત્ = બુદ્ધિવાળો

પરન્તુ શબ્દનો અંત્ય કે ઉપાંત્ય વાર્ણ મ્ કાર... હોય અથવા શબ્દને અંતે કે ઉપાંત્યે અ કે આ હોય તોમત્ ના સ્થાને પ્રાયઃ વત્ લાગે છે.

દા.ત લક્ષ્મી → લક્ષ્મીવત્ । (લક્ષ્મીવાળો)

ભાસ્ + વત્ = ભાસ્વત્ (= કિરણોવાળો) ધન + વત્ = ધનવત્ ।

(૨) ભૂમિ શબ્દમાં મત્ લાગે. દા.ત. ભૂમિમત્ (= ભૂમિવાળો)

સ્વામિત્વ અર્થમાં અ કારાંત શબ્દને ઇન્ પ્રત્યય પણ લાગે.

અને... ત્યારે અંત્ય અ લોપાય.

દા.ત. ધન + ઇન્ = ધનિન્ ।

શશ + ઇન્ = શશિન્ । દણ્ડ + ઇન્ = દણ્ડિન્ ।

માયા, મેઘા તથા અસ્ અંતવાળા શબ્દોને આ અર્થમાં વિન્ પ્રત્યય લાગે છે.

- તપસ્ + વિન્ = તપસ્વિન્ - તપસ્વી ।
- મનસ્ + વિન્ = મનસ્વિન્ - મનસ્વી ।
- યશસ્ + વિન્ = યશસ્વિન્ - યશસ્વી ।
- માયા + વિન્ = માયાવિન્ - માયાવી ।

ના જેવું = સદશ અર્થ.

આ અર્થમાં તદ્ વગેરે સર્વનામને ત્રણ પ્રત્યયો લાગે.

	1 દૃશ	2 દૃશ્	3 દૃક્ષ
• તેવું →	તાદૃશ,	તાદૃશ,	તાદૃક્ષ
• તારા જેવું →	ત્વાદૃશ	ત્વાદૃશ,	ત્વાદૃક્ષ
• કેવું →	કીદૃશ,	કીદૃશ,	કીદૃક્ષ
• મારા જેવું →	માદૃશ,	માદૃશ,	માદૃક્ષ
• આવું →	ઈદૃશ,	ઈદૃશ,	ઈદૃક્ષ

ચ્વિ પ્રત્યય

• અભૂતતદ્ભાવ

1 જે પહેલા તેવું હતું નહિ તે તેવું અથવા તેના જેવું થયું એવો અર્થ જણાવવા માટે શબ્દને ચ્વિ પ્રત્યય લાગે છે.

2 આમાં શબ્દને ઈ લાગે. પછી જો શબ્દ કર્મ રૂપ હોય તો કૃ અને કર્તા રૂપ હોય તો भૂ અને ક્યારેક અસ્ધાતુના રૂપો લાગે.

દા.ત. (ન ગઢ્ગા) અગઢ્ગા ગઢ્ગા ઈવ ભવતિ = ગઢ્ગીભવતિ ।

(ન સ્વં) અસ્વં સ્વં કરોતિ-સ્વીકરોતિ ।

ઈ લાગતા થતા ફેરફાર

૧. અવ્યય સિવાયના અકારાંત તથા આકારાંત શબ્દના અ - આનો લોપ થાય. (તેના સ્થાને દીર્ઘ ઈ લાગે) દા.ત. ધનીભવતિ । ગંગીભવતિ ।

૨. અંત્ય સ્વર ઈ કે ઉ હોય તો દીર્ઘ થાય. ઈ ન લાગે.

દા.ત. શુચિ → શુચીભવતિ । પદુ → પદૂભવતિ ।

૩. અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઋ હોય તો રી થાય ઈ ન લાગે. દા.ત. માતૃ → માત્રીકરોતિ ।

૪. ન કારાંત તંથા મનસ્, અરુષ્ ચક્ષુષ્, ચેતસ્, રહસ્, રજસ્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય. દા.ત. રાજન્ → રાજીભવતિ । ચેતસ્ → ચેતીભવતિ ।

અધિક્તા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શક વિશેષણ

અધિક્તા - બે વસ્તુમાંથી એકમાં બીજા કરતા અધિક પાણું - વધુપાણું બતાવવું હોય તે અર્થમાં તર પ્રત્યય લાગે છે. દા.ત. દ્વાખ્યાં અધિકતરઃ ।

શ્રેષ્ઠતા - તેવા પ્રકારની બધીય વસ્તુમાં તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવવી હોય (સર્વાધિકપાણું બતાવવું હોય) તો... તમ પ્રત્યય પણ લાગે છે.

દા.ત. સર્વેષુ અધિકતમઃ ।

તર અર્થમાં ઈયસ્ અને...તમ અર્થમાં ઇષ્ટ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. મહત્ → મહીયસ્ મહિષ્ટ । લઘુ → લઘીયસ્ લઘિષ્ટ ।

આને તર - તમભાવકહેવાય છે.

નિયમ

૧. ઈયસ્-ઇષ્ટ પ્રત્યય લાગતા પહેલાં શબ્દના અંત્યસ્વરનો અથવા અંત્ય વ્યંજન સહિત ઉપાંત્ય સ્વરનો લોપ થાય છે દા.ત. લઘુ + ઈયસ્ = લઘ્ + ઈયસ્ = લઘીયસ્ । લઘુ + ઇષ્ટ = લઘ્ + ઇષ્ટ = લઘિષ્ટ ।

મહત્ + ઈયસ્ = મહ + ઈયસ્ = મહીયસ્ ।

મહત્ + ઇષ્ટ = મહ + ઇષ્ટ == મહિષ્ટ ।

૨. ઈયસ્ - ઇષ્ટ પ્રત્યય ગુણવાચી વિશેષણને લાગે છે. ધાતુ સાધિત વિશેષણને લાગતા નથી. તર-તમ પ્રત્યય બધાયને લાગે છે.

દા.ત. પૃથુ → પ્રથીયસ્, પ્રથિષ્ટ । પાચકતર પાચકતમ ।

૩. પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ, પરિવૃઢ શબ્દના ઋ નો ર થાય છે.

દા.ત. પૃથુ → પ્રથીયસ્ - પ્રથિષ્ટ । મૃદુ → મ્રદીયસ્ - મ્રદિષ્ટ ।

૪ સ્થૂલ, દૂર, હ્રસ્વ, ક્ષિપ્ર, ક્ષુદ્ર માં A. અંત્ય સ્વર સહિત વ્યંજન લોપાય તથા યુવન્ શબ્દમાં વન્ નો લોપ થાય અને....B. લોપ થાય પછી અંત્ય સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. સ્થૂલ → સ્થૂલ સ્થો = સ્થવીયસ્-સ્થવિષ્ટ ।

દૂર → દૂર - દો = દવીયસ્ - દવિષ્ટ ।

હસ્વ → હસ્ = હસીયસ્ - હસિષ્ઠ ।

યુવન્ → યુ-યો = યવીયસ્ -યવિષ્ઠ ।

૫. મૂળ શબ્દોને પ્રત્યય લાગી વિશેષણ બન્યા હોય તો ઈયસ્ - ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગતા પહેલા તે પ્રત્યયો લોપાય. દા.ત. બલવત્ અહીં વત્ લોપાય તેથી.. બલ + ઈયસ્ = બલીયસ્ । બલ + ઇષ્ઠ = બલિષ્ઠ ।

કેટલાક શબ્દના અનિયમિત રીતે ઈયસ્ - ઇષ્ઠ લાગીને બનેલા વિશેષણ

૧. પ્રશસ્ય → શ્રેયસ્ શ્રેષ્ઠ । ૨. અતિક → નેદીયસ્ - નેદિષ્ઠ ।

૩. વૃદ્ધ → વર્ષીયસ્ વર્ષિષ્ઠ । જ્યાયસ્ જ્યેષ્ઠ ।

૪. યુવન્ → યવીયસ્ યવિષ્ઠ । કનીયસ્ કનિષ્ઠ ।

૫. અલ્પ → કનીયસ્ કનિષ્ઠ । અલ્પીયસ્ - અલ્પિષ્ઠ ।

૬. બાઢ → સાધીયસ્ - સાધિષ્ઠ ।

૭. પ્રિય → પ્રેયસ્-પ્રેષ્ઠ ।

૮. સ્થિર → સ્થેયસ્ - સ્થેષ્ઠ ।

૯. સ્ફિર → સ્ફેયસ્-સ્ફેષ્ઠ ।

૧૦ ગુરુ → ગરીયસ્ ગરિષ્ઠ ।

૧૧ ઉરુ → વરીયસ્ વરિષ્ઠ ।

૧૨ બહુલ → બંહીયસ્ બંહિષ્ઠ ।

૧૩. બહુ → ભૂયસ્ ભૂયિષ્ઠ ।

૧૪ દીર્ઘ → દ્રાઘીયસ્ દ્રાઘિષ્ઠ ।

પુંલિંગ / નપુંસક લિંગ રૂપ

● ઈયસ્ અંતવાળાના રૂપ શ્રેયસ્ શબ્દ જેવા થાય.

● ઇષ્ઠ અંતવાળાના પું. રૂપ દેવ અને નપું. રૂપ વન પ્રમાણે છે.

સ્ત્રી લિંગ રૂપ

● ઈયસ્ ને દીર્ઘે લાગી નદી જેવા રૂપ થાય. દા.ત. શ્રેયસી ।

● ઇષ્ઠ ને આ લાગી માલા જેવા રૂપ થાય. દા.ત. શ્રેષ્ઠા

તર-તમ પ્રત્યય

(તર) → અધિકતા દર્શક પ્રત્યય.

(તમ) → શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રત્યય.

આ બંને પ્રત્યયો વિશેષણને, ક્રિયાપદના રૂપને., તથા કેટલાક અવ્યયને લાગે.

● લઘુતર - લઘુતમ । ● પાચકતર તમ । ● ઉચ્ચૈસ્તર-ઉચ્ચૈસ્તમ ।

★ ધાતુમાં તથા કેટલાક અવ્યયોમાં અધિકતા-શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે કેટલીક વાર તર-તમ પ્રત્યયના સ્થાને તરામ્-તમામ્ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. ● પચતિતરામ્ - પચતિતમામ્ ● ઉચ્ચૈસ્તરામ્ - તમામ્

★ તર-તમ અંતવાળા નામને સ્ત્રીમાં આ પ્રત્યય લાગી માલા જેવા રૂપ કરવા.

પ્રેરક રૂપના નિયમ

*દરેક ધાતુના પ્રેરક રૂપ થઈ શકે છે.

*પ્રેરક ધાતુના=બીજા પાસે (જડ કે ચેતન) ક્રિયા કરાવવી કે તે ક્રિયામાં બીજાને પ્રેરણા કરવી આવું જણાવવા થતો પ્રયોગ પ્રેરક કહેવાય છે.

દા.ત. 'મેં ખાધું' આ વાક્યમાં બોલનાર વ્યક્તિ સ્વયં ખાનાર છે. તેથી અહીં પ્રેરકલેહ નથી. પરંતુ.. 'મને ખવડાવ્યું' અહીં તેને ખાવાની ક્રિયા કરવામાં બીજા તરફથી પ્રેરણા મળે છે. માટે પ્રેરક કહેવાય.

ગમ્ → એટલે જવું. ગમય → એટલે મોકલવું.

કરોતિ = તે કરે છે. કારયતિ = તે કરાવે છે.

૧. સામાન્ય વાક્ય નો કર્તા સામાન્યકર્તા કે પ્રયોજ્ય કર્તા કહેવાય.

અને તે જ ક્રિયામાં જે પ્રેરક બને તે પ્રયોજક કર્તા કહેવાય છે.

દા.ત. રામઃ ગચ્છતિ = રામ જાય છે. અહીં રામ કર્તા છે.

દશરથઃ રામં ગમયતિ = દશરથ રામને મોકલે છે. અહીં દશરથ પ્રેરક છે. રામ પ્રયોજ્યકર્તા છે.

૨. પ્રેરક બનાવવા માટે ધાતુ પર દસમા ગણની જેમ ગુણ-વૃદ્ધિના નિયમ તથા અવ લાગે. દશમા ગણના ધાતુનું મૂળ રૂપ જ પ્રેરક રૂપ બને છે. આ પ્રેરક રૂપો ઉભયપદી છે.

દા.ત. ગણ્ → ગણયતિ - ગણયતે ।

૩. ધાતુના અંત્ય એ એ ઓ ઔ નો આ થાય છે. દા.ત. ઘે → ઘાયયતિ ।

૪. • અમ્ → જવું • કમ્ → ચાહવું

• ચમ્ → ખાવું • યમ્ → દમન કરવું

આ સિવાયના અમ્ અંતવાળા અને..નીચેના ધાતુમાં વૃદ્ધિ ન થાય.

અક્, સ્તક્, ચક્, કષ્, કગ્, અગ્, હગ્, લગ્, રગ્, સગ્, સ્તગ્,
ક્ષજ્ઞ્, રજ્ઞ્, ઘટ્, વટ્, ભટ્, નટ્, ગઢ્, લઢ્, હેઢ્, ફળ્, કળ્,
રળ્, શળ્, શ્રળ્, ક્વથ્, ક્રથ્, પ્રથ્, વ્યથ્, શ્રથ્, કન્દ્, ક્લન્દ્, છન્દ્,
મદ્, સ્વદ્, મ્રદ્, ચન્, જન્, ધ્વન્, વન્, સ્વન્, લગ્, જ્વર્, ત્વર્,
જ્વલ્, હ્લલ્, હલ્, ચલ્, દક્ષ્, કસ્, પ્રસ્, સ્મ્, ટ્, નૃ, શ્રા, જ્ઞા (હણવું)
વગેરે. દા.ત. અક્ → અકયતિ । રજ્ઞ્ → રજ્ઞયતિ ।

અપસર્ગ અનુપસર્ગ વમ્, નમ્ વન્ જ્વલ્, હલ્, હલ્, ધાતુમાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય. ઉપસર્ગ હોય તો ન થાય. ધા.ત. નમ્ નમયતિ - નામયતિ ।

પ્ર + નમ્ → પ્રણમયતિ ।

પ I . પા (૧ ગણ પીવું) પા (૨ ગણ રક્ષણ કરવું) આ બે ધાતુ સિવાયના આકારાંત ધાતુ, તથા II વૈ (હલાવયું) વ્યે, હ્રે, શો, છો સો સિવાયના એ એ ઔકારાંત ધાતુ, III તથા ઋ, હ્રી, રી, બ્લી ધાતુમાં અયના બદલે પય લાગે. ધા.ત. • દા, દે, દો → દાપયતિ । ઘે → ધાપયતિ । ગે ગાપયતિ । ઋ (૬ ગણ જવું, ૪ ગણ વહેવું) અર્પયતિ રી → રેપયતિ ।

પરન્તુ શો → શાયયતિ । હ્રે → હ્રાયયતિ ।

૬. મિ, મી, દી, જિ, ક્રી ધાતુમાં અંત્ય સ્વરનો આ થાય. પછી પય લાગે છે. ધા.ત. મિ (ફેંકવું) મી નાશ કરવો → માપયતિ ।

જિ. → જાપયતિ । ક્રી → ક્રાપયતિ ।

૭. ક્ષે, શ્રા, શ્રે, જ્ઞા ધાતુમાં સ્વર હ્રસ્વ થાય. તેમજ અનુપસર્ગ સ્ના ગ્લે ધાતુમાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. ઉપસર્ગ હોય ત્યારે દીર્ઘ જ રહે.

ધા.ત. ક્ષે → ક્ષપયતિ । શ્રે → શ્રપયતિ । જ્ઞા → જ્ઞપયતિ

(જ્ઞા જાણવું હોય તો જ્ઞાપયતિ થાય) સ્ના → સ્નપયતિ સ્નાપયતિ

ગ્લે → ગ્લપયતિ ગ્લાપયતિ ઉપસર્ગ હોય ત્યારે-ઉપસ્નાપયતિ પ્રગ્લાપયતિ

૮. જમ્, રઘ્, રમ્, લમ્ ધાતુમાં અનુનાસિક ઉમેરાય.

ધા.ત. જમ્ → જમ્ભયતિ । રઘ્ → રન્ધયતિ ।

૯. ગુપ્ વગેરે પાંચ ધાતુના પ્રેરક રૂપ બે પ્રકારે થાય. ૧ મૂળધાતુ પર અય લગાવીને. ધા.ત. ગુપ્ + અય + તિ = ગોપયતિ । ૨ આય ઉમેરી

ઉપર અય લગાવીને ધા.ત. ગુપ્-આય + અય + તિ = ગોપાયયતિ ।

૧૦. દીધી, વેવી, દરિદ્રા ધાતુનો અંત્ય સ્વર લોપાય અને અય લાગે.

ધા.ત. દીધી દીધયતિ । વેવી વેવયતિ । દરિદ્રા દરિદ્રયતિ ।

૧૧ (નીચેના ધાતુઓના રૂપના આકેશ)

ધાતુ	: અર્થ	રૂપ	ધાતુ	: અર્થ	રૂપ
ઇ	: જવું.	ગમયતિ ।	અધિ + ઇ	: સ્મરણ કરવું	અધિગમયતિ ।
અધિ+ઇ	: ભણવું.	અધ્યાપયતિ ।	પ્રતિ + ઇ	: પ્રતીતિ કરવી	પ્રત્યાયયતિ ।

धातु	અર્થ	રૂપ	ધાતુ	અર્થ	રૂપ
ક્વ-	અવાજ કરવો.	ક્વોપયતિ	રુહ	ઉગવું	રોહયતિ-રોપયતિ
ક્ષમાય	ધુજવું	ક્ષમાપયતિ	લા	લાલન કરવું	લાલયતિ ।
ગૂહ	છુપાવવું	ગૂહયતિ	લી	લય થવો.	લીનયતિ-લાપયતિ
જાગૃ	જાગવું	જાગરયતિ	વિ+લી	વિલય થવો	વિલાપયતિ
દુષ્	પાપ કરવું	દૂષયતિ	વી	જવું	વાપયતિ-વાયયતિ ।
દુષ્	દોષિત કરવું	દૂષયતિ-	વે	કંપવું	વાયયતિ ।
		દોષયતિ	વા	વીઝવું	વાપયતિ-વાજયતિ
ધૂ	ધુજવું	ધૂનયતિ	વિ+સ્મિ	હસવું	વિસ્માયયતિ ।
પ્રી	ખુશ કરવું	પ્રીણયતિ	વિ+સ્મિ	આશ્ચર્ય	
ભી	ભય	ભાયયતિ,		પામવું	વિસ્માપયતિ ।
	પામવો	ભાપયતિ	શદ્	નાશ પામવું	શાતયતિ ।
		ભીષયતિ	શદ્	જવું	શાદયતિ ।
મૃજ્	સાફ કરવું	માર્જયતિ	સિધ્	તૈયાર કરવું	સાધયતિ ।
રજ્	શિકાર કરવો	રજ્ઞયતિ-	સિધ્	પૂર્ણ કરવું	સેધયતિ ।
		રજયતિ	સ્ફાય	સોજો આવવો	સ્ફાવયતિ ।
ચિ	ભેગું કરવું	ચાયયતિ-	સ્ફુર્	ધુજવું	સ્ફોરયતિ-
		ચાપયતિ		ચમકવું	સ્ફારયતિ
ભ્રજ્	તળવું	ભ્રજ્ઞયતિ	હન્	હાડવું	ઘાતયતિ ।
		ભર્જયતિ			

૧૨ પ્રેરક કર્મણિ

- ૧ ચાર કાળ માં અય લોપાય. ધા.ત. બુધ્ ॥ ૧ ॥ બોધ્યતે ।
- ૨ બંને ભવિષ્યકાળ/ સંકેતાર્થમાં વિકલ્પે અય લોપાય. ધા.ત. બુધ્ ॥ ૨ ॥ બોધિતા બોધયિતા । બોધિષ્યતે-બોધયિષ્યતે ।
અબોધિષ્યત-અબોધયિષ્યત ।
- ૩ પરોક્ષકાળમાં આમ્ યુક્ત પરોક્ષ કર્મણિ થાય ધા.ત. બોધયાંચક્રે ।
- ૪ અદ્યતન પાંચમા પ્રકારમાં વિકલ્પે અય લોપાય. ધા.ત. અબોધિ-અબોધાયિ

૧૩. પ્રેરક ક્રુદન્ત

ક્રુદન્ત માટે દશમા ગાણની જેમ નિયમો સમજવા.

વિશેષ - ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરવાળા સોપસર્ગ ધાતુને સંબંધક ભૂતકૃદન્તમાં ય પ્રત્યય લાગતા પહેલાં અય ના અ નો લોપ થાય.

દા.ત. પ્રણમય + ય = પ્રણમય્ય ।

પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ વિભક્તિવિધાન

૧) સામાન્ય રીતે તૃતીયા વિભક્તિ લાગે. દા.ત. વિરાગી સંસારં ત્યજતિ
= ગુરુઃ વિરાગિણા સંસારં ત્યાજયતિ ।

અપવાદ

નીચેના પ્રયોગોમાં પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. વિભ. આવે છે.

- ૧ ગત્યર્થક ધાતુઓ - મુનિઃ ગ્રામં ગચ્છતિ = શ્રાવકઃ મુનિં ગ્રામં ગમયતિ ।
- ૨ બોધાર્થક ધાતુઓ - શિષ્યઃ શાસ્ત્રં બોધતે = ગુરુઃ શિષ્યં શાસ્ત્રં બોધયતિ ।
- ૩ આહારાર્થક ધાતુઓ - બાલોઽન્નં ભુક્કતે = માતા બાલં અન્નં ભોજયતિ ।
- ૪ શબ્દકર્મક ધાતુઓ - કુલ્લકઃ વ્યાકરણં પઠતિ = ગુરુઃ કુલ્લકં વ્યાકરણં પાઠયતિ ।
- ૫ અકર્મક ધાતુઓ - સૈનિકાઃ શેરતે = સેનાપતિઃ સૈનિકાન્ શાયયતિ ।

* અપવાદમાં અપવાદ

૧. ની, વહ, ખાદ, ક્રન્દ, શબ્દાય આટલા ધાતુના યોગમાં પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ તૃતીયા વિભક્તિ આવે. દા.ત. કિંકરઃ ભારં વહતિ = કિંકરેણ ભારં વાહયતિ ।
૨. દૃશ્ ધાતુના પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. વિભ. લાગે. દા.ત. બાલઃ જિનં પશ્યતિ ।
= જનની બાલં જિનં દર્શયતિ ।

૩ હ કૃ ધાતુના પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. / ત્. વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. = ચૌરો ધનં હરતિ = નાયકઃ ચૌરં ચૌરેણ વા ધનં હારયતિ ।
શ્રાવકઃ સામાયિકં કરોતિ = ગુરુઃ શ્રાવકં શ્રાવકેણ વા સામાયિકં કારયતિ

૪. સકર્મક ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે દ્વિ. / ત્. વિભ. લાગે

દા.ત. રમેશઃ કરોતિ

= દિનેશઃ રમેશં / રમેશેન કારયતિ ।

ઈચ્છા દર્શક (સનન્ત)

ઈચ્છાદર્શક રૂપનો અર્થ ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા અથવા ક્રિયા કરવાની તૈયારી. દા.ત. ગમ્ → જિગમિષ્ (ઈચ્છાદર્શક રૂપ) તેનો અર્થ જવાની ઈચ્છા અથવા જવાની તૈયારી. • મૃ મુમૂર્ષુ = મરવાની તૈયારીવાળો અથવા મરવાની આણી પર હોનાર.

અપવાદ →

૦ કેટલાક રૂપો ઈચ્છાદર્શકના ન હોવા છતાં તેવા લાગતા હોય છે.

૧. તેવા રૂપોનો અર્થ ઈચ્છાનો નહિ પરંતુ સાદો અર્થ કરવો.

૨. તેવા રૂપોને ઈચ્છાદર્શક બનાવવા દ્વિરુક્તિ કર્યા વિના ફરીથી ઈચ્છાદર્શક સ્ પ્રત્યય લાગે. દા.ત. જુગુપ્સ (ઘૂણા કરવી) જુગુપ્સ + ઇ + ષ્ + તિ = જુગુપ્સિષતિ । જુગુપ્સા કરવા ઈચ્છે છે.

ઈચ્છાદર્શક બનાવવાના નિયમ

૧) ધાતુમાં આદ્યવ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. ગમ્ ગમ્ ।

પછી ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમો લાગે.

૨) ૧ સેદ્ ધાતુને ઇ લાગ્યા પછી સ્ લાગે

૨ અનિદ્માં ઇ ન લાગે તેથી સીધો સ્ લાગે.

૩ ગણકાર્ય કાળોમાં સ (અ સ્વર સહિતનો) લાગે. જિગમિષતિ

૩). સંધિના નિયમાનુસાર સ્ નો ષ્ થાય. તે વખતે ધાતુના સ્ નો ષ્ ન થાય. દા.ત. સૂ → સુસૂષ્ = સુસૂષ્ ।

૪). આત્મને પછી ધાતુના રૂપો આત્મને પદમાં થાય. દા.ત. મન્ → મિમંસતે ।

૫) ચાર કાળમાં ધાતુના રૂપો છકા ગણ મુજબ કરવા

ઠસ કાળમાં રૂપો

ગમ્ → ૧. જિગમિષતિ ૨. અજિગમિષત્ ૩. જિગમિષતુ ૪. જિગમિષેત્

૫. જિગમિષિતા ૬. જિગમિષિષ્યતિ ૭. જિગમિષાંચકાર ૮. જિગમિષ્યાત્ ।

૯. અજિગમિષિષ્યત્ ૧૦. અજિગમિષિષત્ ।

સેદ્ ને ઇ લાગવાના નિયમ

૧. ગ્રહ, ગૂહ, હ્રસ્વ ઋ તથા લૃ કારાંત અને ઊ-ઋ કારાંત ધાતુને ઇ ન લાગે.

દા.ત. ગ્રહ → જિઘૃક્ષતિ । મૂ → બુભૂષતિ ।

અપવાદ ઋ (૧ પરસ્મૈ. જયું) દૃ (૬ આ. આદર કરવો)

ઘૃ (૬ આ. ધારણ કરવું) પૂ (૧ આ. પવિત્ર કરવું) આટલા ધાતુને ૩ લાગે છે.

દા.ત. ઋ → અરિરિષતિ । દૃ → દિદરિષતે ।

ઘૃ → દિઘરિષતે । પૂ → પિપવિષતે ।

૨. સ્મિ, અજ્ઞ, પ્રચ્છ, અશ્ ધાતુને નિત્ય ૩ લાગે

દા.ત. અજ્ઞ → અજ્ઞિજિષતે । સ્મિ → સિસ્મયિષતે ।

૩. ક્લૃપ, વૃત્, વૃધ, શુધ, સ્યન્દ આટલા ધાતુને પરસ્મૈપદમાં ૩ ન લાગે.

દા.ત. ક્લૃપ → ચિક્લૃપ્સતિ । વૃત્ → વિવૃત્સતિ - વિવર્તિષતે ।

૪. ક્લૃપ અને સ્યન્દ ધાતુને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે ૩ લાગે છે.

દા.ત. ક્લૃપ → ચિકલ્પિષતે - ચિક્લૃપ્સતે ।

સ્યન્દ → સિસ્યન્દિષતે - સિસ્યન્ત્સતે ।

૫. દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુ, ઇવ્ અંતવાળા ધાતુ તથા દરિદ્રા, શ્રિ, ઋર્ણ, યુ,

મૃ, વૃ, સ્વૃ, ઋઘ, દમ્ભ, ભ્રસ્જ, જપ, તન્, પત્, કૃત્, ચૃત્, છૃત્, તૃદ્

અને નૃત્ ધાતુમાં વિકલ્પે ૩ લાગે દા.ત. દિવ્ → દુદ્યૂષતિ-દિદેવિષતિ ।

દરિદ્રા → દિદરિદ્રાસતિ - દિદરિદ્રિષતિ । શ્રિ → શિશ્રીષતિ - શિશ્રયિષતિ ।

અપવાદ જૃ, પૃ વગેરે દીર્ઘ ઋ કારાંતમાં વિકલ્પે દીર્ઘ ૩ લાગે છે.

દા.ત. જૃ → જિજરીષતિ । ૩ લાગી

જિજરિષતિ । ૩ લાગી

જિજીર્ષતિ । ૩ લાગી નહી

૨ કૃ (વિરયુ) ગૃ (ગળયું) આ બે ધાતુમાં ૩ લાગે.

દા.ત. કૃ → ચિકરિષતિ । ગૃ → જિગરિષતિ ।

ગૃ (હગણ) → • જિગરિષતિ । • જિગરીષતિ । • જિગીર્ષતિ ।

આમ ત્રણ રૂપ થાય છે.

૬ ક્રમ્, ગમ્, સ્વ્, ધાતુને પરસ્મૈપદમાં ૩ લાગે પરન્તુ આત્મનેપદમાં ન લાગે.

દા.ત. ગમ્ → જિગમિષતિ - સંજિગંસતે ।

ક્રમ્ → ચિક્રમિષતિ - ચિક્રંસતે । સ્વ્ → સિસ્વરિષતિ - સુસૂર્ષતિ ।

ગુણ કરવા અંગેના નિયમ

સામાન્યથી ગુણના નિયમ લાગે. • ઇ + સ્ પ્રત્યય વિકારક છે. ધા.ત. વૃત્ → વિવર્તિષતિ વિવૃત્સતિ ।દિવ્ → દિદેવિષતિ । દુદ્યૂષતિ । એકલો પ્રત્યય અવિકારક છે.

ધા.ત. ની → નિની + સ્ + અ + તિ = નિનીષતિ ।

૧.ય, વ્ સિવાયના વ્યંજનાંત વ્યંજનાદિ ધાતુમાં ઉપાંત્યે રહેલ ઉચ્ચ ઇ- ડ નો ઇ + ષ્ લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય છે.

ધા.ત. યુત્ → દિદ્યુતિષતે - દિદ્યોતિષતે ।

ક્લિદ્ → ચિક્લિદિષતિ, ચિક્લેદિષતિ, ચિક્લિત્સતિ ।

૨.રુદ્ વિદ્, મુષ્ ધાતુમાં ગુણ ન થાય. ધા.ત. વિદ્ → વિવિદિષતિ ।

મુષ્ → મુમુષિષતિ ।

સામાન્ય નિયમ

૧ ગ્રહ, પ્રચ્છ, સ્વપ્, ધાતુમાં સંપ્રસારણ થાય છે.

ધા.ત. ગ્રહ → જિઘૃક્ષતિ । પ્રચ્છ → પિપૃચ્છિષતિ । સ્વપ્ → સુષુપ્સતિ ।

૨. ઇ નો ગમ્ થાય. અભ્યાસના સ્વર પછીના જ્ નો ગ્ હ નો ષ્ થાય (હન્ - ઘન્) ચિ નો ચિ કેકિ થાય છે.

૩. ધાતુના અંત્ય ઉચ્ચ ઇ - ડ લંબાય છે અધિ + ઇ ના આદેશ અધિ + ગમ્ નો તેમજ હન્ નો સ્વર લંબાય છે. ધા.ત. દુ → દુદુષતિ ।

અધિ + ઇ અધિજિગાંસતે । - જિઘાંસતિ । અંત્ય ઉચ્ચ /દીર્ઘ ઋ - ઋ નો ઈર્ થાય છે. ધા.ત. કૃ → ચિકીર્ષતિ મૃ → મુમૂર્ષતિ તૃ → તિતીર્ષતિ ।

૪. મિ, મી, મા, દા, ઘા (તેવા અંગવાળા યાજ્ઞ)શક્, પત્, પદ્, ધાતુમાં

A. ધાતુના સ્વરનો ઇ થાય. B. દ્વિરુક્તિ ન થાય C. સ્વરાંત ધાતુને સ્ ને બદલે ત્ષ લાગે ધા.ત. દા → દિત્સતિ । રમ્ → રિપ્સતિ ।

૪. A. અનિયમિત રૂપ પ્રતિ + ઇ → પ્રતીષિષતિ ।

તન્ → તિતાંસતિ, તિતંસતિ, તિતનિષતિ ।

દમ્ → ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ, દિદમ્ભિષતિ ।

જાપ્ → જીપ્સતી, જીજપયિષતિ । આપ્ → ઈપ્સતિ ।

પૂ → પિપવિષતે । ઋ → અરિરિષતિ । યુ → યિયવિષતિ ।

૫. પ્રેરક અને દસમાં ગણમાં અંગ ઉપરથી ઈચ્છાદર્શક રૂપ થાય.

દા.ત. ચુર્ → ચુચોરયિષતિ । બુધ્ → બુબોધયિષતિ ।

નોટ :- અદ્યતન ત્રીજા પ્રકારનો નિયમ છકો લાગે.

દા.ત. भू → भावय - बिभावयिषति ।

૬. જ્ઞા, શ્રુ, સ્મૃ, દૃશ, ધાતુના રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

દા.ત. જ્ઞા → जिज्ञासते ।

૭. ઈચ્છાદર્શક અંગને ડ (હ્રસ્વ) લગાડવાથી ઈચ્છાદર્શક નામ બને છે.

દા.ત. चिकीर्षुः कटम् ।

૮. ઈચ્છાદર્શક અંગને આ લગાડવાથી ભાવવાચક નામ બને છે.

દા.ત. चिकीर्षा = કરવાની ઈચ્છા.

यङ् प्रत्यय

નવગણના કોઈપણ વ્યંજનાદિ એકસ્વરી ધાતુના પુનરાવર્તનના અર્થમાં કે આધિક્યના અર્થમાં આ પ્રકાર ના રૂપો થાય.

अद् (જવું) અશ્ (ખાવું) ઋ (જવું) ऊर्णु (ઠાકવું)

અને.. સૂચિ સૂત્રિ મૂત્રિ ધાતુઓમાં પણ....આ પ્રકારના રૂપો થાય છે.

દા.ત. अद् = अटाटचते ।

બધાય રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

आत्मनेपदी यङन्त

૧. ધાતુમાં કર્મણિ પ્રયોગની જેમ બધા ફેરફાર થાય પછી પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. दा → दीय । नी → नीय । स्मृ → स्मर्य पृ → पूर्य ।

૨. ઘ્રા - ઘ્મા ધાતુના આ નો ઈ થાય. અને હ્રસ્વ ઋ નો રી થાય

દા.ત. घ्रा → घ्रीय घ्मा → घ्मीय कृ → क्रीय.

૩. કર્મણિ મુજબ સંપ્રસારણ થાય છે અને શાસ્ નુ શિષ્, પ્યાય્ નું પી થાય છે. તથા ઉપાંત્ય ઇ, ડ ઋ, લૃ વાળા રૂ, ્ર, કારાંત ધાતુઓનો સ્વર દીર્ઘ થાય.

૪. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય. સ્વરાદિમાં પછીના વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. દ્વિરુક્તિના ર્, ્ર નો મુણ થાય અને. અ નો આ થાય.

पुनः पुनः भवति अथवा अतिशयेन भवति = बोभूयते ।

પુનઃ પુનઃ પચતિ = પાપચ્યતે । ઋ → અરાયતે । કૃ → ચેક્રીયતે ।
વ્યચ્ → વિચ્ય, વિવિચ્ય-વેવિચ્યતે ।

પ. અમ્, અન્ અંતવાળા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિના અ પછીન્ લાગે છે. અને અ નો આ થતો નથી.

દા.ત. યમ્ → યમ્ય, યયમ્ય, યંયમ્યતે । જન્ → જંજન્યતે-જઙ્ગન્યતે ।

૬. ચર્, ફલ્, જપ્, જમ્, દહ, દંશ, ભઙ્, પશ્, ધાતુમાં પાણ નિયમ (પ) લાગે. ચર્ → ચંચૂર્યતે - ચઙ્ચૂર્યતે । જપ્ → જંજપ્યતે / જઙ્ગપ્યતે

૭. વઙ્, ઘંસ, ધ્વંસ, ઘ્રંસ, કસ, પત્, પદ્, સ્કન્દ ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી નો લાગે છે. અને અ નો આ ન થાય.

દા.ત. વઙ્ → વનીવચ્યતે પત્ → પનીપત્યતે

૮. ઉપાંત્યે ઋ , લૃ (મૂળધાતુ કે સંપ્રસારણથી) વાળા ધાતુઓમાં દ્વિરુક્તિ પછી રી લાગે છે. અ નો આ થતો નથી

દા.ત. ગ્રહ → જરીગૃહ્યતે । વૃત્ → વવૃત્ય, વરીવૃત્યતે ।

૯. આ પ્રત્યય પર રૂપો ચોથો ગણ આત્મનેપદ પ્રમાણે થાય છે.

દા.ત. બુધ્ → બોબુધ્યતે, અબોબુધ્યત, બોબુધ્યતામ્, બોબુધ્યેત, બોબુધ્યાંચક્રે,
અબોબુધિષ્ટ, બોબુધિતા, બોબુધિષ્યતે, અબોબુધિષ્યત, બોબુધિષીષ્ટ ।

યડ્-લુબન્ત (પરસ્મૈ)

ઘણી વારય પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય છે.

દ્વિરુક્તિ, ઈ, ઊ નો ગુણ અને અ નો આ થાય છે. દા.ત. દા → દાદા ।

ભૂ → બોભૂ નિયમ (પ) (૭) અહીં લાગે.

વિશેષ નિયમ- ૧ ઉપાંત્યે હ્રસ્વ ઋ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ અ પછી ર, રિ, કે

રી લાગે. દા.ત. વૃત્ → વર્વત્, વરિવૃત્ વરીવૃત્ ।

૨ ઉપાંત્યે હ્રસ્વ લૃ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ અ પછી લ્ લિ કે લી લાગે છે.

દા.ત. ક્લૃપ્ → ચલ્ક્લૃપ્, ચલિક્લૃપ્, ચલીક્લૃપ્ ।

૩ આના રૂપ ત્રીજો ગણ પરસ્મૈપદ પ્રમાણે .

ભૂ → બોભોતિ-બોભવીતિ । અબોભોત્ । અબોભવીત । બોભોતુ-બોભવીતુ ।

બોભૂયાત્ । બોભવિતા । બોભવિષ્યતિ । અબોભવિષ્યત્ । બોભૂયાત્ ।

બોભાવ / બોભવાઙ્ચકાર । અબોભાવીત્ / અબોભવીત્ અબોભોત્ / અબોભૂત્ ।

(સમાસ પ્રકરણ)

સમાસ લક્ષણ → બે કે તેથી વધારે પદોને જોડી એકપદ બનાવવું તે સમાસ સમાસ ના ઉપયોગી મુદ્દાઓ (સમાસ સુબોધિકામાંથી લીધેલા)

* સમાસમાં વપરાયેલ છેલ્લા નામ સિવાયનું નામ જો સ્વરાંત હોય તો મૂળ શબ્દ કાયમ રહે છે. જેમકે હરિગોવિન્દૌ । અને જો વ્યંજનાંત હોય તો પ્યામ્ પ્રત્યય પૂર્વે જે અંગ હોય એ અંગ લેવાય છે. દા.ત. વિદ્વજ્જનઃ ।

અથવા - કર્મધારય અને બહુવ્રીહિ સમાસનું પ્રથમ પદ જો મહત્ હોય તો તેનું મહા થાય છે. દા.ત. મહાપુરુષઃ । અને જો પ્રથમ પદ સર્વનામ હોય તો મૂળ શબ્દ આવે છે. દા.ત. તસ્ય પુસ્તકં = તત્પુસ્તકમ્ । અસ્માકં ગૃહં = અસ્મદ્ગૃહમ્ । પરન્તુ...અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ પૂર્વપદ તરીકે એક વચનમાં હોય તો ક્રમશઃ મત્ અને ત્વત્ થાય. જેમકે મમ પિતા = મત્પિતા । તવ માતા = ત્વન્માતા ।

* સમાસના અર્થ પ્રમાણે દરેક પદોને વિભક્તિ લગાડી છૂટાં પાડવા અથવા અર્થ અનુસાર જરૂર પ્રમાણે શબ્દો ઉમેરીને પણ છૂટા પાડવા તે સમાસનો વિગ્રહ કહેવાય છે. દા.ત. રાજપુરુષઃ = રાજઃ પુરુષઃ ।

દ્વન્દ્વાદિ સમાસ લક્ષણ ઋરિકા ચકારબહુલો દ્વન્દ્વઃ, સ ચાસૌ કર્મધારયઃ ।
યસ્ય યેષાં બહુવ્રીહિઃ શેષસ્તત્પુરુષઃ સ્મૃતઃ ॥

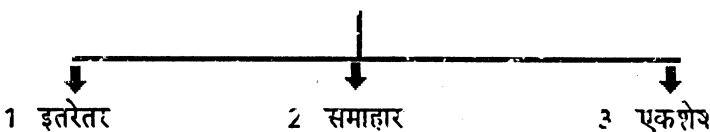
સમાસ પ્રકાર

(૧) દ્વન્દ્વ (૨) તત્પુરુષ (૩) બહુવ્રીહિ (૪) અવ્યયીભાવ (૫) સુસુપ

(૧) **દ્વન્દ્વ સમાસ લક્ષણ**

જ્યારે બે અથવા તેથી વધારે પદો ચ (= અને) થી યુક્ત હોય ત્યારે ચ નો લોપ કરી તે પદોને જોડવા તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

દ્વન્દ્વ

1. इतरेतर-જે સમાસના તમામ પદ મુખ્ય હોય તે.

૧) આ સમાસમાં બે વસ્તુનો સમુચ્ચય હોય તો દ્વિવચન અને તેથી વધારે વસ્તુ ઓનો હોય તો બહુવચન થાય. અને સમસ્ત સમાસનું લિંગ અંતિમ શબ્દ

= આહારનિદ્રાભયમ્ ।

૨) સમાસમાં દ્વન્દ્વ નીચેના સ્થાનોમાં થાય.

૧. શરીરના અંગ → હસ્તૌ ચ પાદૌ ચ (એતેષાં સમાહારઃ) = હસ્તપાદમ્ ।

૨. જન્મજાત નૈસર્ગિક વૈરી પ્રાણી → સર્પનકુલમ્ ।

૩. વાજ્રના સાધન → વેણુશ્ચ મૃદઙ્ગ ચ = વેણુમૃદઙ્ગમ્

૪. ગુણ સિવાયના જડપદાર્થ → શાકશ્ચ અપૂપશ્ચ = શાકાપૂપમ્

ગુણહોય તો → શબ્દશ્ચ સ્પર્શશ્ચ = શબ્દસ્પર્શૌ ।

૫. જીવજંતુ વાયક શબ્દ → યુકા ચ લિક્ષા ચ = યુકાલિક્ષમ્ ।

૬. ભિન્ન લિંગવાળાનદી કે દેશવાચી નામ → ગઙ્ગા ચ શોણશ્ચ = ગંગાશોણમ્ ।

કોસલાશ્ચ કુરુક્ષેત્રં ચ = કોસલકુરુક્ષેત્રમ્ ।

નોટ :-A સમાનલિંગ હોય તો ન થાય.

દા.ત. ગઙ્ગા ચ યમુના = ગઙ્ગાયમુને ઇમે ।

B ગ્રામ કે નગર વાયક શબ્દ હોય તો ન થાય

દા.ત. સુરતશ્ચ ભરુચશ્ચ = સુરતભરુચૌ ।

૩) વિકલ્પે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ વૃક્ષ, મૃગ, તૂણ, ધાન્ય, મસાલા પશુવાચી પંખી નામનો તથા પૂર્વ / અપર, અધર / ઉત્તર વડવા આ જોડકા નો વિકલ્પે સમાહાર. દા.ત. વૃક્ષ → આમ્રશ્ચ નીંબશ્ચ = આમ્રનીંબૌ ।

મૃગ → રુરુકૃષ્ણસારમ્-રુરુકૃષ્ણસારાઃ । તૂણ → કુશકાશમ્ કુશકાશાઃ ।

ધાન્ય → યવગોધૂમમ્ યવગોધૂમાઃ । પંખી → શુકકપોતમ્ - શુકકપોતાઃ ।

જોડકામાં → અશ્વવડવમ્ - અશ્વવડવૌ । પૂર્વાપરમ્ - પૂર્વાપરે ।

અધરોત્તરમ્ - અધરોત્તરે ।

૪) ઉપરના બે (૨/૩) નિયમ માટેના વિશેષ નિયમો

૧ છેલ્લા શબ્દના અંતે. તાલવ્ય દ, ષ, કે હ હોય તો તેમાં અ ઉમેરાય.

દા.ત. વાક્ ચ ત્વક્ ચ = વાક્ત્વચમ્ ।

૨ અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય. ઇ - એ નો ઇ અને ઐ-ઐ નો ઊ થાય છે.

દા.ત. યુકા ચ લિક્ષા ચ=યુકાલિક્ષમ્ । ધાનાશ્ચ શષ્કુલ્યશ્ચ = ધાનાશષ્કુલિ ।

૫) ગુણવાચક શબ્દ પરસ્પર વિરોધી હોય તો વિકલ્પે સમાહાર થાય.

દા.ત. સુખં ચ દુઃખં ચ = સુખદુઃખમ્ અથવા સુખદુઃખે ।

૬) નીચેના શબ્દો બહુવચનમાં હોય તો જ સમાહાર થાય.

સેનાનાઅંગ → રથિકાશ્ચ અશ્વારોહાશ્ચ = રથિકાશ્વારોહમ્ ।

ફલ → બદરાણિ ચ આમલકાનિ ચ = બદરામલકમ્ ।

વનસ્પતિ વગેરે → પ્લક્ષાશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ ।

પરન્તુ બદરં ચ આમલકં ચ = બદરામલકે ।

રથિકશ્ચ અશ્વારોહશ્ચ = રથિકાશ્વારોહૌ ।

પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચેતિ પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ ।

એકવચનમાં હોવાથી ઇતરેતર સમાસ થયો.

૭) અનિયમિત સમાહાર

- ગાવશ્ચ અશ્વાશ્ચ = ગવાશ્વમ્ । ● પુત્રાશ્ચ પૌત્રાશ્ચ = પુત્રપૌત્રમ્ ।
- સ્ત્રીકુમારમ્ । ● ઉષ્ટ્રખરમ્ । ● ઉષ્ટ્રશશમ્ । ● માસશોણિતમ્ ।
- દર્ભશરમ્ । ● દાસીદાસમ્ । ● તૃણોપલમ્ । ઇત્યાદિ...

૮) નિત્ય ઇતરેતર દ્વન્દ્વ

- દધિ ચ પયશ્ચ = દધિપયસી । ● સર્પિમધુની । ● ઋક્સામે ।
- શુક્લકૃષ્ણૌ । ● ઇધ્માબર્હિષી । ● અધ્યયનતપસી । ● આદ્યવસાને ।
- ઉલુખલમૂસલે । ● વાઙ્મનસે (વિશેષ નિયમથી મનસ્ માં અઉમેરાયો) ।

૯) દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દમાં થતા ફેરફાર

- દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ = દ્યાવાપૃથિવ્યૌ । ● દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ = રોદસી ।
- દ્યાવાભૂમી । દ્યાવાક્ષમે । ● ઉષશ્ચ સૂર્યશ્ચ = ઉષાસાસૂર્યમ્ ।
- જાયા ચ પતિશ્ચ = જાયાપતી, જમ્પતી, દમ્પતી ।
- અક્ષિણી ચ ધ્રુવૌ ચ = અક્ષિધ્રુવમ્ । ● સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ = સ્ત્રીપુસૌ ।
- ધેનુશ્ચ અનડ્વાન્ ચ = ધેન્વડુહૌ । ● દારાશ્ચ ગાવશ્ચ = દારાગવમ્ ।
- ઋરુ ચ અષ્ટીવન્તૌ ચ = ઋર્વષ્ટીવમ્ । ● નક્તં ચ દિવા ચ = નક્તદિવમ્ ।
- સત્રૌ ચ દિવા ચ = રાત્રિન્દિવમ્ । ● અહનિ ચ દિવા ચ = અહર્દિવમ્ ।

૩. એકશેષ દ્વન્દ્વ

લખાય → એક જ શબ્દ બે વાર અથવા તેથી વધારે વાર સાથે આવે અથવા એક જ વર્ગના એક સ્ત્રીલિંગ અને એક પુંલિંગ એમ બે શબ્દો આવે તો તેનો સમાસમાં એક જ પદ રાખી શેષ પદનો લોપ કરવો તે.

A. એક શબ્દ બેકે વધુ વાર આવે ત્યારે એકવાર દ્વિવચન કે બહુવચનમાં લખાય

દા.ત. ● રામશ્ચ, રામશ્ચ, રામશ્ચ રામાઃ ।

B. એક જ વર્ગના સ્ત્રી અને પુરુષ હોય તો પું. કાયમ રહે. અને જો નપુંસક હોય તો તે કાયમ રહે.

દા.ત. • માતા ચ પિતા ચ = પિતરૌ । • બ્રાહ્મણશ્ચ બ્રાહ્મણી ચ = બ્રાહ્મણૌ ।

• ભ્રાતા ચ સ્વસા ચ = ભ્રાતરૌ । • તટઃ તટી તટમ્ = તટાનિ ।

❀ દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દોને ગોઠવવાનો ક્રમ ❀

૧. ઇ, ઊ કારાંત શબ્દ પ્રથમ મૂક્યો.

દા.ત. શકુનિશ્ચ ભીમશ્ચ = શકુનિભીમૌ. હરિશ્ચ હરશ્ચ = હરિહરૌ.

પાણુ હરહરી ન થાય હરિહરગુરવઃ હરિગુરુહરાઃ થાય.

૨. સ્વરાદિ શબ્દ પ્રથમ આવે છે.

દા.ત. અશ્વશ્ચ રથશ્ચેતિ = અશ્વરથૌ થાય પાણુ...રથાશ્ચૌ ન થાય.

૩. જ્યાં એકથી વધુ સ્વરાદિ શબ્દ હોય ત્યાં અ કારાંત શબ્દ પ્રથમ આવે.

દા.ત. ઇન્દ્રશ્ચ અગ્નિશ્ચ = ઇન્દ્રાગ્ની પરંતુ અગ્નીન્દ્રૌ ન થાય.

૪. અલ્પ સ્વર અને હ્રસ્વસ્વરવાળા પ્રથમ મૂકાય.

દા.ત. હરિશ્ચ ધનંજયશ્ચ = હરિધનંજયૌ પાણુ ધનંજયહરી ન થાય.

કુશશ્ચ કાશશ્ચ = કુશકાશૌ ।

૫. ઋતુ અને નક્ષત્રના નામ ક્રમ પ્રમાણે. બ્રાહ્મણાદિ જાતિના, આશ્રમના, વેદના

નામ ઊંચતાના ક્રમે, અને પૂજ્યોના સમુદાયમાં વધુ પૂજનીય સૌ પ્રથમ મુકાય.

દા.ત. • હેમન્ત શિશિરવસન્તાઃ • કૃત્તિકારોહિણ્યૌ • યુધિષ્ઠિરભીમૌ ।

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્ ગૃધ્રા । • બ્રહ્મચર્યગાર્હસ્થ્યે । • ઋક્સામયજુષિ

• નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુમ્નઃ ।

તત્પુરુષ સમાસ

૧. વિભક્તિ

૨. તત્

૩. કર્મધારય.

૪. દ્વિગુ

તત્પુરુષ

૫. પ્રાદિ

૬. ગતિ

૭. ઉપપદ

- આ સમાસ ઉત્તરપદ પ્રધાન છે. •ઉત્તરપદના લિંગ જાતિ લાગે.
 - વિગ્રહ કરતી વખતે એને પ્રથમાવિભક્તિ લાગે.
 - ઉત્તરપદ સ્ત્રી હોય અને આ, ઈ, ઊ હોય તો તે હ્રસ્વ થાય છે. ગો નું ગુ થાય છે.
- દા.ત. • પ્રાપ્તઃ જીવિકાં = પ્રાપ્તજીવિકઃ । • બહુનાડિઃ । • અતિમાલઃ ।
- પચ્ચગુઃ । કલ્યાણપચ્ચમીકઃ આ સ્થાને અંતેર્દૂન હોવાથી હ્રસ્વ ન થાય
- જે શબ્દમાં સ્ત્રી પ્રત્યયના ઈ કે ઊ ન હોય તે હ્રસ્વ ન થાય.

દા.ત. • સુષ્ટુ ધીઃ સુધીઃ ।

૧. વિભક્તિ તત્પુરુષ

લક્ષણ → પ્રથમા વિભક્તિ સિવાયના છ વિભક્તિથી વિગ્રહ પામનારો તત્પુરુષ સમાસ એ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ.આનાં દ્વિતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ તૃતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ વગેરે છ ભેદ છે.

૧. દ્વિતીયા વિભક્તિ

A. I દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળા નામનો શ્રિત, અતીત, પતિત, ગત, અત્યસ્ત, પ્રાપ્ત, આપત્ર, ગમી બુબુધુ વગેરે ઈચ્છાદર્શક નામ આદિ શબ્દો સાથે થાય છે.

દા.ત. • કૃષ્ણં શ્રિતઃ = કૃષ્ણશ્રિતઃ । • દુઃખં અતીતઃ = દુઃખાતીતઃ ।

• સુખાપત્રઃ । • અન્નબુબુધુઃ । • ગ્રામગતઃ । • તરંગાત્યસ્તઃ । ઇત્યાદિ.....

II પ્રાપ્ત, આપત્ર શબ્દ પ્રથમપદ તરીકે પાણ આવે.

દા.ત. • પ્રાપ્તજીવિકઃ, • જીવિકાપ્રાપ્તઃ । • જીવિકાપત્રઃ ।

B. કોઈ પાણ કાર્ય અથવા સ્થિતિની સાથે પૂર્વપદમાં દ્વિતીયાન્ત કાલવાચી શબ્દ આવે ત્યારે થાય. દા.ત. • સંવત્સરં વાસઃ = સંવત્સરવાસઃ ।

• મુહૂર્તં સુખમ્ = મુહૂર્તસુખમ્ ।

C. **નિત્ય સમાસ** - ઘટ્વારૂઢઃ (મૂર્ખ) આવા સમાસનો વિગ્રહ ન થાય. જો કરીએ તો અર્થ બદલાય જાય. દા.ત. ઘટ્વામ્ આરૂઢઃ (=પાલંગ પર ચઢેલો)

૨ તૃતીયા વિભક્તિ

I તૃતીયાન્ત નામનો પૂર્વ, સદૃશ, સમ, ઝન, ઝન વાચી તથા કલહ, નિપુણ, મિશ્ર,શ્લક્ષ્ણ, અવર વગેરે શબ્દો સાથે થાય. દા.ત. માસેન પૂર્વઃ = માસપૂર્વઃ ।

માત્રા સદૃશઃ = માતૃસદૃશઃ । ભગિન્યા સમઃ = ભગિનીસમઃ । એકેન ઝનઃ = એકોનઃ । માસેન વિકલઃ = માસવિકલઃ । વાચા કલહઃ = વાક્કલહઃ ।

II પૂર્વપદ સાધન અને ઉત્તરપદ કાર્ય રૂપ હોય ત્યારે થાય.

ઢ.ત. શંકુલયા ઁખણ્ડઃ = શંકુલાઁખણ્ડઃ । વઙ્ગેણ વ્રણઃ = વઙ્ગવ્રણઃ ।

III પૂર્વપદ ક્ત્વા કે સાધન ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત રૂપ હોય ત્યારે થાય.

ઢ.ત. હરિણા વ્રાતઃ = હરિવ્રાતઃ । નઁઃ ઢિત્રમ્ = નઁઃઢિત્રમ્ ।

IV જ્યારે અર્થ નો અર્થ ધન હોય ત્યારે તૃતીયાન્તનો અર્થ શબ્દ સાથે થાય.

ઢ.ત. ધાન્યેન અર્થઃ = ધાન્યાર્થઃ ।

V ઉત્તરપદ ખાવાની વસ્તુ હોય અને પૂર્વપદ તેમાં ઢિશ્રણ કરવાની વસ્તુ હોય ત્યારે થાય. ઢ.ત. ગુડેન સહ ધાનાઃ ગુડધાનાઃ । દઘ્ના ઓદનઃ = દઘ્યોદનઃ ।

VI તૃતીયા અલુક સમાસ

A. સરળતાથી કરેલું = અઙ્ગસાકૃતમ્ । જન્મથી અંધ = જનુષાન્ધઃ । વગેરે.

જ્યારે...સંજ્ઞાવાચક હોય ત્યારે મનસાગુપ્તા । મનસાજ્ઞાયી ।

નહિતર મનોગુપ્તઃ । મનોજ્ઞાયી ।

B. આત્મન્ શબ્દનો સંખ્યા પૂરક ઉત્તરપદ સાથે થાય.

ઢ.ત. આત્મના પઞ્ચમઃ ઇતિ આત્મનાપઞ્ચમઃ ।

3. ચતુર્થી વિભક્તિ

(1) પૂર્વપદ વિકાર (પરિણામ) હોય ઉત્તરપદ વિકારી (પરિણામી) હોય ત્યારે થાય.

ઢ.ત. કુણ્ડલાય હિરણ્યમ્ = કુણ્ડલહિરણ્યમ્ ।

(2) બલિ, હિત, સુખ, રક્ષિત, વગેરે શબ્દો સાથે ચતુર્થ્યન્ત નામનો સમાસ થાય.

ઢ.ત. ઢૂતેષ્યો બલિઃ = ઢૂતબલિઃ । ગવે હિતં = ગોહિતમ્ ।

અર્થ (=પ્રયોજન) શબ્દાન્ત આ ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ જેનું વિશેષણ હોય તેના લિંગ અને વચનને અનુસરીને વિઢ્ઢલમાં ઇદં શબ્દનું રૂપ લેવું

ઢ.ત. દ્વિજાય અયં = દ્વિજાર્થઃ ચરુઃ । દ્વિજાય ઇમે = દ્વિજાર્થે માલે ।

દ્વિજાય ઇમાનિ = દ્વિજાર્થાનિ પુસ્તકાનિ ।

(3) ચતુર્થી અલુક સમાસ

પરસ્મૈભાષા, આત્મનેભાષા । પરસ્મૈપદમ્, આત્મનેપદમ્ ।

4. પંચમી વિભક્તિ

I ઢય, ઢીત, ઢીતિ, ઢી વગેરે ભયવાચક તથા અપેત, અપોઢ (=રહિત),

મુક્ત, પતિત, અપત્રસ્ત (પ્રાસેલો) વગેરે શબ્દો સાથે પંચમ્યન્ત નામનો આ સમાસ

થાય. ઢ.ત. ચૌરાદ્ ઢયં = ચૌરઢયમ્ ।

સુઁવાદ્ અપેતઃ = સુઁવાપેતઃ । ચક્રાત્ મુક્તઃ = ચક્રમુક્તઃ ।

સ્વર્ગાત્ પતિતઃ = સ્વર્ગપતિતઃ । તરંગાત્ અપત્રસ્તઃ = તરંગાપત્રસ્તઃ ।

II પંચમી અલુકં સમાસ

પૂર્વપદમાં સ્તોક, અલ્પ, અન્તિક, (નજીક) દૂર તથા તેવા અર્થવાળા કૃચ્છ્ર (=કઠિનાઈ) વગેરે શબ્દ હોય અને..ઉત્તરપદમાં ક્રુદન્ત હોય તો અલુકં સમાસ થાય.

સ્તોકાત્ મુક્તઃ = સ્તોકાન્મુક્તઃ । અલ્પાત્ મુક્તઃ = અલ્પાન્મુક્તઃ ।

અન્તિકાદાગતઃ । કૃચ્છ્રાદાગતઃ ।

5. ૫ઠી વિભક્તિ તત્પુરુષ

A. ૫ઠ્યન્ત નામનો બીજા નામ સાથે આ સમાસ થાય.

રાજઃ પુરુષઃ = રાજપુરુષઃ । પ્રતિક્રમણસ્ય વેલા = પ્રતિક્રમણવેલા ।

અપવાદ I કર્તા અર્થમાં તુ અને અક પ્રત્યય લાગેલા ધાતુ સાધિત નામ સાથે ન થાય. દા.ત. ઘટસ્ય કર્તા = ઘટકર્તા ।

ઑદનસ્ય પાચકઃ = ઓદનપાચકઃ । એમ સમાસ ન થાય. કેમકે કર્તા અર્થમાં તુ અને અક પ્રત્યય લાગેલા છે. ઇક્ષૂણાં ભક્ષણમ્ = ઇક્ષુભક્ષિકા અહીં અક પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં નથી તેથી સમાસ થયો.

પ્રતિ અપવાદ

1. યાજક, પૂજક, પરિચારક, હોતુ ભર્તૃ,(ધારણાઅર્થમાં ન હોય ત્યારે) સ્નાપક, અધ્યાપક, ઉત્સાદક (નષ્ટ કરનાર)પરિવેષક શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.

બ્રાહ્મણસ્ય યાજકઃ = બ્રાહ્મણયાજકઃ । જિનસ્ય પૂજકઃ = જિનપૂજકઃ ।

રાજઃ પરિચારકઃ = રાજપરિચારકઃ । ભુવઃ ભર્તા = ભૂભર્તા । ઈત્યાદિ.... પરન્તુ...વજ્રસ્ય ભર્તા અહીં સમાસ ન થાય. કેમકે ભર્તૃ શબ્દ ધારક અર્થમાં છે.

II. એક જ ક્રુદન્તના કર્મને જ્યાં ૫ઠી વિભક્તિ આવે અને .. ક્તનિ તૃતીયા વિભક્તિ આવે ત્યારે સમાસ ન થાય

દા.ત. આશ્ચર્યો ગવાં દોહોઽગોપેન અહીં સમાસ ન થાય.

III. નિર્ધારણ ૫ઠી તથા સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત. નૃણાં દ્વિજઃ શ્રેષ્ઠઃ । સતાં ષષ્ઠઃ ।

IV ગુણના પેટા ભેદ રૂપ કોઈ પણ લૌકિક ગુણ વાચી શબ્દ સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત. પટસ્ય શુક્લતા ।

પ્રતિ અપવાદ

I. દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, તુરીય, તુર્ય જ્યારે સમૂહના એક ભાગને

જણાવવાના અર્થમાં હોય ત્યારે સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ થાય છે.

દા.ત્વ દ્વિતીયં મિક્ષાયાઃ = દ્વિતીયમિક્ષા, મિક્ષાદ્વિતીયમ્ (મિક્ષાનો અડધો ભાગ) પરન્તુ... મિક્ષુકસ્ય મિક્ષાયાઃ દ્વિતીયં (=મિક્ષુકની બીજી વારની મિક્ષા) અહીં સમાસ ન થાય કેમકે સમૂહના ભાગ અર્થમાં નથી.

B. પૂર્વ, અપર, અધર, ઉત્તર અને અર્ધ (નપું) ની સાથે અવયવી વાયક ષષ્ઠ્યન્ત નામનો થાય. અને ત્યારે પૂર્વ વગેરે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત્વ કાયસ્ય પૂર્વઃ = પૂર્વકાયઃ । (અપરકાયઃ)

પિપ્પલ્યાઃ અર્ધઃ = અર્ધપિપ્પલી ।

પરન્તુ ગ્રામસ્ય અર્ધઃ = ગ્રામાર્ધઃ થાય. કેમકે અર્ધ પુંલિંગ છે.

Note નિયમ B માં અવયવ/અવયવી સમાસ છે. તેથી વસ્તુ એકથી વધુ ન હોવી જોઈએ. દા.ત્વ • પૂર્વ છાત્રાણામ્ । • અર્ધ પિપ્પલીનામ્ અહીં સમાસ ન થાય. C કાલનો ભાગ દર્શાવતા શબ્દો સાથે તે કાળવાચી ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દનો થાય. અને... ભાગવાચી શબ્દ પ્રથમ આવે. દા.ત્વ. અહઃ મધ્યમ્ = મધ્યાહ્નઃ ।

D એક બનાવ બન્યા પછી અમૂક કાળ થઈ ગયો હોય તો કાળ દર્શક નામ સાથે તે બનાવ સૂચવતા ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દનો સમાસ થાય અને કાળદર્શક શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે દા.ત્વ • સંવત્સરઃ દીક્ષિતસ્ય અસ્ય = સંવત્સરદીક્ષિતઃ ।

• માસઃ જાતાયાઃ અસ્યાઃ = માસજાતાઃ ।

E ષષ્ઠી અલુક્ સમાસ

૧) નિંદા અર્થમાં • ચૌરસ્યકુલમ્ । • દેવાનાપ્રિયઃ । (=મૂર્ખ)

૨) નિંદા વાયક હોય એવા શબ્દના ઉત્તરપદમાં પુત્ર શબ્દ હોય ત્યારે વિકલ્પે અલુક્ સમાસ થાય. દા.ત્વ • દાસ્યાઃ પુત્રઃ = દાસ્યાપુત્રઃ / દાસીપુત્રઃ નિંદા ગમ્યમાન ન હોય તો માત્ર બ્રાહ્મણીપુત્રઃ એમ થાય.

૩) સગપણ કે વિદ્યા સંબંધ ધરાવતા ઋ કરાંત નામોનો આ સમાસ થાય.

દા.ત્વ • હોતુઃ પુત્રઃ । • ગિતુઃ જામાતાઃ । પરન્તુ ઉત્તરપદમાં સ્વસૃ કે પતિ શબ્દ હોય તો વિકલ્પે થાય અને માતુઃ પિતુઃ સાથે સ્વસૃ નો અલુક્ થયો હોય ત્યારે સ્વસૃ ના સ્ નો વિકલ્પે ષ્ થાય. અલુક્ ન થયો હોય ત્યાં નિત્ય ષ્ થાય. દા.ત્વ માતૃષ્વસા । અલુક્ નથી. અલુક્ માં માતુઃષ્વસા કે માતુઃસ્વસા । સ્વસુઃ પતિ = સ્વસુઃપતિઃ/સ્વમૃપતિઃ ।

- ૪) કેટલાક દ્રષ્ટાંતો • વાચોયુક્તિ: । • દિવસ્પતિ: । • દિશોદણ્ડ:
 (= આકાશમાં દંડાકારે તારાનો દેખાવ) • બૃહસ્પતિ: (= વાણીપતિ- સુરગુરુ)
 • પશ્યતો હર: (= સોની અથવા જે દેખતા ચોરી કરે)

૬ સપ્તમી વિભક્તિ તત્પુરુષ

૧ પૂર્વપદમાં સપ્તમ્યન્ત કોઈ પણનામ અને ઉત્તરપદમાં શૌણ્ડ, ધૂર્ત, કિતવ, પ્રવીણ, સવીત, અન્તર, અધીન, પટુ, પण्डित કુશલ, ચપલ, નિપુણ, સિદ્ધ, શુષ્ક, પક્વ, બન્ધ વગેરે શબ્દ હોય તો આ સમાસ થાય.

- દા.ત. • અક્ષે શૌણ્ડ : = અક્ષશૌણ્ડ: । • ચૌર્યે પ્રવીણ: = ચૌર્યપ્રવીણ ।
 • વાચિ પટુ: = વાક્પટુ : । • સભાયાં પण्डित: = સભાપण्डित: ।
 • કર્મણિ કુશલ: = કર્મકુશલ: । • વિણાયાં નિપુણ: = વિણાનિપુણ: ।

૨ પૂર્વપદમાં દિવસ કે રાતના અવયવહોય અને ઉત્તરપદમાં કર્મણિભૂતક્રૂં હોય ત્યારે આ સમાસ થાય. દા.ત. પૂર્વાહ્ને કૃતમ્ = પૂર્વાહ્નકૃતમ્ ।
 અવયવ રૂપ ન હોય તો ન થાય. દા.ત. અહનિ દૃષ્ટમ્ ।

૩ નિર્ધારણ પછીનો પછી તત્પુરુષ થતો નથી. એટલે એવા અર્થમાં જ્યાં સમાસ થયો હોય ત્યાં એ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

- દા.ત. • પુરુષોત્તમ: = પુરુષેષુ ઉત્તમ: । • નૃશ્રેષ્ઠ: = નૃષુશ્રેષ્ઠ: ।
 પણ.....★ પુરુષાણાં ઉત્તમ: । • નૃણાં શ્રેષ્ઠ: । આવો સમાસ ન થાય.

૪ નિન્દા અર્થમાં કાક વગેરે શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.

- દા.ત. • તીર્થે કાક: = તીર્થકાક: । • નગરકાક: ।
 • તીર્થે ધ્વાડક્ષ: इव = તીર્થધ્વાડક્ષ: । • નગરવાયસ: ।

ઈત્યાદિ (દરેકનો અર્થ કાગડાની જેમ અતિલોભી)

- કૂપે મણ્ડૂક: इव = કૂપમણ્ડૂક: ।

(= બહારની દુનિયાથી અજ્ઞાત -ટૂંકીદંટીવાળો)

એજ અર્થમાં —

- કૂપકચ્છપ: , • ઉદુમ્બરમશક: • ઉદયાનમણ્ડૂક: ।

૫. સપ્તમ્યન્ત નામનો 'સિંહ' વગેરે શબ્દો સાથે પ્રશંસા ગમ્યમાન હોય તો થાય.

- દા.ત. • સમરે સિંહ: = સમરસિંહ: । • ભૂમૌ વાસવ: = ભૂમિવાસવ: ।

૬. સપ્તમી અલુક્ સમાસ

૧. નિંદા અર્થમાં...

સમાસ	અર્થ	સમાસ	અર્થ
ગેહેશૂર: ➔	ઘરમાંશૂર	ગેહેવ્યાડ: ➔	ઘરમાં ઠગ.
ગેહેનર્દી ➔	ઘરમાં વાચાળ.	પાત્રેકુશલ: ➔	ખાવામાં કુશળ.
ગોષ્ઠે શૂર: ➔	વાતો કરવામાંશૂરો.	ગોષ્ઠે વિજયી ➔	વાતોમાં જીતનારો

૭. અલુક્ સમાસો ➔ I ગવિષ્ઠિર: । યુધિષ્ઠિર: ।

વિશેષસંજ્ઞામાં ➔ મધ્યેગુરુ:, હ્રદિસ્પૃક્ ।

II પૂર્વપદમાં મૂર્ધન્ અને મસ્તક સિવાયના શરીરના અંગવાચી શબ્દ હોય, અને ઉત્તરપદમાં કામ સિવાયના શબ્દ હોય ત્યારે આ સમાસ થાય.

દા.ત. ➔ કળ્પકાલ: । ઊરસિલોમા ।

પરન્તુ, મૂર્ધશિખ:, મુખકામ: વગેરેમાં વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

III પૂર્વપદ સપ્તમ્યન્ત હોય અને ઉત્તરપદ કૃદન્ત હોય તથા બંને શબ્દ મળીને વિશેષ સંજ્ઞાવાચક શબ્દ બનતો હોય તો આ સમાસ થાય દા.ત. • પંકેરુહમ્ (=કમલ)

• સ્તમ્બેરમ: (હાથી. આ શબ્દ સંજ્ઞા વાચક છે) • કર્ણેજપ: (=ચાડીયો)

• ચેચર: (=આકાશમાં ફરનાર પંખી, વિદ્યાધર વગેરે) જલેશય: (=માછલી)

પરન્તુ કુરુચર: વગેરેમાં સમાસ ન થાય. કેમ કે આ સંજ્ઞાવાચક શબ્દ નથી.

IV પૂર્વપદ કાલવાચક શબ્દ હોય અને ઉત્તરપદમાં તર, તમ, તન કે કાલ શબ્દ હોય તો વિકલ્પે આ સમાસ થાય છે. દા.ત. પૂર્વાહ્ણકાલ: / પૂર્વાહ્ણકાલ: ।

V પ્રાવૃદ્, શરદ્, કાલ, દિવ્ શબ્દ + જ (=ઉત્પન્ન થનાર)

આવે તો અવશ્ય અલુક્ સમાસ થાય. પરન્તુ સંજ્ઞા વાચક ન જોઈએ.

દા.ત. • પ્રાવૃષિજ: । • શરદિજ: । • દિવિજ: । • કાલેજ ।

VI વર્ષ, ક્ષર, શર, વર + જ (=ઉત્પન્ન થનાર)

= વિકલ્પે અલુક્ સમાસ થાય. દા.ત. વર્ષેજ: / વર્ષજ: ।

VII વ્યંજનાંત કે અ કારાંત શબ્દ + શય, વાસ, વાસિત, બન્ધ (કાલવાચી ન હોય તો) = વિકલ્પે અલુક્ સમાસ

દા.ત. • ચેશય: / ચશય: ।

• ગ્રામેવાસ: / ગ્રામવાસ: ।

VIII સપ્તમ્યન્ત + ઇન્ પ્રત્યયાન્ત , સિદ્ધ, બન્ધ, સ્થ (વેદસિવાયમાં) શબ્દ આવે તો અલુક્ સમાસ ન થાય

દા.ત. • સ્થળિલશાયી । • સમસ્થઃ । • વગેરે....

૨. નજ્ તત્પુરુષ ૧. પૂર્વપદમાં નજ્ નો ઉત્તરપદમાં બીજા શબ્દ સાથે નજ્ તત્પુરુષ સમાસ થાય.

Note: ➔ ઉત્તરપદ વ્યંજનાદિ હોય તો ન્ ના સ્થાને અ કરવો અને સ્વરાદિ હોય તો ન્ ના સ્થાને અન્ કરવો.

દા.ત. • ન બ્રાહ્મણઃ = અબ્રાહ્મણઃ । • ન અશ્વઃ = અનશ્વઃ ।

૨. ઉત્તરપદમાં અવ્યય હોય તો પાણ આ સમાસ થાય.

દા.ત. ન ઉચ્ચૈઃ = અનુચ્ચૈઃ ।

૩. નીચેના લખેલા સમાસોમાં ન જ કાયમ રહે છે.

• નમ્રાટ્ (વાદળ) • નપાત્ (રક્ષા કરનાર) • નવેદાઃ ।

• નાકઃ = સ્વર્ગ (= ક સુખ, અક = દુઃખ

ન અકં યત્ર = જ્યાં દુઃખ નથી તે)

• નાસત્યઃ (ન અસત્ય = સત્ય) ।

• નકુલઃ (=નોળિયો) નમુચિઃ । ઈત્યાદિ...

૪. નીચેના શબ્દો પ્રાણી ભિન્ન અર્થમાં હોય તો વિકલ્પે ન રહે છે.

નગઃ કે અગઃ (=પર્વત કે વૃક્ષ)

પ્રાણી હોય તો ➔ • વૃષલઃ અગઃ શીતેન ।

૫. અનિયમિત નજ્ તત્પુરુષ સમાસ

દા.ત. • ન પન્થાઃ = અપન્થાઃ, અપથમ્ ।

• ન પુમાન્ ન સ્ત્રી = નપુંસકઃ । • ન મિત્રમ્ = અમિત્રમ્ ।

૩. કર્મ ધારય તત્પુરુષ

★ કર્મ=ક્રિયા અને ધારય= આધાર. ક્રિયાનો આધાર કેવલ ઉત્તરપદ ન હોય પરન્તુ આખો સમાસ હોય તે કર્મધારય.

દા.ત. કૃષ્ણસર્પઃ ગચ્છતિ અહીં ગમન કરવાની ક્રિયાનો આધાર એકલો સર્પ નથી પણ કાળો સર્પ છે.

★ આ સમાસમાં પૂર્વપદ કોઈ ગુણ દર્શક વિશેષણ કે નામ હોય છે અને ઉત્તરપદ રૂપાખ્યાન થાય તેવો કોઈ પણ શબ્દ હોય છે. અને તે બે પદોની વચ્ચે પ્રથમાં વિભક્તિ નો સંબંધ હોય છે.

જેમકે ★ ઉત્તમઃ જનઃ = ઉત્તમજનઃ ।

★ ચન્દ્રઃ ઇવ ઉજ્જ્વલઃ = ચન્દ્રોજ્જ્વલઃ ।

કર્મધારયના ભેદ વિધાન

૧. ઉપમાન પૂર્વપદ	૨. ઉપમાનોત્તરપદ	૩. વિશેષણ પૂર્વપદ
૪. વિશેષણોભયપદ	૫. વિશેષણોત્તરપદ	૬. કુપૂર્વપદ
૭. સુપૂર્વપદ	૮. મયુરવ્યસકાદિ	૯. મધ્યમપદ લોપી

ઉપમા ઉપમેય કર્મધારય • જે વસ્તુ સરખાવાય તે ઉપમેય જેની સાથે સરખાવાય તે ઉપમાન. અને બંનેમાં જે સરખાપણુ તે સાધારણ ધર્મ.

(ઉપમેય - ઉપમા) ૧. ઉપમાન પૂર્વપદ

પૂર્વપદમાં ઉપમાનનો ઉત્તરપદમાં સાધારણધર્મ દર્શક પદ સાથે થાય.

દા.ત. ઘનઃ ઇવ શ્યામઃ = ઘનશ્યામઃ ।

વિદ્યુત્ ઇવ ચપલઃ = વિદ્યુચ્ચપલઃ ।

૨. ઉપમાનોત્તરપદ

પૂર્વપદમાં ઉપમેય હોય અને ઉત્તરપદમાં ઉપમાન હોય અને સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ ન હોય તો આ સમાસ થાય.

દા.ત. પુરુષઃ(ઉપમેય) વ્યાગ્રઃ(ઉપમાન) ઇવ = પુરુષવ્યાગ્રઃ (=પુરુષ વાદ જેવો છે).।

મુખં ચન્દ્રઃ ઇવ = મુખચન્દ્રઃ । નેત્રં કમલં ઇવ = નેત્રકમલમ્ ।

આ રીતે વિગ્રહ કરવાથી ઉપમાઅલંકાર સમાસ કહેવાય

પરન્તુ જો... પુરુષઃ એવ વ્યાગ્રઃ (પુરુષ વાદ છે.) મુખં એવ ચન્દ્રઃ, નેત્રં એવ કમલમ્ આ રીતે સમાસ કરીએ તો રૂપક અલંકાર સમાસ કહેવાય છે.

નોંધ → પહેલા બે સમાસમાં વિશેષતા

પહેલા સમાસમાં સાધારણ ધર્મ નો ખાસ ઉલ્લેખ છે. બીજામાં ઉલ્લેખ નથી. જો....

સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ હોય, તો તેની સાથે પ્રથમ સમાસ જ થાય

ઠા.ત. ઘનઃ ઇવ શ્યામઃ કૃષ્ણઃ અહીં ઘનશ્યામઃ કૃષ્ણઃ એમ થાય

પરંતુ • કૃષ્ણઘનઃ એમ બીજો સમાસ ન થાય.

૩. વિશેષણ પૂર્વપદ

વિશેષણ પૂર્વપદનો ઉત્તરપદમાં વિશેષ સાથે આ સમાસ થાય.

ઠા.ત. • નીલં ચ તદ્ ઉત્પલં ચ = નીલોત્પલમ્ । • ગંભીરનાદઃ ।

• મહતી ચ સા સતી ચ = મહાસતી ।

ત્રણેય લિંગમાં તદ્ ના રૂપોથી વિગ્રહ થાય છે. માત્ર પું. એકવચનમાં અસૌ થી

વિગ્રહ થાય છે. ઠા.ત. • ભક્તાશ્ચ તે અમરાશ્ચ = ભક્તામરાઃ ।

૪. વિશેષણોભયપદ

A બન્ને પદ વિશેષણ હોય ત્યારે થાય.

ઠા.ત. • શીતં ચ તદ્ ઉષ્ણં ચ = શીતોષ્ણમ્ ।

B એક જ વ્યક્તિએ કરેલ બે કાર્ય બતાવનાર રૂપાખ્યાન થાય તેવાં બે ક્રદન્ત હોય, તેમાંથી પ્રથમ ક્રદન્ત આગળની ક્રિયા બતાવે અને દ્વિતીય ક્રદન્ત તેની પાછળ થયેલી ક્રિયા બતાવે ત્યારે થાય.

ઠા.ત. • આદૌ સ્નાતઃ પશ્ચાત્ અનુલિપ્તઃ = સ્નાતાનુલિપ્તઃ ।

• આદૌ પીતમ્ પશ્ચાત્ ઉદ્ગીર્ણમ્ = પીતોદ્ગીર્ણમ્ ।

તેવી રીતે • ગૃહીતમુક્તઃ । ઈત્યાદિમાં સમજવું

C તે જ પ્રમાણે એક ભૂત ક્રદન્ત અને તેના પછી તેનો જ નિષેધ બતાવનાર અ કે અન્ થી શરુ થતું ભૂતક્રદન્ત આવે ત્યારે પણ આ સમાસ થાય.

ઠા.ત. • કૃતમ્ ચ તદ્ અકૃતમ્ ચ = કૃતાકૃતમ્ ।

D વિધ્યર્થક્રદન્ત કે તુલ્યા અર્થવાળા શબ્દ સાથે જાતિવાચક શબ્દ સિવાયના શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય.

ઠા.ત. • ભોજ્યોષ્ણમ્ । • તુલ્યશ્વેતઃ ।

પરંતુ ભોજ્યઃ ઓદનઃ અહીં ભોજ્યોદનઃ એમ સમાસ ન થાય

કેમકે ઓદન શબ્દ જાતિવાચક છે.

૫. વિશેષાણુઉત્તરપદ

a નીચેના કર્મધારય સમાસ પૂર્વપદમાં વિશેષ્ય અને ઉત્તરપદમાં વિશેષણ આવે ત્યારે થાય. દા.ત. • ઇમયુવતિ: (= હાથણી) ગોધેનુ: (= દુધ દેતી ગાય) • અગ્નિસ્તોક: ।

b મતલ્લિકા, મચર્ચિકા, પ્રકાણડમ્, ઉદ્ધ: , તલ્લજ: આ પાંચ શબ્દ પ્રશંસા-શ્રેષ્ઠ અર્થમાં ઉત્તરપદમાં આવે. અને પોતાના લિંગમાં જ રહે છે.

દા.ત. • બ્રાહ્મણમતલ્લિકા = શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. • ગોમચર્ચિકા = શ્રેષ્ઠ ગાય.

• ગોતલ્લજ: = શ્રેષ્ઠ ગાય. • ગવોદ્ધ: = શ્રેષ્ઠ ગાય.

• ધર્મપ્રકાણડમ્ = શ્રેષ્ઠ ધર્મ

c નિન્દનીય વસ્તુ અથવા વ્યક્તિના કર્મધારય સમાસમાં વિશેષણ ઉત્તરપદમાં આવે.

દા.ત. • વૈયાકરણચસૂચિ: । • મીમાંસકદુર્દુરૂઢ: ।

આપણાક I પાણી..... આણક અને કિમ્ નિંદા અર્થમાં હોવા છતાં પૂર્વપદમાં આવે

દા.ત. • કુત્તિસત: રાજા = કિંરાજા । • પાપનાપિત: • આણકકુલાલ: ।

d વૃન્દારક, નાગ, કુઝર શબ્દ સાથે પૂજ્ય વસ્તુ પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • નૃપવૃન્દારક: । • તાપસકુઝર: ।

e કડાર, ખજ્જ, ખોડ, ખલિત, કાળ, કુળ્લ, ગૌર, વૃદ્ધ, મિશ્વક, પિંગ, પિંગલ, તનુ, જરઠ, બધિર, બર્બર વગેરે શબ્દ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં આવે છે.

દા.ત. • જૈમિનિકડાર: / કડારજૈમિનિ (= જૈમિનિ મુનિ તપથી પીળા પડેલા) ।

f કતર અને કતમ શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ સાથે પ્રશ્ન તરીકે હોય ત્યારે આ સમાસ થાય અને તે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે દા.ત. કતરકઠ: ? (બ્રાહ્મણ ક્યો છે ?)

પરન્તુ • કતર: પુત્ર: અહીં સમાસ ન થાય.

g એક, સર્વ, જરત્, પુરાણ, નવ, કેવલ, પૂર્વ, અપર, પ્રથમ, ચરમ, જઘન્ય, વીર, સમાન, મધ્ય, મધ્યમ, આટલા શબ્દ સાથે કર્મધારય સમાસ થાય છે.

અને આ શબ્દો પૂર્વપદમાં જ આવે છે. દા.ત. • એકનાથ: । • સર્વશૈલા: ।

Note- જો અપર શબ્દ પછી અર્ધ શબ્દ આવે તો અપરનો પશ્ચ આદેશ થાય

દા.ત. • અપરશ્ચાસૌ અર્ધશ્ચ = પશ્ચાર્ધ: ।

h સત્, મહત્, પરમ ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ શબ્દ + પૂજ્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિ આવે તો સત્ વગેરે શબ્દો નિયમા પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • સત્પુરુષ: । • મહાપુરુષ: ।

૬ કુપૂર્વપદ

- 1 કુત્સિત અર્થમાં પણ કર્મધારય સમાસ થાય. ત્યારે કુત્સિત ના... સ્થાને કુ પૂર્વપદમાં આવે છે. ધા.ત. • કુત્સિત: પુત્ર: = કુપુત્ર: ।
- 2 કુ + સ્વરાદિ શબ્દત્રિ, રથ, વય, તથા જાતિવાચક તૂળ શબ્દ આવે તો કુ નો કત્ થાય છે. ધા.ત. • કદશ્વ: । કત્રય: । • કત્તૂળમ્ ।
3. કુ + પથિન્, કે અક્ષ શબ્દ હોય અથવા કુ ઈષત્ અર્થમાં અભિપ્રેત હોય ત્યારે કુ નો કા થાય. ધા.ત. • કાપથમ્ । • ઈષત્ જલં = કાજલમ્ ।
4. કુ + પુરુષ: } ધા.ત. કુત્સિત: પુરુષ:
= વિકલ્પે કા + પુરુષ: } = કાપુરુષ: / કુપુરુષ: ।
5. ઈષત્ અર્થમાં કુ + ઉષ્ણ }
= કવ, કા, કત્ + ઉષ્ણ } ધા.ત. કવોષ્ણમ્ / કોષ્ણમ્ / કદુષ્ણમ્ ।
6. ઈષત્ + ક્લેન્ત સિવાયના શબ્દ કે ગુણવાચક ક્લેન્ત આવે તો આ સમાસ થાય. ધા.ત. • ઈષત્પિક્વલ: । • ઈષદ્રક્તમ્ ।

૭ સુપૂર્વપદ

A શોભન, સાધુ, સુષ્ટુ, કેસમ્યન્ શબ્દોથી વિગ્રહ પામતો હોય, અને પ્રશંસા અર્થ સૂચિત થતો હોય, ત્યારે આ સમાસ થાય છે. અને ત્યારે સુ પૂર્વપદમાં આવે ધા.ત. • શોભન: ધર્મ: = સુધર્મ: । • સાધુ વચનમ્ = સુવચનમ્ ।

૮ મયૂર વ્યંસકાઠિ (અનિયમિત કર્મધારય સમાસ)

• આ સમાસમાં પહેલો સમાસ મયૂરવ્યંસક હોવાથી વૈયાકરણો આને મયૂરવ્યંસક કર્મધારય સમાસ કહે છે. આમાં વિશેષ્યનો પૂર્વનિપાત થાય.

• મયૂરશ્ચાસૌ વ્યંસકશ્ચ = મયૂરવ્યંસક: ।

વ્યંસકશ્ચાસૌ મયૂરશ્ચ = મયૂરવ્યંસક: । એવં... • છાત્રવ્યંસક: ।

• અધમ: રાજા = રાજાધમ: • વિશિષ્ટમ્ તેજ: = તેજોવિશેષ: ।

• હતક: દુર્યોધન: = દૂર્યોધનહતક: । • અપસદ: નર: = નરાપસદ:

• કૃતક: પુત્ર: = પુત્રકૃતક: • અન્ય: રાજા = રાજાન્તરમ્ ।

:એવં...નગરાન્તરમ્ । • જન્માન્તરાણિ । • ગ્રામાન્તરાણિ ।

• ઉદક્વ અવાક્વ = ઉચ્ચાવચમ્ । એવં ઉચ્ચનીચમ્ ।

• નિશ્ચિતં ચ પ્રચિતં ચ = નિષ્પ્રચમ્ ।

• નાસ્તિ કિંચન અસ્ય = અકિંચન: ।

- નાસ્તિ કુતો ભયં અસ્યઅકુતોભયઃ । • પચતભૃજ્જતા । • યાદતમોદતા ।
- અશનીત પિબત ઇત્યેવં સતતં યત્ર અભિધીયતે સા = અશનીતપિબતા ।
- અહં અહં ઇતિ યસ્યાં ક્રિયાયામભિધીયતે સા = અહમહમિકા । અહંપૂર્વિકા ।
- આહોપુરુષિકા । • કાન્દિશીકઃ ।

૬ મધ્યમપદ લોપી (શાક પાર્થિવ કર્મધારય સમાસ)

જેમાં પૂર્વપદ સામાસિકપદ હોય અને ઉત્તરપદ સાથે સમાસ થતી વખતે સમાસિકપૂર્વપદના છેલ્લા પદનો લોપ થાય છે.

- શાકપ્રિયઃ પાર્થિવઃ = શાકપાર્થિવઃ । • કસ્તુરીપ્રધાનઃ મૃગઃ = કસ્તુરીમૃગઃ ।
- દેવપૂજકઃ બ્રાહ્મણઃ = દેવબ્રાહ્મણઃ ।
- મેરુનામા પર્વતઃ = મેરુપર્વતઃ । • કલ્પપૂરકઃ વૃક્ષઃ = કલ્પવૃક્ષઃ ।

૪. દ્વિગુતત્પુરુષ

જેમાં પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય, તથા સમાસમાં સમૂહની વિવક્ષા હોય તો આ સમાસ થાય અને નપુંસક એકવચનમાં આવે

- દા.ત. • ત્રયાણાં ભુવનાનાં સમાહારઃ = ત્રિભુવનમ્ ।
- પચ્ચાનાં પાત્રાણાં સમાહારઃ = પચ્ચપાત્રમ્ ।

નિયમ :- ૧ ઉત્તરપદમાં અંતે અ હોય તો ઈ થાય અને સ્ત્રીલિંગમાં આવે.

દા.ત. ત્રયાણાં લોકાનાં સમાહારઃ = ત્રિલોકી । एवं ... અષ્ટાધ્યાયી । પચ્ચવટી ।

પરન્તુ પાત્ર અને ભુવન શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો ઉપરોક્ત મુજબ જ થાય.

દા.ત. • પચ્ચપાત્રમ્ ।

૨ ઉત્તરપદમાં અંતે આ, અક્ષ, અજ્ઞ હોય તો વિકલ્પે ઈ થાય.

દા.ત. • પચ્ચાનાં ચંદ્રાનાં સમાહારઃ પચ્ચચંદ્રવી / ચંદ્રવમ્ ।

• પચ્ચતક્ષી / તક્ષમ્ । • પચ્ચાજ્ઞી / પચ્ચાજ્ઞમ્ ।

૩. ઉત્તરપદમાં અંતે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તત્પુરુષના સામાન્ય નિયમથી હ્રસ્વ થાય

દા.ત. • સપ્તાનાં પૃથ્વીનાં સમાહારઃ ઇતિ સપ્તપૃથ્વી । • પચ્ચગુઃ ।

નોટ:- પૂર્વપદ કોઈ દિશાવાચક કે સંખ્યા વાચક શબ્દ હોય અને આખો સમાસ કોઈ વિશેષ નામ થતું હોય નો દ્વિગુ સમાસ ન થાય, કર્મધારય જ થાય.

દા.ત. • સપ્ત ચ તે ઋષયશ્ચ = સપ્તર્ષયઃ ।

• પચ્ચ તે જનાશ્ચ = પચ્ચજનાઃ । • ઉત્તરશ્ચાસૌ ધ્રુવશ્ચ = ઉત્તરધ્રુવઃ ।

૫ પ્રાદિત્પુરુષ

1 પૂર્વપદમાં પ્ર, અપ, સમ્, અનુ, તિરસ્, અવ, વિ, અતિ, પરિ, પ્રતિ, ઉપ, વગેરે.. ઉપસર્ગ હોય અને ઉત્તરપદ કોઈ નામ હોય ત્યારે પ્રાદિત્પુરુષ સમાસ થાય અને તે વિશેષણ બને છે.

2 ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત વિશેષણ હોય, ત્યારે પ્રાય: પૂર્વપદ અવ્યય રૂપ સંભવે છે.

દા.ત. ★ અત્યન્તં તેજસ્વી = અતિતેજસ્વી ।

3 પૂર્વપદમાં ઈષત્ અવ્યયનો આ આદેશ થાય દા.ત. ઈષત્ રક્તમ્ = આરક્તમ્ ।

4 ઉપસર્ગમાં વિભક્તિ વર્ગીકરણ

A પૂર્વપદમાં પ્ર તથા અત્યન્ત અતિશય અર્થમાં અતિ ઉપસર્ગ હોય, તો પ્રાય: ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત સંભવે છે. દા.ત. પ્રકૃષ્ટ: આચાર્ય: = પ્રાચાર્ય: ।

● પ્રકૃષ્ટા ગતિ: = પ્રગતિ: । ● અતિશયેન માની = અતિમાની ।

B ઉલ્લંઘન અર્થમાં અતિ પૂર્વપદમાં હોય, તો પ્રાય: વિગ્રહમાં ઉત્તરપદને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે. દા.ત. ● અતિક્રાન્ત: માલામ્ = અતિમાલ: ।

● અતિક્રાન્ત: માર્યાદામ્ = અતિમર્યાદ: ।

C પ્રાય: અવ અને સમ્ ઉપસર્ગ હોય તો વિગ્રહ તૃતીયાથી થાય.

દા.ત. ● અવકૃષ્ટ: કોકિલયા = અવકોકિલ: ।

● અર્થેન સંગત: / સંગત: અર્થ: = સમર્થ: ।

D પરિ, અલમ્ નો ચતુર્થીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત. પર્યધ્યયન: = પરિગ્લાન: અધ્યયનાય । અલંકુમારિ: = અલમ્ કુમાર્યે ।

E વિ, નિસ્, નિર્ , ઉત્, અને અપ નો પંચમીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત. ● નિર્વનમ્ = નિર્ગતમ્ વનાત્ । ● વ્યર્થ: = વિગત: અર્થાત્ ।

● નિર્મર્યાદ: = નિષ્ક્રાન્ત: મર્યાદાયા: ।

જો નિસ્ ઉપસર્ગ નિશ્ચિત કે નિ:શ્રેય અર્થમાં હોય તો ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત હોય

દા.ત. નિ:શ્રેય: = નિશ્ચિતં શ્રેય: । ● નિ:શ્રેય: = નિશેષેણ શ્રેય: ।

● અપસિદ્ધાન્ત: = અપક્રાન્ત: સિદ્ધાન્તાત્ ।

F અઘસ્ અને યથા માં ૫ઠ્ઠીથી વિગ્રહ થાય દા.ત. ● અધોજાનુ = અઘ: જાનુન: ।

● યથાર્થ: = અર્થસ્ય યોગ્ય: । એવં યથાર્હ: ।

5. ઉપયોગી પ્રાદિ સમાસ ● વિપરીત: પક્ષ: = વિપક્ષ: ।

● અનુગત: કૂલમ્ = અનુકૂલ: । એવં. અનુરૂપ: । અન્વર્થ: ।

૬ અતિ તત્પુરુષ

પૂર્વપદ ઉપસર્ગકે ચ્વિ પ્રત્યયાન્ત અવ્યય હોય, અને ઉત્તરપદ ધાતુસાધિત રૂપ હોય ત્યારે આ સમાસ થાય છે. ઢા.ત. • ડરી કૃત્વા = ડરીકૃત્ય ।

• પ્રાદુઃ ભૂત્વા = પ્રાદુર્ભૂય । • શુક્લીભૂય । • શુક્લીકૃત્ય ।

૭ ઉપપદ તત્પુરુષ

પૂર્વપદમાં નામ અવ્યય કે ઉપસર્ગ હોય, ઉત્તરપદમાં ધાતુ સાધિત નામ હોય... (= ક્રદન્ત હોય) ત્યારે આ સમાસ થાય. વિગ્રહ વખતે પ્રાયઃ ઉત્તરપદમાં તે ધાતુનું ક્રિયાપદનું રૂપ વપરાય છે.

ઢા.ત. • ગૃહે તિષ્ઠતિ = ગૃહસ્થઃ । • સુખેન લખ્યતે = સુલભઃ ।

ઉત્તરપદમાં થતા ફેરફાર

A. વ્યંજનાંત ધાતુઓમાં. ૧) ક્યારેક કોઈ ફેરફાર ન થાય.

ઢા.ત. • જલં મુજ્વતીતિ = જલમુચ્ ।

૨) ક્યારેક અંતે અ ઉમેરાય ઢા.ત. • શિરસિ રોહતીતિ = શિરોરુહઃ ।

૩) ભજ્ નો ભાજ્, જન્ નો જ, ગમ્ નો ગ, હન્ નો હ, ઘ્ન કે હન્ થાય.

ઢા.ત. • પુણ્યં ભજતિ ઇતિ પુણ્યભાજ્ - પુણ્યભાગ્ = પુણ્યભાક્ ।

• પઙ્કાત્ જાયતે = પઙ્કજમ્ । • તુરં ગચ્છતિ = તુરગઃ ।

• શત્રું હન્તિ = શત્રુહઃ - શત્રુઘ્નઃ । • વૃત્રહન્ → વૃત્રહા ।

B. સ્વરાંત ધાતુઓમાં

I ઉસ્ય ઇ, ડ, ઋ કારાંત ધાતુમાં ક્યારેક ગુણ/વૃદ્ધિ ન થાય. પણ અંતે ત્ ઉમેરાય (કિવપ્ પ્રત્યય કહેવાય છે.)

ઢા.ત. • વિશ્વં જયતીતિ = વિશ્વજિત્ । એવં પુણ્યકૃત્ ઈત્યાદિ...

II ક્યારેક અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ પૂર્વક અ ઉમેરાય ઢા.ત. કુમ્ભં કરોતિ ઇતિ કુમ્ભકારઃ ।

III ક્યારેક અંત્ય સ્વરનો ગુણ થાય + અ ઉમેરાય.

ઢા.ત. • ગુહાયાં શેતે ઇતિ ગુહાશયઃ । એવં • કાર્યકરઃ ઈત્યાદિ...

IV ક્યારેક કોઈ જ ફેરફાર ન થાય. ઢા.ત. સ્વયં ભવતીતિ સ્વયંભૂઃ ।

V અંત્ય આ એ ઓ ઔ નો A. ક્યારેક અ થાય ઢા.ત. • ઘનં દદાતીતિ ઘનદઃ ।

• કચ્છં પાતીતિ કચ્છપઃ । • ધર્મજ્ઞઃ । • તટસ્થઃ ।

B. ક્યારેક આ થાય ઢા.ત. • વસુ દધાતીતિ વસુધા ।

એવં • વિશ્વપા ।

VI ક્યારેક ધાતુઓને અન કે ઇન્ પ્રત્યય પાણ લાગે છે.

દા.ત. વંશં ભૂષ્યતીતિ વંશભૂષણઃ । મધુ પિબતીતિ મધુપાયી ।

VII પૂર્વપદ સુ, દુસ્ કે દુર્ અને ઉત્તરપદ કર્મણિરૂપ હોય તથા તે ધાતુ સ્વરાંત હોય તો ગુણ કરીને.....અને..... વ્યંજનાંત હોય તો એમને એમ અ એમરાય છે.

દા.ત. • સુખેન તીર્યતે = સુતરઃ । • દુઃખેન જીયતે = દુર્જયઃ ।

• દુઃખેન લભ્યતે = દુર્લભઃ । એવં • દુર્ગમઃ । દુરાપઃ । સુલભઃ ।

અનિયમિત ઉપપદ સમાસ

• લલાટં તપતિ = લલાટંતપઃ • ઉદરં વિભર્તિ = ઉદરભરિઃ ।

• રાત્રૌ ચરતિ = રાત્રચરઃ • કૂલં કષતિ = કૂલંકષા ।

• પ્રિયમ્ વદતિ = પ્રિયવદા • આત્માનં પણ્ડિતં મન્યતે = પણ્ડિતમન્યઃ ।

• પરં તાપયતિ પરંતપઃ • ન સૂર્યમ્ પશ્યન્તિ = અસૂર્યપશ્યાઃ ।

• ઉચ્ચૈઃ, નીચૈઃ, તિર્યક્, મુખતઃ, વગેરે કેટલાક શબ્દોને કૃત્વા વગેરે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત સાથે ઉપપદ સમાસ થાય.

દા.ત. • ઉચ્ચૈઃકૃત્ય • ઉચ્ચૈઃકૃત્વા । • મુખતોભૂય । • એકધાભૂય ।

તત્પુરુષ સમાસના શબ્દમાં થતા ફેરફાર

1. કુ કે મહત્ + બ્રહ્મન્ } દા.ત. કુબ્રહ્મઃ / કુબ્રહ્મા ।
= કુ કે મહત્ + વિકલ્પે બ્રહ્મ થાય. } મહાબ્રહ્મઃ / મહાબ્રહ્મા ।

દેશવાસીમાં નિત્ય થાય સુરાષ્ટ્રબ્રહ્મઃ ।

2. I કર્મધારય અને બહુગ્રીહી સમાસના પૂર્વપદમાં મહત્ હોય તો મહા અદેશ થાય. દા.ત. • મહાદેવઃ । • મહાબાહુઃ ।

પરન્તુ • મહત્સેવા (મહતઃ સેવા વાળી તત્પુરુષ)

II તત્પુરુષમાં પાણ...

મહત્ + ઘાસ, કર, વિશિષ્ટ શબ્દ } દા.ત. • મહાઘાસઃ । • મહાકરઃ ।
મહા + ઘાસ, કર, વિશિષ્ટ શબ્દ } • મહાવિશિષ્ટઃ ।

3. I અષ્ટન્ + કપાલ કે હવિ } દા.ત. • અષ્ટાકપાલઃ ।
અષ્ટા + કપાલ કે હવિ } • અષ્ટાહવિઃ ।

II અષ્ટન્ + ગો (બળદથી જોડેલા રથ વગેરે અર્થમાં)

= અષ્ટા + ગો દા.ત. • અષ્ટાગવઃ શકટઃ ।

તત્પુરુષના ઉત્તરપદમાં થતા ફેરફારો

પૂર્વપદમાં

ઉત્તરપદમાં ફેરફાર

ઉદાહરણો

મૂળ શબ્દ

↓	↓	↓	↓
૧. અવ્યય કે સંખ્યા વાચક	અઙ્ગુલિ	અઙ્ગુલ	નિર્ગતમ્ અઙ્ગુલિભ્યઃ = નિરઙ્ગુલમ્ । દ્વે અઙ્ગુલી પ્રમાણમસ્ય = દ્વયઙ્ગુલં દારુઃ ।
૨. સંખ્યાવાચી પુણ્ય એકદેશવાચી, અવ્યય, કે સંખ્યાત શબ્દ	રાત્રિ	રાત્ર	દ્વયોઃ રાત્ર્યોઃ સમાહારઃ = દ્વિરાત્રમ્ । પુણ્યરાત્રઃ । પૂર્વ રાત્રેઃ = પૂર્વરાત્રઃ । અતિક્રાન્તઃ રાત્રિમ્ = અતિરાત્રઃ । સંખ્યાતા રાત્રિઃ = સંખ્યાતરાત્રઃ ।
૩ સંખ્યા સિવાયના ઉપરના પૂર્વપદમાં	અહન્	અહ	અહઃ પૂર્વ = પૂર્વાહ્નઃ । સર્વાહ્નઃ ।
૪. ઉપરોક્ત સિવાયમાં	અહન્	અહ	ઉત્તમં ચ તદ્ અહશ્ચ = ઉત્તમાહઃ । एवं एकाहः । सप्ताहः । ईत्यादि... દ્વયોઃ અહ્નોઃ સમાહારઃ દ્વયહઃ । एवं त्रयहः । ईत्यादि...

નોંધ:- સમાસને અંતે તદ્વિત પ્રત્યય હોય અને પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી વિશેષણ હોય તો અહ થાય દા.ત. દ્વયોઃ અહ્નોઃ ભવઃ = દ્વયહઃ । દ્વયહપ્રિયઃ ।

૫. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	સઘા	સઘ	કૃષ્ણસ્ય સઘાઃ = કૃષ્ણસઘઃ ।
૬. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	રાજન્	રાજ	મગધરાજઃ । મદ્રરાજઃ ।
૭. ઉપસર્ગ કે પ્રાણી ભિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	શ્વન્	શ્વ	અતિશ્વઃ । આકર્ષઃ શ્વા इव = आकर्षश्वः । પ્રાણીહોયતો વાનરશ્વા ।
૮. ઉત્તર, પૂર્વ, મૂળ, અથવા પ્રાણી ભિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	સઘ્થ	સઘ્થ	ઉત્તરસઘ્થમ્ । પૂર્વસઘ્થમ્ । ઈત્યાદિ...

તત્પુરુષમાંનીચેના શબ્દ અંતે હોય તો અ ઉમેરાય

૧) તત્પુરુષમાં ઉત્તરપદ સંખ્યાવાચી હોય તો અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય અને અ ઉમેરાય છે.

દા.ત. • નિર્ગતાનિ ત્રિંશતઃ = નિસ્ત્રિંશાનિ વર્ષાણિ ।

૨) જો તદ્ધિતના પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો ગો શબ્દ પછી અ ઉમેરાય

દા.ત. પઞ્ચગવઃ । પઞ્ચગવધનઃ । પરન્તુ દ્વિગુઃ બે ગાયથી ખરીદેલ વસ્તુ અહીં ન થાય.

૩) ઉત્તરપદમાં ઉરસ્ શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં હોય તો અ લાગે છે.

દા.ત. • અશ્વાનામ્ ઉર ઇવ = અશ્વોરસમ્ ।

૪) જાતિવાચક કે સંજ્ઞાવાચક બે પદ મળીને સમાસ થાય ત્યારે અનસ્, અયસ્, સરસ્ શબ્દમાં અ ઉમેરાય અને અશ્મન્ માં અન્ નો લોપ કરીને અ ઉમેરાય

દા.ત. • ઉપાનસમ્ । • મહાનસઃ । • અમૃતાશ્મઃ ।

• કાલાયસમ્ । • મણ્ડૂકસરસમ્ ।

૫) જો તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો દ્વિગુ સમાસમાં નૌ પછી અ ઉમેરાય. દા.ત. • દ્વિનાવ્રમ્ । • ત્રિનાવ્રમ્ ।

પાણ... • પઞ્ચભિઃ નૌભિઃ ક્રીતઃ = પઞ્ચનૌઃ ।

(અહીં તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે તેથી અ ન ઉમેરાયો)

૬) વિકલ્પે અ પ્રત્યય । દ્વિગુ સમાસને અંતે અથવા અર્ધ પછી ધારી શબ્દ આવે તો વિકલ્પે અ ઉમેરાઈને ધાર થાય દા.ત. દ્વયોઃ ધાર્યોઃ સમાહારઃ = દ્વિધારમ્ દ્વિધારી
 एवं.. અર્ધધારમ્/અર્ધધારી

II સમાસમાં દ્વિ કે ત્રિ + અઙ્ગલિ (તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય ત્યારે)
 = દ્વિ કે ત્રિ + અઙ્ગલ દા.ત. દ્વયઙ્ગલમ્ । દ્વયઙ્ગલિઃ । પરન્તુ દ્વામ્પ્યાં અઙ્ગલીમ્પ્યાં
 ક્રીતઃ = દ્વયઙ્ગલિઃ જ થાય કેમકે તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

તત્પુરુષમાં લિંગ વિધાન

૧) સામાન્યથી ઉત્તરપદનું લિંગ લાગે.

અપવાદ- ૧. ગતિતત્પુરુષ તેમજ પ્રાપ્ત, આપન્ન શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય તો વિશેષ્ય અનુસાર લિંગ લાગે. દા.ત. • સ્વીકૃતઃ અર્થઃ । • પ્રાપ્તજીવિકઃ નરઃ ।

• સ્વીકૃતં ધનમ્ । • પ્રાપ્તજીવિકા સ્ત્રી । • સ્વીકૃતા સંપત્ ।

2. a. રાત્ર, અહા, અને અહ અંતવાળા તત્પુરુષ પુલિંગમાં આવે.

દા.ત. • પૂર્વરાત્ર: । • મધ્યાહ્ન: । • સપ્તાહ: ।

b. સંખ્યા પછી રાત્ર અને પુણ્ય, સુદિન શબ્દ પછી અહ શબ્દ નપુંઠ માં આવે.

દા.ત. • નવરાત્રમ્ । • ગણરાત્રમ્ । • પુણ્યાહમ્ । • સુદિનાહમ્ ।

III પથિન્ શબ્દનો પથ આદેશ વિકલ્પે થાય નજ્ તત્પુઠ તથા દ્વિગુતત્પુરુષ સમાસમાં પથ નપુંસકલિંગમાં આવે

દા.ત. • શિવસ્ય પન્થા: = શિવપથ: । એવં... • વિપથ: વિપન્થા: ।

• નજ્ તત્પુઠમાં • અપથમ્ - અપન્થા: । • ત્રિપથમ્ ।

IV ઉત્તરપદમાં છાયા શબ્દ હોય અને છાયા કરનાર વસ્તુ અનેક હોય તો છાયા નું છાય થાય. અને નપુંઠ માં આવે. દા.ત. • ઇક્ષૂણાં છાયા = ઇક્ષુચ્છાયમ્ ।

V a. પૂર્વપદમાં રાજન્ સિવાયના રાજના પર્યાયવાચી શબ્દ, તથા રક્ષસ્ કે પિશાચ શબ્દ અને ઉત્તરપદમાં સખા શબ્દ... આવે તો સખમ્ (નપુંઠ) થાય.

દા.ત. • ઈશ્વરસખમ્ । • રક્ષ:સખમ્ । પરન્તુ • રાજસખા અહીં ન થયું

b. સખા શબ્દ સમૂહ અર્થમાં હોય તો પણ નપુંસક લિંગમાં આવે દા.ત. સ્ત્રીસખમ્ ।

VI ઉત્તરપદમાં રહેલા સેના, સુરા, છાયા, શાલા, નિશા આ શબ્દો વિકલ્પે નપુંઠ માં આવે. દા.ત. • બ્રાહ્મણસેના / બ્રાહ્મણસેનમ્ । • ગોશાલા / ગોશાલમ્ ।

• યવસુરા / યવસુરમ્ । • કુડ્યચ્છાયા / કુડ્યચ્છાયમ્ । શ્વનિશા / શ્વનિશમ્ ।

Note :- લિંગ વિષયક ઉપરના તમામ નિયમો માત્ર તત્પુઠમાં જ લાગે. અન્યત્ર લાગે નહિ દા.ત. બહુગ્રીહિમાં → દૃઢસેનો રાજા ।

નજ્ બહુગ્રીહિમાં → અસેના । કર્મધારયમાં → પરમસેના ।

બહુગ્રીહિ સમાસ

આ સમાસ અન્ય પદ પ્રધાન છે.

લક્ષણ :- સામાન્યથી જે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય, ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય અને આખો સમાસ બીજા કોઈ પદનું વિશેષણ હોય ત્યારે આ સમાસ જાણવો. બહુગ્રીહિ સમાસ વિશેષણ છે. તેથી તેના વિગ્રહમાં વિશેષ્યની જાતિ અને વચન પ્રમાણે પ્રથમા અને સંબોધન સિવાય અર્થના સંબંધને અનુસારે યદ્ સર્વનામના છએ વિભક્તિ ના રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે.

ક્યા સ્થાને યદ્ ના ઇપોનો પ્રયોગ કરવો તે સમાસના વિશેષ્ય અર્થ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય

દ્વિતીયા ✎ પ્રાપ્તમ્ ઉદકમ્ યમ્ સઃ = પ્રાપ્તોદકઃ (ગ્રામઃ) ।

તૃતીયા ✎ ઋઢઃ રથઃ યેન સઃ = ઋઢરથઃ (અશ્વઃ) ।

ચતુર્થી ✎ ઉપહૃતઃ પશુઃ યસ્મે સઃ = ઉપહૃતપશુઃ (રુદ્રઃ) ।

પંચમી ✎ નિર્ગતઃ અરિઃ યસ્માત્ સઃ = નિર્ગતારિઃ (દેશઃ) ।

ષષ્ઠી ✎ બહુ ધનમ્ યસ્ય સઃ = બહુધનઃ (નરઃ) ।

સપ્તમી ✎ ઉપ્તમ્ બીજં યસ્યામ્ સા = ઉપ્તબીજા (ભૂમિઃ) ।

ઉપરના ઉદાહરણોમાં યદ્ ની જે વિભક્તિ આવી છે તેની તેજ વિભક્તિ હંમેશા આવે એવો નિયમ નથી. સમાસ એજ હોય પણ વિશેષ્ય ફરી જાય તો યદ્ ની વિભક્તિ પણ ફરી શકે.

દા.ત. ઋઢરથઃ નું વિશેષ્ય 'નરઃ' થાય તો ઋઢઃ રથઃ યસ્ય સઃ એમ થાય. સ્ત્રીનું વિશેષ્ય બને ત્યારે ઉપ્તમ્ બીજં યયા સા ઉપ્તબીજા એમ થશે. માટે વિશેષ્ય જોઈ અને અર્થનો વિચાર કરીને વિગ્રહ વાક્ય સમજી અર્થ કરવો. બહુગ્રીહી સમાસ વિશેષ્ય હોવાથી સામાન્યતઃ વિશેષ્ય પ્રમાણે તેના જાતિ/વચન થાય છે.

બહુગ્રીહિસમાસના પ્રકાર

૧. સમાનાધિકરણ ૨. વ્યધિકરણ (તદુણસંવિજ્ઞાન / અતદુણસંવિજ્ઞાન)
૩. સબહુગ્રીહિ ૪. સંખ્યાબહુગ્રીહિ ૫. દિશાબહુગ્રીહિ ૬. પ્રાદિ બહુગ્રીહિ
૭. નજ્ બહુગ્રીહિ ૮. ઉપમાન બહુગ્રીહી

૧. સમાનાધિકરણ

જેના વિગ્રહમાં બંને પદને સમાનવિભક્તિ (પ્રથમાવિભક્તિ) લાગે તે

દા.ત. • મહાન્તૌ બાહૂ યસ્ય સઃ = મહાબાહુઃ (નલઃ) • શ્વેતં અંબરં યસ્ય સઃ = શ્વેતાંબરઃ (મુનિઃ) • બહવઃ નદ્યો યસ્મિન્ સઃ = બહુનદીકઃ (દેશઃ) ।

૨. વ્યધિકરણ વિગ્રહમાં સમાસના પદોને ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિ લાગે તે.

દા.ત. • ચક્રમ્ પાણૌ યસ્ય સઃ = ચક્રપાણિઃ (હરિઃ) ।

• હસ્તે દણ્ડઃ યસ્ય સઃ = હસ્તદણ્ડઃ ।

(તદુણસંવિજ્ઞાન - જેના વિગ્રહમાં સમાસિક પદનો (વિશેષ્યનો) અર્થ વિશેષ્ય

પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિત હોય તે. દા.ત. લંબૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ = લંબકર્ણઃ સ્વરઃ ।

ગધેડાનું વિશેષણ છે તેથી ગધેડો હોય ત્યાં તેના લાંબા કાન પણ હોય છે.

અતદગુણસંવિજ્ઞાન જ્યાં વિશેષણ પદના અર્થની વિશેષ્ય પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિતિ આવશ્યક ન હોય તે દા.ત. ચિત્રા ગાવો यस્ય સઃ ચિત્રગુઃ (ગોપઃ) ।

જ્યાં જ્યાં ગોવાળ હોય ત્યાં ત્યાં તેની ગાયોને હોવાની જરૂર નથી.)

૩. સબલુગ્રીહિ સહ અવ્યય સાથે તૃતીયાન્ત નામનો આ સમાસ થાય. અને ત્યારે સહ નો સ આદેશ થાય દા.ત. પુત્રેણ સહ વિદ્યતે યઃ સઃ સપુત્રઃ (રમેશઃ)

ભર્ત્રા સહ વર્તતે યા સા સમર્તૃકા (સ્ત્રી) ।

નોંધ :- આશીર્વાદના અર્થમાં સહ આવે ત્યારે ગો, વત્સ, હલ સિવાયના ઉત્તરપદમાં હોય તો સહ નો સ ન થાય. દા.ત. સ્વસ્તિ રાજે સહપુત્રાય

પરન્તુ ગોપે સગવે । એવં સવત્સાય । સહલાય ।

૪. સંખ્યાબલુગ્રીહિ પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે ઉપસર્ગ, ઉત્તરપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે અવ્યય કે આસન્ન, અદૂર, અધિક શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય છે.

નિયમ :- A. આ સમાસ થાય ત્યારે અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ અ ઉમેરાય છે.

દા.ત. દશાનાં સમીપે સન્તિ યે તે = ઉપદશાઃ । દસની આસપાસ

દ્વે વા ત્રયો વા દ્વિત્રાઃ = (બે કે ત્રણ) દ્વિઃ આવૃત્તાઃ દશ = દ્વિદશાઃ (વીસ)

એવં... ત્રિદશાઃ ઈત્યાદિ... ત્રિંશતઃ અદૂરાઃ = અદૂરત્રિંશાઃ

એવં અધિકચત્ત્વારિશાઃ । વગેરે...

અપવાદ :- ૧) સમાસના અંતે બહુ કે ગણ શબ્દ હોય તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે.

દા.ત. • ઉપબહવઃ । • ઉપગણાઃ ।

B. વિંશતિ શબ્દમાં તિ નો લોપ થાય છે. દા.ત. વિંશતેઃ આસન્નાઃ = આસન્નવિંશાઃ ।

C. ત્રિ, ઉપ પછી ચતુર્ શબ્દ આવે તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે. માત્ર અ ઉમેરાય

દા.ત. • ત્રયો વા ચત્વારો વા = ત્રિચતુરાઃ । એવં ઉપચતુરાઃ ।

૫. દિશાબલુગ્રીહિ

જે બે દિશાની વચ્ચેના ખૂણા- વિદિશાનો બોધ કરાવે તે સમાસમાં પૂર્વ, દક્ષિણ વગેરે દિશાવાચક પદ જ જોઈએ. કૌબેરી વગેરે યૌગિક નામ ન ચાલે.

દા.ત. • દક્ષિણસ્યાઃ પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશોઽન્તરાલમ્ = દક્ષિણપૂર્વા ।

એવં પૂર્વોત્તરા ઈત્યાદિ.....

૬. પ્રાદિ બહુગ્રીહિ

પ્રાદિતત્પુરુષવત્ નિયમ લાગે. માત્ર અન્યપદનું વિશેષણ બને એટલો ફેર.

દા.ત. • ઉદગતા કન્ધરા यस્ય સઃ = ઉત્કન્ધરઃ । • વિગતં રૂપમ્ યસ્યાઃ સા વિરૂપા (કન્યા) । • નિર્ગતાઃ જનાઃ યસ્માત્ તદ્ નિર્જનમ્ વનમ્ ।

૭. નજ્ બહુગ્રીહિ

પૂર્વપદ નિષેધ બતાવે ત્યારે થાય. અને અ કે અન્ લાગે

દા.ત. • અવિદ્યમાનઃ પુત્રઃ યસ્ય સઃ = અથવા ન પુત્રઃ યસ્ય સઃ = અપુત્રઃ ।
વિકલ્પે અ કે અન્ અને ઉપસર્ગ સાથે વપરાયેલા રૂપ પણ કાયમ રહે દા.ત.
વિગતજીવિતઃ । અવિદ્યમાનપુત્રઃ । કેટલાકમાં ન નો અ ન થાય. દા.ત. નકુલઃ ।

૮. ઉપમાન બહુગ્રીહિ

• પૂર્વપદ કોઈ ઉપમા દર્શક નામ હોય ત્યારે ઉપમાન બહુગ્રીહિ કહેવાય. ઉત્તરપદમાં સામાન્ય ધર્મ હોય તો વિગ્રહ ષષ્ઠી વિભક્તિ થી થાય છે.

દા.ત. • પદમાનામ્ ગન્ધઃ ઇવ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ = પદમગન્ધિઃ । અથવા
• પદમાનામ્ ઇવ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ = પદમગન્ધિઃ ।
• ચન્દ્રસ્ય કાન્તિઃ ઇવ કાન્તિઃ યસ્ય સઃ = ચન્દ્રકાન્તિઃ । અથવા
• ચન્દ્રસ્ય ઇવ કાન્તિઃ યસ્ય સઃ = ચન્દ્રકાન્તિઃ ।

ઉત્તરપદમાં ઉપમેય હોય ત્યારે ઉભયપદ સમાનવિભક્તિક હોય

દા.ત. કમલે ઇવ અક્ષિણી યસ્યાઃ સા = કમલાક્ષી ।

ક લગાડવાના નિયમો

A. ઉત્તરપદ દીર્ઘઈ-ઋ કારાંત હોય અથવા ઋ કારાંત હોય, તો અવશ્યક લાગે છે. દા.ત. • બહુનદીકઃ દેશઃ । કર્મકર્તૃકં જગત્ । પણ જે ઈ-ઋ નો વિભક્તિ પ્રત્યયો પર ઇય્-ઉય્ થાય તેને વિકલ્પે ક લાગે. દા.ત. સત્રીઃ કે સત્રીકઃ । બહુસ્ત્રીકઃ (નિત્ય ક લાગે) B. આ સિવાય સર્વત્ર વિકલ્પે ક લાગે.

દા.ત. અધ્યયનનિમિત્તઃ/નિમિત્તકઃ વાસઃ । આ કારાંતમાં લક્ષ્મીભાર્યઃ, લક્ષ્મીભાર્યાકઃ, લક્ષ્મીભાર્યકઃ । (ક લાગે ત્યારે વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય.)

સમાસને અંતે ચનારા ફેરફાર

દા.ત. અક્ષિ → અક્ષ, ધર્મ → ધર્મન્ । ધનુષ્ → ધન્વન્, ગન્ધ → ગન્ધિ ।

દા.ત. • કમલે ઇવ અક્ષિણી યસ્ય સઃ કમલાક્ષઃ । • શોભનઃ ધર્મઃ યસ્ય સઃ સુધર્મા । • જ્યાં અધિગતં = અધિજ્યં ધનુઃ યસ્ય સ = અધિજ્યધન્વા ।

ઉદ્ભવ: ગન્ધ: યસ્ય સ: = ઉદ્ભવિ: । પદ્યસ્ય ઇવ ગન્ધ: યસ્ય સ: પદ્યગન્ધિ: ।
(ઉદ્, પ્રતિ, સુ, સુરભિ, અથવા ઉપમાદર્શક પૂર્વપદ હોય ત્યારે ગન્ધ નું ગન્ધિ થાય છે. સુગન્ધિ વગેરે)

इति बहुव्रीहि समास

૪. અવ્યયીભાવ સમાસ

- પૂર્વપદમાં ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય અને ઉત્તરપદમાં કોઈ નામ હોય.
- સમાસ નપું ૦ પ્ર૦ વિ૦ એક ૧૦ માં આવે
- અ કારાંત ને કેટલીકવાર તૃતીયા કે સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.
- અંત્ય દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાય. એ, ઈ નો ઇ અને ઓ ઔ નો ઊ થાય.
- અંત્ય ન્ નો લોપ થાય પરંતુ ઉત્તરપદ નપું ૦ હોય તો વિકલ્પે લોપાય.
- અંત્ય અ અને અન્ નો અમ્ થાય .

જુદા જુદા અર્થમાં અવ્યયીભાવ

૧. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ. • હરૌ = અધિહરિ = હરિમાં / હરિ વિષયમાં.
૨. સામીપ્યનો અર્થ. • નદ્યા: સમીપં = ઉપનદમ્ । ઉપગઙ્ગમ્ ।
૩. સમૃદ્ધિનો અર્થ. • મદ્રાણાં સમૃદ્ધિ: = સુમદ્રમ્ ।
૪. ખરાબ સ્થિતિનો અર્થ. • યવનાનાં વ્યૃદ્ધિ: = દુર્યવનમ્ ।
૫. અભાવનો અર્થ. • વૃક્ષાણામ્ અભાવ: = નિર્વૃક્ષમ્ ।
૬. અતિશય કે અત્યયનો અર્થ. • યૌવનસ્ય અત્યય: = અતિયૌવનં ।
૭. અસંપ્રતિ (અયોગ્ય) કાલનો અર્થ. • નિદ્રા સંપ્રતિ ન યુજ્યતે = અતિનિદ્રમ્ ।
૮. પ્રાદુર્ભાવ-પ્રસિદ્ધિનો અર્થ. • વિષ્ણુશબ્દસ્ય પ્રકાશ: = ઇતિવિષ્ણુ ।
૯. પછીનો અર્થ. • ગોવિંદસ્ય પશ્ચાત્ = અનુગોવિંદમ્ ।
૧૦. યોગ્યતાનો અર્થ. • ગુણાનાં યોગ્યમ્ = અનુગુણમ્ ।
૧૧. અનુક્રમનો અર્થ. • ક્રમસ્ય આનુપૂર્વ્યેણ = અનુક્રમમ્ । = અનુજ્યેષ્ઠમ્ ।
૧૨. પુનરાવૃત્તિનો અર્થ. • વર્ષે વર્ષે = પ્રતિવર્ષમ્ । અહનિ અહનિ = પ્રત્યહમ્ ।
૧૩. અનુલ્લંઘન દર્શાવતો અર્થ • મતિં અનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્ તથા = યથામતિ ।
૧૪. સાદૃશ્યનો અર્થ. • હરે: સદૃશ: = સહરિ ।
૧૫. એકી વખતનો અર્થ. • ચક્રેણ યુગપત્ = સચક્રમ્ ।
૧૬. સાકલ્ય / તમામ અર્થમાં • કુટુમ્બમપિ અપરિત્યજ્ય યથા સ્યાત્તથા = સકુટુમ્બમ્ ।

૧૭. સંપત્તિનો અર્થ. • ક્ષત્રાણાં સંપત્તિઃ = સક્ષત્રમ્ ।

૧૮. મર્યાદા કે અભિવિધિના અર્થમાં જલધેઃ આ અથવા જલધેઃ આરમ્ભ = આજલધિ ।

૧૯. તરફ કે કિનારાનો અર્થ. • ગંગાયાઃ અન્વાયતમ્ = અનુગઙ્ગં વારાણસી ।

• વનસ્ય સમીપં = અનુવનમ્ અશનિર્નિગતા ।

૨૦. તરફ અર્થમાં • અગ્નિં અભિ = અભ્યગ્નિ । અગ્નિં પ્રતિ = પ્રત્યગ્નિ ।

૨૧. બહારના અર્થમાં • ગ્રામાત્ બહિઃ બહિર્ગ્રામાત્ = બહિર્ગ્રામમ્ ।

૨૨. જ્ઞાન અર્થમાં • અક્ષ્ણોઃ સમીપમ્ = પ્રત્યક્ષમ્ । અક્ષ્ણોઃ પરમ્ = પરોક્ષમ્ ।

પ્રતિ, પર, સં અને અનુ ઉપસર્ગ પર અક્ષિ નો અક્ષ થાય અને અમ્ લાગે.

પર નો પરો આદેશ થાય. સમક્ષમ્ । અન્વક્ષમ્ । પરોક્ષમ્ ।

કર્મવ્યતિહાર

૧. પૂર્વપદમાં અંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય. ૨. ઉત્તરપદમાં અંત્ય સ્વર ને બદલે ૩ મુક્યો
૩ હોય તો ગુણ કરીને ૩ લગાડવી. ૩. યુક્તના વિષયમાં બંને પક્ષ સમાન
સાધન-હથીયાર વગેરે યુક્ત કરતા હોય. અથવા સમાન વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પૂર્વક લડતા હોય
ત્યારે આ સમાસ થાય. વિગ્રહ વખતે હથીયારને તૃતીયા અને જેનું ગ્રહણ કર્યું હોય તેને
સપ્તમી વિભક્તિ લાગે. દા.ત. • દળદૈશ્વર્ય દળદૈશ્વર્ય પ્રહત્ય્વ્યંયુદ્ધં પ્રવૃત્તં = દળદાદળિડ ।

• કેશેષુ કેશેષુ ગૃહીત્વાંયુદ્ધં પ્રવૃત્તમ્ = કેશાકેશિ ।

• બાહુભિશ્ચ બાહુભિશ્ચ પ્રહત્ય્વ્યંયુદ્ધં પ્રવૃત્તમ્ = બાહુબાહવિ ।

* સાધન જૂદાજૂદા હોય તો આ સમાસ ન થાય. દળદાકેશિ ન થાય.

યાદ રાખવા ચોક્કસ કેટલાક ઉદાહરણો શાકસ્ય લેશઃ = શાકપ્રતિ ।

ગઙ્ગાયાઃ પારમ્ = પારેગઙ્ગમ્ । ગઙ્ગાયાઃ મધ્યમ્ = મધ્યેગઙ્ગમ્ ।

અથવા ગઙ્ગાયાઃ પારાત્ = પારેગઙ્ગાત્ । ગઙ્ગાયાઃ મધ્યાત્ = મધ્યેગઙ્ગાત્ ।

સુષપ્તમાસ

ઉપર જણાવેલા સમાસોમાંથી કોઈ પણ સમાસ લાગે નહિં તેવા સમાસો આમાં આવે.

દા.ત. પૂર્વં શ્રુતઃ = શ્રુતપૂર્વમ્ । પૂર્વં ભૂતઃ = ભૂતપૂર્વમ્ । પૂર્વં દૃષ્ટઃ = દૃષ્ટપૂર્વમ્ ।

તિષ્ઠન્તિ ગાવઃ યસ્મિન્ કાલે સ = તિષ્ઠદુઃ કાલઃ ।

પૃષોદરાદિસમાસ

જેમાં સમાસ થયેલા પદો વિકૃત થયા હોય તે. પૃષતઃ ઉદરં = પૃષોદરમ્ (પવન)

મનસઃ ઈષિણઃ = મનીષિણઃ વિદ્વાન્ । મહ્યાં રૌતિ = મયૂરઃ । વારીણાં વાહકઃ

= બલાહકઃ । શબાનાં શયનમ્ = સ્મશાનમ્ । પિશિતં આચામતિ ઇતિ પિશાચઃ ।

ક્રુદન્ત પ્રત્યય

૧. કર્મણિભૂતક્રુદન્ત (અવિકારકત પ્રત્યય) સેદને ૬ લાગે. દા.ત. ચલ્ ચલિતઃ ।
પરન્તુ ઇસ્ય / દીર્ઘ ડ-ઋ કારાંતમાં ન લાગે. દા.ત. નુ → નુતઃ ભૂ → ભૂતઃ ।
કૃ → કીર્ણઃ । કૃ → કૃતઃ ।

૨. ત નો ન ચવાના નિયમ.

A. ર અંતવાળા ધાતુમાં થાય. દા.ત. શૃ → (શીર) - શીર્ણઃ

B. દ અંતવાળા ધાતુમાં દનો પાણ ન થાય દા.ત. ભિદ્ → ભિન્નઃ ।

C. ૧. સંયુક્ત વ્યંજનના, ૨. બીજા વર્ણ અંતસ્થા પર ૩. આ કારાંત હોય તેવા,
૪ એક સ્વરી ધાતુમાં થાય. દા.ત. ગ્લે → ગ્લા → ગ્લાનઃ ।

a નુદ્, વિદ્, ઉન્દ્, ત્રે, ગ્રા, હ્રી ધાતુમાં વિકલ્પે ન થાય છે. દા.ત. નુદ્ નુત્રઃ નુતઃ ।

b ઘ્યા, ણ્યા, મદ્, માં ન થાય દા.ત. ઘ્યાતઃ । ણ્યાતઃ । મત્તઃ ।

૩ શી, સ્વિદ્, મિદ્, ક્વિદ્, ધૃષ્, માં ૬ લાગે ત્યારે ગુણ થાય

દા.ત. શી → શયિતઃ । ધૃષ્ → ધર્ષિતઃ/ ધૃષ્ટઃ ।

૪. યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્, તન્, ક્ષળ્, ક્ષિળ્, ઋળ્, અને વન્ અનુનાસિક લોપાય દા.ત. ગમ્ → ગતઃ । રમ્ → રતઃ । નમ્ → નતઃ ।

૫. ઉપર સિવાયના અમ્ કે અન્ અંતવાળા ધાતુઓમાં ૬ ન લાગે ત્યારે સ્વર દીર્ઘ થાય. દા.ત. ક્ષમ્ → ક્ષાન્તઃ । શમ્ → શાન્તઃ ।

૬. ઉપાંત્ય અનુનાસિકવાળા ધાતુમાં ૬ ન લાગે ત્યારે અનુનાસિક લોપાય

દા.ત. રઙ્ગ → રક્તઃ । અઙ્ગ → અક્તઃ ।

૭.a. સંબંધભૂતક્રુદન્ત માં ૬ ન લાગે ત્યારે નિયમ ૪, ૫, અને ૬ લાગે. પરન્તુ ઉપસર્ગ વાળા ધાતુને નિયમ ૪ વિકલ્પે લાગે. દા.ત. નમ્ → નત્વા પ્રણત્ય પ્રણમ્ય

b. ૧. વીષ્માર્થે વિકલ્પે અમ્ પ્રત્યય લાગે અને ત્યારે ૧૦ માં ગણનો વૃદ્ધિ નિયમ લાગે.

દા.ત. → કૃત્વા કૃત્વા = કારં કારં ।

૨. આ કારાંતને યમ્ પ્રત્યય લાગે દા.ત. → પીત્વા પીત્વા = પાયં પાયં

૩. પરોક્ષભૂતક્રુદન્ત

(૧) પરોક્ષકર્તારિ ક્રુદન્ત પરસ્મૈપદ વસ્ પ્રત્યય લાગે.

પરોક્ષભૂતકાળ તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના ઉસ્ ના સ્થાને વસ્ લગાડવાથી બને.

દા.ત. નમ્ → નેમુઃ = નેમિવસ્ ।

II એકસ્વરી (एत्वं वाणु) રૂપ હોય, અથવા આ કારાંત હોય ત્યારે વસ્ લાગતા પહેલાં લાગે. ધા.ત. પચ્ ➔ પેચિવસ્ । દા ➔ દદિવસ્ ।

III ગમ્, હન્, વિદ્, વિશ્, દૃશ્, માં વસ્ પૂર્વે વિકલ્પે ઇ લાગે
ધા.ત. ગમ્ ➔ જમ્ઃ = જમિવસ્ । જગન્વસ્ ।

IV બન્ધ્, અજ્ઞ નો અનુનાસિક લોપાય.

ધા.ત. બન્ધ્ ➔ બબધ્વસ્ । અજ્ઞ ➔ આજિવસ્ ।

V ઋ કારાંત ધાતુમાં ગુણ ન થાય.

ધા.ત. કૃ ➔ ચકૃવસ્ । તૃ ➔ તિતીર્વસ્ ।

આત્મનેપદ આન પ્રત્યય

I પરોક્ષભૂતકાળ તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી રે કાઢી આન લગાડવાથી બને.

ધા.ત. અશ્ ➔ આનશિરે - આનશાનઃ ।

II પરોક્ષ કર્મણિ ક્રૂદન્ત કરવા આત્મનેપદનો આન પ્રત્યય લાગે.

ધા.ત. પચ્ ➔ પેચાનઃ ।

સ્ત્રીલિંગ પરોક્ષ ભૂતક્રૂદન્ત

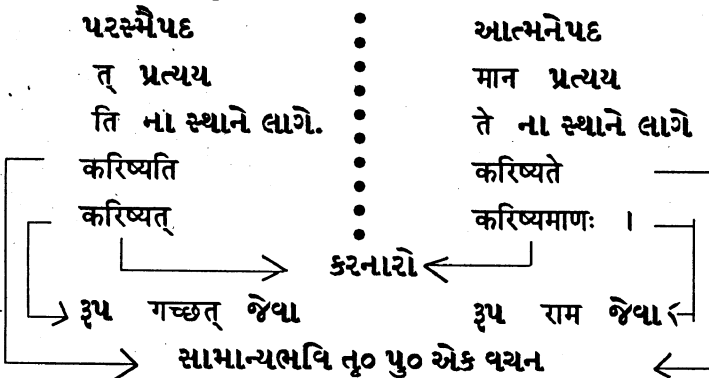
પરોક્ષભૂતકાળના તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના રૂપને ઈ લગાડવાથી બને.

ધા.ત. ગમ્ ➔ જમ્ઃ + ઈ = જમ્ઘી । રૂપ નદી જેવા કરવા.

નપુંસક પરોક્ષભૂત ક્રૂદન્ત

પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિ દ્વિવચનના રૂપ માટે ઉપરનો નિયમ લાગે. બાકીના રૂપ પુંઠ જેવા થાય.

૪ સામાન્યભવિષ્ય ક્રૂદન્ત (૧) કર્તારિ.

સ્ત્રીલિંગમાં સ્યત્ ના સ્થાને સ્યતી કે સ્યન્તી

કથ્ → કથયિષ્યતી । કથયિષ્યન્તી । ૩૫ નદી જેવા

નપુંઠમાં ગચ્છત્ જેવા

(૨) કર્મણિ કરિષ્યમાણઃ = કરનાર.

૫ ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય A આગળ કોઈ નામ ન હોય

અનુસરતિ ઇતિ એવં શીલઃ અનુસારી (રિન્)

તિષ્ઠતિ ઇતિ એવં શીલઃ સ્થાયી (યિન્)

B આગળ કોઈ નામ હોય →

તુરગં અનુસરતિ તુરગાનુસારી । સ્થણ્ડિલે શેતે સ્થણ્ડિલશાયી ।

૬ ધાતુને સ્વભાવના અર્થમાં વર પ્રત્યય

ઈષ્ટે ઇતિ એવં શીલઃ ઈશ્વરઃ । એવં.... જિત્વરઃ । નશ્વરઃ । સ્થાવરઃ । ઈત્યાદિ..

૭ આ જ અર્થમાં ર પ્રત્યય

હિનસ્તિ ઇતિ એવં શીલઃ હિંસ્રઃ । શોભતે ઇતિ એવં શીલઃ શુભ્રઃ ।

એવં. નમ્રઃ । દીપ્રઃ । કમ્રઃ । ઈત્યાદિ..

તદ્ધિત પ્રકરણ

૧ સાધિત ધાતુ = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ.

દા.ત. ગમ્ → ગમ્ + અય = ગમય - પ્રેરક

૨. કૃદન્ત = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતું નામ દા.ત. ચલ્ → ચલ્ + અત્ = ચલત્ ।

૩. નામ ધાતુ = નામ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ. દા.ત. ચિંતામણિ + ય = ચિંતામણીયતે ।

૪. તદ્ધિત = નામ + પ્રત્યયથી બનતું નામ. દા.ત. ધન + વત્ = ધનવત્ (વાન્)

NOTE I અનેકવિધ અર્થોમાં અનેકવિધ તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગતા હોય છે. તેથી પ્રકરણ સંગતિ વિચારી અર્થ કરવો અહીં તો દિગ્દર્શન માત્ર જ છે.

II તદ્ધિતમાં પ્રત્યય લાગતા ક્યારેક સ્વર વૃદ્ધિ થાય. ક્યારેક ન થાય. જ્યારે થાય, ત્યારે આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ સમજવી.

મુખ્ય પ્રત્યયો → અ, અક, ઇક, એય, ઈય, ક, ય

અ પ્રત્યય → મુખ્યતઃ નીચેના અર્થોમાં આવે.

I तेनाथी रंगायेलुं ध.त. → हरिद्रया रक्तम् = हारिद्रं वस्त्रम् ।

II तेओनो समुदाय ध.त. → भिक्षाणां समूहः = भैक्षम् ।

क्यांक अक → राजकम् । क्यांक ता → ग्रामता जनता ।

III देवता अर्थ ध.त. → जिनः अस्य देवता = जैनः । शैवः ।

IV तेना वडे करायुं ध.त. → मक्षिकाभिः कृतं = माक्षिकं मधु ।

B इक प्रत्यय मुभ्यतया नीयेना अर्थमां आवे.

I तेनाथी संस्कृत ध.त. → दध्ना संस्कृतं = दाधिकं औदनम् ।

II तेनाथी तरयुं ध.त. → नावा तरति = नाविकः ।

III तेनाथी जयुं ध.त. → हस्तिना चरति = हास्तिकः ।

IV ते आयरयुं ध.त. → धर्म आचरति इति धार्मिकः ।

V जिविका ध.त. → वेतनेन जीवति = वैतनिकः ।

VI उष्टायुं ध.त. → पक्षिणं हन्ति = पाक्षिकः ।

VII शस्त्र ध.त. → असिः प्रहरणमस्य = आसिकः ।

VII काणनी मर्यादाथी प्रसंग ध.त. → अष्टाह्निकः उत्सवः ।

IX मान (= १४५) ध.त. → द्रौणिकः ।

C मुभ्यतया अ अने इक प्रत्यय

१. जाणुं/भाणुं अर्थमां ध.त. → मुहूर्तं वेत्ति अधीते वा = मौहूर्तः । (अ)

न्यायं वेत्ति अधीते वा = नैयायिकः ।

२. स्वार्थे (अर्थमां इरक्षर न थाय) ध.त. → प्रज्ञः एव = प्राज्ञः (अ) ।

विनयः एव = वैनयिकः (इक) ।

D इय प्रत्यय १. तेनुं आ अर्थमां

ध.त. → तव इदं = त्वदीयम् । एवं ... मदीयम् । मदीया । मदीयः ईत्यादि...

क्यांक आ १ अर्थमां अ प्रत्यय ध.त. दशरथस्यायं = दाशरथः रामः ।

२. तेनाथी कडेवायेलुं ध.त. पाणीनिना प्रोक्तम् । पाणीनीयं व्याकरणम् ।

एवं हरिभट्टीया टीका । ईत्यादि...

क्यांक अ प्रत्यय → भाद्रबाहवः ग्रन्थः ।

E क प्रत्यय १. संख्यावाची शब्दथी प्रमाणाथे

ध.त. → शतश्लोकप्रमाणं = शतकं स्तोत्रम् ।

(મૂલ્ય, લાભ, દેય વગેરે અર્થમાં) શતકમ્ (સો મૂલ્યવાળું કે સોનો લાભ)

૨. મુખ્યતા સૂચકમાં દ્વિ.ત્વ. → દેવદત્તમુખ્યઃ = દેવદત્તકઃ સદ્ઘઃ ।

૩. રોગના હેતુર્થે. દ્વિ.ત્વ. → શીતહેતુકઃ = શીતકઃ જ્વરઃ ।

૪. નિંદા, અલ્પ, લઘુ અનુકંપાદિ અર્થે. દ્વિ.ત્વ. → દુષ્ટઃ અશ્વઃ = અશ્વકઃ ।

एवं बालकः । वत्सकः ।

F ય પ્રત્યય અનપેત (=સહિત) અર્થમાં. દ્વિ.ત્વ. → ન્યાયાદનપેતઃ = ન્યાય્યઃ ।

સાધુ (સારું) અર્થમાં દ્વિ.ત્વ. → પથિ સાધુ = પાથેયઃ ।

યોગ્ય અર્થમાં દ્વિ.ત્વ. → દણ્ડમર્હતિ = દણ્ડયઃ ।

ક્યાંક ઇક પ્રત્યય પાણ લાગે. દ્વિ.ત્વ. → વિષં અર્હતિ = વૈષિકઃ ।

अनेक प्रत्यय लेता अर्थ :-

I અપત્ય અર્થમાં ૧. સામાન્યથી અ પ્રત્યય. દ્વિ.ત્વ. → ઉપગોઃઅપત્યં = ઔપગવઃ ।

૨. પ્રાયઃ અ કારાંતને ઇ પ્રત્યય. દ્વિ.ત્વ. → દક્ષસ્ય અપત્યં = દાક્ષિઃ ।

૩. આ-ઇ-ई-ऊ કારાંતથી एय દ્વિ.ત્વ. → વામાયાઃ અપત્યં = વામેયઃ ।
(નાભિ) નાભેયઃ । (સુપર્ણી) સૌપર્ણેયઃ । (કમળડાલૂ) કામળડાલેયઃ ।

II વિકાર અર્થમાં

૪. મુખ્યત્વા અ અને મય પ્રત્યય દ્વિ.ત્વ. → અશ્મનઃ વિકારઃ આશ્મનઃ ।
ભસ્મનઃ વિકારઃ ભસ્મમયઃ ।

III ભવ-જાત અર્થમાં

(૧) સામાન્યથી તથા નક્ષત્રવાચી શબ્દથી અ પ્રત્યય

દ્વિ.ત્વ. → પુષ્યે ભવઃ પૌષઃ । મથુરાયાં ભવઃ માથુરઃ ।

(૨) કાલવાચી તથા અન્ય કેટલાક શબ્દથી ઇક પ્રત્યય.

દ્વિ.ત્વ. → અધ્યાત્મનિ ભવઃ આધ્યાત્મિકઃ । एवं वार्षिकः ।

(૩) કેટલાક કાળવાચીથી તન પ્રત્યય દ્વિ.ત્વ. → ચિરંતનઃ । અદ્યતનઃ ।

(૪) વર્ગાન્ત શબ્દથી ઈય પ્રત્યય. દ્વિ.ત્વ. → કવર્ગે ભવઃ કવર્ગીયઃ ।

(૫) શરીરના અંગવાચી શબ્દથી ય પ્રત્યય. દ્વિ.ત્વ. → કણ્ઠયઃ । મૂર્ધન્યઃ ।

IV તુલ્ય અર્થમાં → અશ્વતુલ્યઃ = અશ્વકઃ (ક પ્રત્યય)

શર્કરાતુલ્યમ્ = શાર્કરમ્ દધિ (અ) । મુખતુલ્યઃ = મુખ્યઃ ('ય' પ્રત્યય)

V કેટલાક મહત્વના તખ્તિ પ્રત્યયો.

A ત્યાંથી આવેલું અંગે (વિદ્યા/યોનિ સંબંધમાં) અક પ્રત્યય.

દા.ત. → પિતુરાગતં = પૈતૃકમ્ ઋણમ્ । ક્યાંક અ લોપાય.

B વય અર્થમાં અ પ્રત્યય. દા.ત. → દ્વિવર્ષો બાલઃ (બે વર્ષનો બાળક)

C પ્રમાણ અર્થમાં માત્ર પ્રત્યય. દા.ત. → રેખા પ્રમાણમસ્ય રેખામાત્રમ્ ।

D પ્રસિદ્ધ અર્થમાં ચઙ્ચુ, ચણ પ્રત્યય.

દા.ત. → વિદ્યાયા વિત્તઃ = વિદ્યાચઙ્ચુઃ । વિદ્યાચણઃ ।

E સંજાત અર્થમાં ઇત પ્રત્યય દા.ત. → તારકાણિ સંજાતાનિ અસ્ય ઇતિ તારકિતમ્ નભઃ । એવં → મણ્ડિતઃ । ઈત્યાદિ....

F પ્રકાર I સમાનતા અર્થે જાતીય પ્રત્યય દા.ત. → પટુજાતીયઃ ।

II સંખ્યાથી થા, વિધ પ્રત્યય. દા.ત. સર્વેણ પ્રકારેણ સર્વથા । સર્વવિધઃ ।

III સર્વનામથી ઘા પ્રત્યય. દા.ત. → એકેન પ્રકારેણ = એકઘા ।

G વિપ્સા અતિ અર્થમાં શસ્ પ્રત્યય. દા.ત. → બહુશઃ । કોટીશઃ ।

H પ્રચુર/પ્રધાન અર્થમાં મય પ્રત્યય. દા.ત. → શાકમયં ભોજનમ્ ।

I નિંદા અર્થમાં પાશ પ્રત્યય. દા.ત. નિન્દ્યઃ છાન્દસઃ = છાન્દસપાશઃ ।

J પ્રશંસા અર્થે ક્રિયાપદથી રૂપ પ્રત્યય. દા.ત. સુષ્ટુ પચતિ = પચતિરૂપમ્ ।

K કંઈક ન્યૂનતા અર્થમાં. કલ્પ દેશ્ય દેશીય પ્રત્યય.

દા.ત. → પટુકલ્પઃ । આચાર્યદેશીયઃ । વિદ્વદેશ્યઃ ।

૬. ભાવ અર્થમાં ત્વ, તા પ્રત્યય.

1 તેનો ભાવ કે તેનું કર્મ (=ક્રિયા) અર્થમાં દરેક શબ્દને ત્વ, તા લાગે.

દા.ત. → ઘટસ્ય ભાવઃ = ઘટત્વમ્ । ઘટતા ।

2 ઘણા અ કારોત શબ્દમાં ય પ્રત્યય પણ લાગે.

દા.ત. → શુક્લસ્ય ભાવઃ = શુક્લતા । શૌક્લ્યમ્ ।

3 ઘણા સ્થળે અ પ્રત્યય પણ લાગે. દા.ત. → શિશોઃ ભાવઃ = શૈશવમ્ ।

સ્વામિતા દર્શકના બીજા પ્રત્યયો

૧) અ પ્રત્યય દા.ત. → જટા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ જટઃ ।

૨) ર પ્રત્યય દા.ત. → મધુ અસ્તિ અસ્મિન્ ઇતિ મધુરઃ । એવં ખરઃ ।

૩) ઇક પ્રત્યય દા.ત. → માયા અસ્તિ અસ્મિન્ = માયિકઃ ।

૪) ઇન પ્રત્યય દા.ત. → વર્હાણિ સન્તિ અસ્ય = વર્હિણઃ ।

પ) આલુ પ્રત્યય ધા.ત. → હૃદયં અસ્તિ ઇતિ હૃદયાલુઃ ।

કદાચિત અન્ય અર્થમાં આવે. ધા.ત. → શીતં ન સહતે ઇતિ શીતાલુઃ ।

સપ્તમી અર્થમાં

૧. સર્વનામધીત્ર પ્રત્યય ધા.ત. → અસ્મિન્ ઇતિ અત્ર । એવં તત્ર । સર્વત્ર ।

૨. કાલ અર્થમાં દા પ્રત્યય ધા.ત. → કસ્મિન્ કાલે ઇતિ કદા।

એવં. સદા । તદા ઈત્યાદિ..

પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં

૧ શબ્દથી તસ્ પ્રત્યય ધા.ત. → દેવાત્ ઇતિ દેવતઃ । એવં તતઃ । માલાતઃ ।

વત્ પ્રત્યય ક્રિયાસંબંધી સમાનતા કે સદૃશતા બતાવતા અર્થમાં.

ધા.ત. → ચૈત્રસ્ય ઇવ = ચૈત્રવત્ । વિધિવત્ વગેરે

સાત્ પ્રત્યય વસ્તુમાં પૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જાય અથવા તેની સાથે એકમેક થઈ જાય

ત્યારે લાગે. ધા.ત. → કૃત્સ્નં શસ્ત્રં અગ્નિઃ સંપદ્યતે ઇતિ અગ્નિસાત્ ભવતિ ।

એવં આત્મસાત્ । ભસ્મસાત્ કરોતિ । રાજસાત્ ।

નામધાતુ :- કેટલીકવાર 'તુલ્ય આચરણ' આદિ અર્થમાં નામને

'ય' પ્રત્યય લાગી નામધાતુ બને છે. અને આત્મનેપદમાં ડ્રૂપ થાય છે.

ધા.ત. → ચિંતામણિરિવ આચરતિ = ચિંતામણીયતે ।

ક્યારેક ય લાગ્યા વિના જ પરસ્મૈપદના પ્રત્યય લાગે.

ધા.ત. → જલમિવાચરતિ = જલંતિ ।

